

8

КИЇВ-1973

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Проти буржуазно-націоналістичних перекручень спільного історичного минулого російського, українського та білоруського народів
- Партійні організації України в боротьбі за розвиток науки
- З історії дружби народів та міжнародних зв'язків (добірка)
- Англійський уряд і монополії в після-воєнні роки

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Н. Ф. Котляр*. Против буржуазно-националистических извращений общего исторического прошлого русского, украинского и белорусского народов (IX—XV вв.). *П. Б. Бидзиля*. Партийные организации Украины в борьбе за дальнейшее развитие науки и укрепление ее связей с производством в период завершения построения социализма. Сообщения. *Из истории дружбы народов и интернациональных связей*. *И. Г. Божок*. Братские связи и взаимопомощь рабочего класса советских республик (1946—1950 гг.). *В. В. Бойко*. Советско-болгарские художественные связи 1944—1948 гг. *В. Г. Лысенко*. Содружество украинских и молдавских трудящихся в борьбе за власть Советов. *Л. Г. Ляшенко*. Из истории деятельности Киевского славянского общества в 60-х и 70-х годах XIX в.* *В. П. Шкварец*, *Э. Т. Соломко*. КПСС и развитие и усовершенствование внутриколхозной демократии. *С. П. Коротков*. О подготовке военных кадров в первые годы Советской власти. *Я. С. Хонигсман*. Социальная структура трудового населения Западной Украины в эпоху империализма. *В. А. Горбик*. Английское правительство и монополии в послевоенные годы. Заметки. *Борцы за счастье народа*. В помощь преподавателю истории. Документальные очерки. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *N. F. Kotlyar*. Against the Bourgeois-nationalist Misinterpretations of the Common Historical Past of the Russian, Ukrainian and Byelorussian Peoples (the 9—15th Centuries). *P. O. Bidzilya*. Party Organizations of the Ukraine in the Struggle for the Further Development of Science and Consolidation of Its Connections with Production during Completion of the Socialism Construction. Communications. *From History of Peoples Friendship and International Relations*. *I. G. Bozhok*. Fraternal Relations and Mutual Assistance of the Working Class of the Soviet Republics (1946—1950). *V. V. Boiko*. Soviet-Bulgarian Cultural Relations (1944—1948). *V. G. Lysenko*. Cooperation of the Ukrainian and Moldavian Working Peoples in the Struggle for Soviet Power. *L. G. Lyashenko*. From Activity of the Kiev Slav Society in the Sixties-Seventies of the 19th Century.* *V. P. Shkvorets*, *E. T. Solomko*. The CPSU and Development and Improvement of the Inner-Collective-Farm Democracy. *S. P. Korotkov*. On Training Military Personnel in the First Years of the Soviet Power. *Ja. S. Honigsman*. The Social structure of the West Ukraine labour population in epoch of imperialism. *V. A. Gorbik*. British Government and Monopolies in the Post-War Years. Notes. *Fighters for the People's Happiness*. Aid to the Teacher of History. Documentary Essays. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News. Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 8 (149)
СЕРПЕНЬ
1973

РІК ВИДАННЯ
СІМНАДЦЯТИИ

Журнал видається
з липня 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

© «Український історичний журнал», 1973 р.

ЗМІСТ

СТАТТІ

- М. Ф. Котляр — Проти буржуазно-націоналістичних перекручень спільного історичного минулого російського, українського та білоруського народів (IX—XV ст.) 3
- П. О. Бідзіля (*Запоріжжя*) — Партійні організації України в боротьбі за дальший розвиток науки і зміцнення її зв'язків з виробництвом у період завершення побудови соціалізму 15

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

- І. Г. Божок — Братерські зв'язки та взаємодопомога робітничого класу радянських республік (1946—1950 рр.) 25
- В. В. Бойко (*Харків*) — Радянсько-болгарські мистецькі зв'язки 1944—1948 рр. 29
- В. Г. Лисенко — Співдружність українських та молдавських трудящих у боротьбі за владу Рад 37
- Л. Г. Ляшенко — З історії діяльності Київського слов'янського товариства в 60-х і 70-х роках XIX ст. 46

* * *

- В. П. Шкварець (*Тернопіль*), Е. Т. Соломко (*Тернопіль*) — КПРС і розвиток та вдосконалення внутрікогоспної демократії 51
- С. П. Коротков (*Ленінград*) — Про підготовку військових кадрів у перші роки Радянської влади 59
- Я. С. Хонігсман (*Дрогобич*) — Соціальна структура трудового населення Західної України в епоху імперіалізму 67
- В. О. Горбик — Англійський уряд і монополії в післявоєнні роки 73

ЗАМІТКИ

- Б. А. Вальчук — Внутріпартійна робота парторганізацій на промислових підприємствах УРСР (1966—1970 рр.) 81
- В. М. Хричов (*Кіровоград*) — Партійне керівництво розвитком творчої активності науково-технічної інтелігенції України в 1959—1965 рр. 86
- В. С. Дмитрієнко (*Борислав*) — Відбудова і розвиток нафтової промисловості Борислава в повоєнні роки 93
- В. С. Белякова (*Вінниця*) — Партійно-радянська преса України про підготовку кадрів для сільського господарства (1943—1945 рр.) 98
- А. О. Климов (*Ворошиловград*) — Деякі питання партійного керівництва комсомольськими організаціями Донбасу в 1937—1941 рр. 103

- В. С. Сторчило (*Одеса*) — Діяльність Комуністичної партії України по підвищенню професійно-технічного рівня молоді в роки другої п'ятирічки 107
- Л. Г. Мельник — Виникнення і розвиток капіталістичної гірничої промисловості на Україні в 60-х — 90-х роках XIX ст. 111

Борці за щастя народу

- В. О. Тищенко (*Ровно*), П. В. Русин (*Ровно*) — Боець-інтернаціоналіст О. М. Ільїн 115
- Г. Ю. Дробчак (*Вінниця*) — До біографії селянина-вільнодумця С. М. Олійничука 120

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Д. І. Румянцева — Про викладання історії та суспільствознавства в профтехучилищах 127

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- М. С. Корчев (*Луцьк*) — Там, де сходились бойові стежки побратимів 131

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- С. Й. Аппатов (*Одеса*) — Американські історики й публіцисти про деякі проблеми європейської політики США після другої світової війни 138

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- С. М. Кестель — П. М. Фесуненко. Стиль произведений В. И. Ленина 144
- О. Я. Завадська, Л. А. Шевченко — М. П. Ким. Советский народ — новая историческая общность 146
- Л. Є. Файн (*Ворошиловград*) — Исторический опыт КПСС в осуществлении новой экономической политики 147
- І. М. Нефедов (*Луцьк*) — В. А. Дьяков. Революционная деятельность и мировоззрение Петра Снегенного (1801—1890 гг.); Володимир Дьяков. Петро Снегенний та його спадщина 149
- І. М. Рева (*Полтава*) — П. Ф. Решодько. Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 — січень 1918 р.) 153
- О. Г. Михайлюк (*Луцьк*), П. М. Шморгун — Ф. Є. Лось. Нариси з історії СРСР (епоха капіталізму) 155
- Гелена Маляновська (*Польща*) — Василь Цветков. Спогади партизан-розвідника 156

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Б. М. Забарко — Всесоюзна наукова сесія в м. Дніпропетровську 158
- В. М. Довгопол (*Харків*) — Захист докторської дисертації О. О. Кучером 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **М. І. Крячок**, **М. Н. Лещенко**, **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **В. М. Нем'ятий**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**.

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3. Телефон: 24-29-92.

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*.

Коректор *Л. Ф. Захарченко*.

БФ 00450. Здано до складання 27.VI 1973 р. Підписано до друку 17.VIII 1973 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108^{1/16}. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,7. Зам. К-100. Тираж 8916. Ціна 40 коп.

Статті

М. Ф. КОТЛЯР

ПРОТИ БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕКРУЧЕНЬ
СПІЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО РОСІЙСЬКОГО,
УКРАЇНСЬКОГО ТА БІЛОРУСЬКОГО НАРОДІВ (IX—XV ст.)

Протягом останніх років українські буржуазно-націоналістичні автори посилили увагу до подій та явищ далекого минулого. Цьому є вагомі причини. Відкрито тенденційне і фальсифікаторське тлумачення щасливого сьогодення Радянської України щораз натрапляє на дедалі більші труднощі, воно спростовується вже самими досягненнями нашого народу в усіх сферах господарського й культурного будівництва. Не ймуть віри буржуазно-націоналістичним вигадкам навіть недосить поінформовані про життя в Радянському Союзі люди за кордоном. Тому в ідеологічних підступах проти СРСР і УРСР українські буржуазні націоналісти часом обирають більш хитрий шлях.

Питання, про які йтиметься в цій статті, на перший погляд, далекі від пекучих проблем сучасності. Події і явища вітчизняної історії, які перекручують націоналісти, віддалені від наших днів не однією сотнею років. Але вони не втрачають від цього в актуальності. Адже, вдаючися до екскурсів у історію східнослов'янських народів феодальної доби, буржуазно-націоналістичні псевдо-вчені силкуються довести, ніби росіяни, українці й білоруси народжені не однією матір'ю — давньоруською народністю, як воно є насправді, а являють собою начебто різні за походженням й історичними долями народи. За допомогою подібних фальсифікацій верховоди буржуазно-націоналістичної еміграції даремно прагнуть «науково» обґрунтувати свої антирадянські політичні погляди.

Важливо наголосити на тому, що в поглядах на історію східно-слов'янських народів сьогоднішні буржуазно-націоналістичні горе-вчені зовсім не є оригінальними. Вони з різною мірою вправності гальванізують і підмальовують давно спростовані наукою історичні й етнологічні побудови своїх попередників: Костомарова, Антоновича, Грушевського та ін. Тому, розглядаючи творіння сучасної буржуазно-націоналістичної історіографії, ми демонструватимемо читачеві повну творчу безпорадність і неоригінальність нинішніх епігонів українських буржуазних і буржуазно-націоналістичних істориків другої половини XIX — початку XX ст.

Близько десяти років тому вийшла у світ книжка Миколи Чубатого «Княжа Русь—Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй». У буржуазно-націоналістичному середовищі недавно померлий

Чубатий вважається (зауважимо в дужках: без найменших підстав!) за найбільшого знавця давньої історії України. Ще в 1931 р. він опублікував у львівській реакційній газеті «Діло» дві невеликі статті, де відстоював хибну думку, нібито український народ сформувався ще в давньоруські часи.

З погляду сучасної науки неприйнятною є вже сама назва книжки Чубатого: «Княжа Русь—Україна», бо нею ставиться знак рівності між Київською Руссю і Україною як тотожними і одночасними явищами, тоді як насправді перша передувала другій і, головне,— з Давньої Русі вийшов не тільки український, а й російський та білоруський народи. Навіть у назві книжки Чубатий не виявив оригінальності.

З кінця минулого століття сполучення слів «Русь — Україна» було своєрідною візитною карткою представників націоналістичної течії української буржуазної історіографії. Нагадаємо читачеві, насамперед, багатотомну «Історію України—Руси» Грушевського, де як в заголовку, так і у викладі відстоюється ідентичність етнічних, політичних і культурних понять «Русь» і «Україна».

Схожість між концепціями Грушевського і Чубатого не обмежується тотожністю назв їх книжок — йдеться про погляди на історію Київської Русі та її народності. Чубатий підхопив і загострив тезу свого духовного батька щодо української етнічної сутності Давньоруської держави.

1904 р. Грушевський опублікував невелику статтю «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», де запевняв читача, нібито Київська Русь була матір'ю самої лише України. Ігноруючи неспростовні свідчення давньоруських письмових джерел і пам'яток матеріальної культури, виступаючи проти уявлень тогочасної передової науки, згідно яких історія українського, так само як російського і білоруського народів почалася з XIV—XV ст., а до того існувала загальноруська історія, Грушевський дійшов висновку, нібито загальноруської історії ніколи не існувало, бо не існувало давньоруської народності, спільної колиски росіян, українців і білорусів.

Сформульованої в згаданій статті етногенетичної позиції Грушевський послідовно дотримувався в усіх своїх працях з історії Давньої Русі та України. Найбільший історичний твір Грушевського (десяти томна «Історія України—Руси») проголошував далеке від науки твердження, нібито самий тільки український народ заснував Давньоруську державу, Київську Русь, і що «створена ним політична організація служила творчим центром для всієї Східної Європи».

Грушевський першим у буржуазно-націоналістичній історіографії висунув тезу, нібито український народ остаточно сформувався в часи складання Київської держави, тобто в IX ст., і навіть раніше. Більше того, початки утворення «державної організації українських племен» він датував VIII ст. Через усі його праці давньоруської тематики червоною ниткою проходить хибна думка, нібито Київська Русь породила саму Україну — тільки одну Україну.

Як же тепер ставляться до Київської Русі та етнічної сутності її населення Чубатий та інші сучасні буржуазно-націоналістичні історики? Намагаючись дотримуватися респектабельного, «професорського» тону і дбаючи про зовнішньо науковий вигляд написаного, Чубатий у книжці «Княжа Русь—Україна» не наважується прямо заперечувати давно ствердженої вченими різних наукових шкіл і політичних переконань думки, відповідно до якої з Київської Русі вийшли всі три східнослов'янські народи: російський, український і білоруський. Проте він сил-

кується кинути тінь на цю істину з іншого боку, фарисейськи запитуючи самого себе: «Котра з нинішніх трьох східнослов'янських націй була творцем тієї імперії (тобто, Давньоруської держави.— М. К.)?» І відповідає на це питання недвозначно і категорично: «імперію» створили «давні українці», отож, саме вони були «головною нацією» Київської Русі.

Сформульовані Грушевським та його послідовниками погляди на Давню Русь як державу самих тільки українців властиві й іншим сучасним буржуазно-націоналістичним «теоретикам» у площині східнослов'янського етногенезу, таким, як археолог Я. Пастернак, що безсоромно фальсифікує свідчення пам'яток матеріальної культури, або П. Ковалів, який вихваляє згадану книжку Чубатого саме за те, що останній відкидає наукову тезу про існування спільної для всіх слов'ян давньоруської народності.

Буржуазно-націоналістичні «українознавці» облудно пишуть, начебто народність Київської Русі була українською в культурному відношенні. Наприклад, в «Історії української літератури» (Нью-Йорк, 1965) Дмитро Чижевський безпідставно твердить, що «Київська доба була приєднанням України до традиції європейського культурного світу». В цих словах відчувається провокаційне намагання зобразити культурний процес українського народу у відриві від аналогічних явищ російського та білоруського народів.

Отже, в питаннях тлумачення етнічного змісту Давньоруської держави нинішні буржуазно-націоналістичні «вчені» тупцюють на позиціях Грушевського. За 70 років, минули з часів проголошення останнім своєї історико-етногенетичної концепції, вони не спромоглися просунути вперед і залишилися безпорадними епігонами далеких від науки поглядів свого ідейного вчителя.

У зв'язку з тим, що націоналісти від науки безпідставно твердять, буцімто давньоруської народності й мови взагалі ніколи не було, а натомість споконвіку існувала праукраїнська, потім українська народність та її мова, варто, бодай коротко, зупинитися на справді наукових концепціях походження давньоруської народності й мови, обставин заснування Київської держави та формування трьох братніх східнослов'янських народностей: російської, української й білоруської.

У радянській історичній науці, так само, як і в прогресивній зарубіжній, термін «давньоруська народність» прийнято саме тому, що він якнайкраще відповідає етнічній спільності людей, котрі населяли Київську Русь у IX—XIII ст. З наукового погляду безграмотно називати народність тих часів тільки українською чи російською або білоруською, оскільки їх утворення було ще попереду.

За початковий період формування давньоруської народності сучасна етнологія вважає VI—IX ст., коли інтенсивно відбувався процес відособлення східних слов'ян (предків російського, українського й білоруського народів) від слов'ян західних (предків чехів, поляків та ін.) і південних (предків болгар, сербів та ін.)¹. Протягом VI—IX ст. у східних слов'ян завершився розклад первісно-общинного ладу, на зміну патріархальній прийшла община територіальна, виникали міста, в яких зародилося товарне виробництво. Зростала приватна власність племінної верхівки, поглиблювалася майнова нерівність, що сприяло утворенню класів і виникненню феодальних виробничих відносин.

Окремі племінні союзи, а також населення різних областей і земель

¹ Л. В. Черепнин. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в.— Вопросы формирования русской народности и нации. Сборник статей, М.— Л., 1958, стор. 14 і далі.

східних слов'ян у VI—IX ст. злилися в давньоруську народність, яка поступово об'єднала весь східнослов'янський світ. Утворилася історична спільність людей, зв'язаних між собою єдністю території, мови, культури, економіки. Згідно з висновками радянських учених Б. О. Рибаківа, М. М. Тихомирова і А. М. Насонова, основна територія давньоруської народності, так звана «Руська земля» літописів IX—XI ст., була розташована по Середньому Подніпров'ю, в трикутнику, вершинами якого були Київ, Чернігів і Переяслав. Ця народність жила тоді також і на території нинішньої Білорусії та північно-західних областей РРФСР, насамперед, Новгородської і Псковської.

Фахівці-лінгвісти вважають, що у VII—IX ст. племінні мови східних слов'ян потроху зливалися, утворюючи мову давньоруської народності. Тогочасна мова відома нам уже за пам'ятками писемності X—XI ст., не кажучи вже про пізніші.

Важливо відзначити, що давньоруській народності безпосередньо передували етнічні спільності, що не були вже племенами чи племінними союзами в точному розумінні цього слова, але ще не склалися в народності (наприклад, поляни, кривичі, дреговичі, полочани).

Сформована на IX ст. давньоруська народність була спільним етнічним попередником трьох східнослов'янських народностей: російської, української та білоруської, вона склалася на межі первісно-общинного та феодального ладу, в епоху раннього феодалізму. Три ж названі народності сформувалися в період розвинутого феодалізму, протягом кінця XII—XV ст.

Формування давньоруської народності супроводжувалося процесом складання єдиного для всіх східних слов'ян державного об'єднання, згадки про яке трапляються в західноєвропейських хроніках і східних джерелах VIII—IX ст.² Утворення ранньофеодальної держави з центром у Києві, в свою чергу, активно сприяло дальшій консолідації давньоруської народності. Часи існування єдиної Київської держави (IX—XII ст.) були новим етапом розвитку давньоруської народності, коли відбулося об'єднання всіх східнослов'янських земель навколо основного ядра Давньої Русі.

Однією з головних ознак давньоруської народності була мова. Важливо наголосити на тому, що перший давньоруський літопис упевнено відзначив мовну спільність східних слов'ян, слов'янську основу давньоруської мови: «Бе един язык Словенск... А Словеньский язык и Русский одно есть»³.

У процесі розселення слов'ян на землях Східної Європи в їх мові з'являлося багато особливостей, що відрізняли її від південно- і західнослов'янських мов⁴. Для всього населення Давньої Русі була характерною наявність спільності мови, що не виключало існування територіальних діалектних особливостей, які, втім, були незначними й неприпинними, мали, головним чином, фонетичний характер. Є всі підстави говорити про існування з IX ст. єдиної мови східних слов'ян — давньоруської.

Мовна єдність східних слов'ян у IX ст. доповнювалася єдністю політичного, державного життя. Утворення Давньоруської держави сприяло зміцненню спільності культури і релігії, появи понять національної єдності Русі та давньоруського народу. Розвивалися економічні стосун-

² А. П. Новосельцев и В. П. Шушарин. Восточные и западные источники о Древнерусском государстве.— Древнерусское государство и его международное значение, М., 1965.

³ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку, Л., 1926, стор. 25, 28.

⁴ Докладно про це див.: Ф. П. Филин. Образование языка восточных славян, М.—Л., 1962.

ки між населенням різних давньоруських земель, освоювалися нові території, що також вело до об'єднання східних слов'ян у єдину народність⁵.

Для давньоруської народності IX—XII ст. була характерною наявність спільної території. Це територіальне об'єднання виявилось настільки міцним, що, наприклад, західні рубежі північних східнослов'янських націй, української та білоруської, сьогодні збігаються в основному з етнічною межею східного слов'янства на Заході й з кордонами Київської держави IX—XII ст. Ця національна й територіальна єдність давньоруської народності знайшла повне відбиття у «Повісті временних літ», автор якої дав синтетичну картину етнічної географії Східної Європи: згідно з нею всі східнослов'янські племена подаються як відгалуження єдиного руського (давньоруського) народу.

Давньоруській народності була притаманна і певна спільність господарського життя. В економіці Київської Русі IX—XII ст., щоправда, панував натуральний спосіб ведення господарства, коли вироблений продукт майже повністю споживався самими виробниками та феодалами, від яких вони залежали, і торговельні зв'язки цих виробників із зовнішнім світом були спорадичними. І все ж таки у Давньоруській державі зародилися й розвивалися елементи етнічної спільності.

Зростала внутрішня торгівля, зокрема, обмін між містом і селом, міцніли зовнішньоекономічні зв'язки, ремісниче виробництво помалу відшаровувалося від сільського господарства, встановлювалися товарно-грошові відносини, народилася навіть власна давньоруська монета, златники і срібляники.

Не слід, проте, переоцінювати ступінь економічного і суспільного розвитку народності Давньої Русі, як це роблять націоналісти. До справжньої економічної спільності, до утворення національного ринку, що характеризує націю, давньоруській народності було ще дуже далеко. Відсутніми у неї були й інші ознаки нації. Тому немає підстав називати народність Київської Русі нацією, як це роблять буржуазно-націоналістичні історики й етнологи. Один з них, В. Щербаківський, навіть назвав свою книжку «Формація української нації», як самою назвою, так і змістом силкуючись «довести», чаче народність Давньої Русі (яку він, подібно до інших націоналістів, безпідставно вважає українською) була нацією в сучасному розумінні цього слова.

Крім відносної економічної єдності, давньоруській народності була притаманна ще й спільність матеріальної та духовної культури, яка виявлялася в побуті, народних традиціях, архітектурі, мистецтві, усній народній творчості. Важливо підкреслити, що ця культурна спільність об'єднувала населення всіх давньоруських земель, від Галича до Чернігова і від Переяслава Південного до Новгород-Великого.

Вітчизняні письмові пам'ятки X—XIII ст. пройняті відчуттям єдності давньоруської народності, загальнооруським патріотизмом, де б вони не складалися: на Північній, Південній чи Західній Русі. Південноруське джерело, найдавніший вітчизняний літопис «Повість временних літ», створений у Києві в XI — на початку XII ст., розглядає Давню Русь у повному обсязі її тодішніх національних меж, пишається величиною і славою давніх русичів. Як слушно зауважив В. В. Мавродін, давньоруському літописцеві однаково дорогі Київ і Новгород, Смоленськ і Суздаль, Перемишль і Рязань, одним словом — уся Руська земля⁶.

⁵ В. В. Мавродін. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности, М., 1971, стор. 160, та ін.

⁶ Там же, стор. 166.

Давньоруські фольклорні твори — билини так званого Київського циклу, що в художній формі відбивали прагнення і надії народних мас, ні на мить не полишають думки, що всі русичі, незважаючи на те, де саме вони народилися й живуть, на Київщині, Волині, Новгородщині чи Суздальщині, є дітьми однієї матері — Русі, мають спільну мову, спільну культуру. Колективний творець билин, давньоруський народ, вільно переходить у плині розповіді з Новгорода до Києва, з Києва до Полоцька та ін. Наприклад, заспів билини про Солов'я Будимировича (XI ст.) таким чином накреслює шлях цього фольклорного героя по Руській землі. Його подорож починається поблизу моря Варязького, де на Північній Русі, а прямує Соловей Будимирович до «славного Києва-града», долаючи:

«Реки да озера к Новугороду,
А мхи да болота к Белу-озеру,
Да чисто поле к Опскову,
Темные леса Смоленские...
Выбегала мать Непра (Дніпро.— М. К.) река
Да устьем впадала в море Черное»⁷.

Дослідники давньоруського епосу не раз висловлювали подив з приводу того, що складачеві цієї билини знадобилося вести свого героя з Північної Русі до Києва кружним, звивистим шляхом: спочатку річкою прямо до Новгорода, потім непролазними болотами до далекого Білоозера, потім по Волзі аж під сучасну Астрахань, звідкіля різко на захід, до Дніпра. Думаємо, що в такий спосіб безіменний народний поет XI ст. підкреслив неосаяжність і, водночас, територіальну єдність Русі.

Дослідженнями радянських істориків встановлено, що навіть після татаро-монгольського нашествия, коли на Русі встановилося тяжке іноземне іго, а західні й південні руські землі підпали під владу польських і литовських феодалів, в різних частинах Русі збереглося багато спільного в мові, побуті й культурі — настільки міцною і життєдайною виявилася давньоруська народність!

Донині існує величезна кількість спільних моментів у культурі, звичаях, традиціях, побуті, що ріднить між собою представників трьох братніх східнослов'янських народів, росіян, українців і білорусів. То — спадщина давньоруської народності, яку три згаданих народи зберегли і пронесли крізь століття і політичні бурі.

Антропологічними дослідженнями російських, українських і білоруських учених доведено, що, незважаючи на наявність незначних місцевих особливостей расового типу, східні слов'яни належать до великої європеїдної раси⁸. Таким чином, націоналістичні вигадки щодо великої антропологічної різниці між українцями, росіянами і білорусами не мають під собою жодного наукового ґрунту.

Давньоруська народність існувала тривалий час і була стійкою в етнічному й культурному відношеннях. У процесі розвитку цієї етнічної спільності склалися, водночас, передумови для дроблення її на російську, українську і білоруську народності. Формування трьох братніх народностей на етнічній базі народності Давньої Русі вчені довгий час пов'язували з дією зовнішньополітичних чинників, спочатку татаро-монгольського завоювання, а потім приєднання південно- і західноруських земель до Польського королівства і Великого князівства Литовського. Це начебто призвело до розпаду давньоруської народності.

⁷ Песни, собранные П. Н. Рыбниковым, т. II, М., 1910, стор. 677.

⁸ В. В. М а в р о д и н. Назв. праця, стор. 170.

Однак радянська історична наука довела, що жодного *розпаду* Давньоруської держави та її народності взагалі не було, натомість відбулося *розчленування* Київської Русі на дрібніші князівства і землі внаслідок поглиблення процесів феодалізації. Це й створило передумови для розділення єдиної раніше давньоруської народності на три східно-слов'янські. Академік Б. Д. Греков влучно висловився з цього приводу: «Ми не повинні забувати, що розчленування Давньоруської держави було, насамперед, наслідком зростання окремих її складових частин»⁹.

У самих процесах феодальної роздробленості було закладено чимало суперечностей. З одного боку, виступала тенденція до дальшої відокремленості феодальних земель і князівств, до обособлення їх культури, зокрема мовних діалектів, з іншого,— тривало поглиблення розподілу праці, розвивалися економічні зв'язки, що логічно підтримувало тенденцію до об'єднання окремих земель у централізовану державу.

Безумовно, що татаро-монгольське нашествя, а потім входження Південної й Західної Русі до складу феодальних Польщі і Литви, ускладнили природний процес утворення трьох братніх народностей (який завершився в XV ст.). Формування російської, української й білоруської народностей, завдяки всьому попередньому розвитку давньоруської економіки та культури, було об'єктивно закономірним явищем. Але насильницьке відірвання названих народностей однієї від одної внаслідок татаро-монгольської, далі литовської й польської феодальної агресії негативно позначилося на історичних долях росіян, українців і білорусів¹⁰.

Київська держава IX—XII ст. була населена давньоруською народністю, спільним коренем трьох східнослов'янських народів. Через дроблення давньоруської народності під впливом поглиблення процесів феодалізації на етнічній базі першої формувалися російська, українська та білоруська народності. Такий погляд на етногенез східних слов'ян поділяється сьогодні всіма радянськими і прогресивними зарубіжними дослідниками.

Сучасні буржуазно-націоналістичні історики й етнологи не обмежуються твердженнями, начебто Київська Русь була створена й населена українцями і, отже, українська народність сформувалася на IX ст. н. е. Багато хто з них зараховує до українців навіть будь-яке прадавнє населення території нашої республіки. Ще 1938 р. у Львові вийшла книжка українського буржуазного націоналіста й великого шанувальника фашизму Юрія Липи «Призначення України», де він з виглядом першовідкривача по-неуцькому твердив, наче дослідження племен трипільської культури «дали глибокі границі сучасним українцям», які нібито з тієї далекої пори володіли землею, на якій живуть сьогодні.

Насправді трипільська культура відділена від нас чотирма-п'ятьма тисячоліттями, а українська народність сформувалася лише п'ятсот років тому, отже, смішно говорити про приналежність трипільців до українців. Сучасна наука взагалі не має жодних даних щодо етнічного складу людей трипільської культури. Але й досі буржуазно-націоналістична історіографія вперто відстоює хибну тезу щодо «української» етнічної сутності трипільців. Недавно померлий Я. Пастернак серед людності трипільської культури навіть вбачав «основположників українського народного мистецтва». Так само безпідставно пише М. Чубатий, буцім-то трипільці були предками самих лише українців.

Навіщо ж жерцям буржуазно-націоналістичної псевдо-науки знадобилося видавати за українців прадавню людність території України?

⁹ Б. Д. Греков. Киевская Русь, М., 1953, стор. 506.

¹⁰ Л. В. Черепнин. Назв. праця, стор. 57.

Відповідь проста: щоб спробувати забити клин між українською, з одного боку, та російською й білоруською народностями — з другого.

Буржуазно-націоналістичним концепціям етногенезу українців загалом притаманше нехтування історичною хронологією процесів формування народностей. Історики згаданого напрямку безапеляційно зараховують до українців не тільки трипільців, а й інше давнє населення території республіки, від якого також не збереглося жодних письмових пам'яток.

Наприклад, В. Щербаківський у передмові до «Форматії української нації» досить одверто заявив, що мету написаного він бачить у доведенні положення, нібито українці, як такі, жили на власній землі, починаючи з неоліту (нового кам'яного віку), інакше кажучи, протягом щонайменше 5 тис. років.

Варто внести ясність до справи. Не можна сумніватися в тому, що східні слов'яни, спільні предки російського, українського та білоруського народів, були автохтонним населенням Східної Європи. Але немає жодних підстав пов'язувати їх у генетичному плані з прадавнім населенням території України часів неоліту. Тим більше відсутні підстави простежувати родовід українців від людей кам'яного віку. Навряд чи етнологічній науці в майбутньому пощастить відповісти на питання про національну приналежність людності неоліту.

Майже в кожному писанні буржуазно-націоналістичних істориків відчувається нав'язлива тенденція за всяку ціну зробити українцями геть усе прадавнє населення території нашої республіки. Наприклад, сучасний історик націоналістичних переконань, автор нісенітної книжки «Жінка і держава» про виключну і вирішальну роль українського жіноцтва у світовій історії, Іван Кузич-Березовський висунув «теорію», за якою матеріальна і духовна культура шумерів, давнього населення межиріччя Тигру і Єфрату в Месопотамії, започаткована «українцями», котрі нібито емігрували туди з «України» за 6—7 тис. років до н. е.

Зрозуміло, що силкування буржуазно-націоналістичних істориків видати за українців людей кам'яного віку або давніх жителів Месопотамії є неущькими вигадками і не заслуговують на серйозний розгляд. Складніше стоїть справа з популярною в сучасній буржуазно-націоналістичній історіографії концепцією української сутності антів.

Думка, за якою анти були українцями або, принаймні, предками одних тільки українців, бере початок у творах М. Грушевського. В. «Ілюстрованій історії України» він «простежує» родовід української народності від праслов'янських племен антів.

Антські племена вперше були зафіксовані західними джерелами в I—II ст. н. е., і Грушевський без жодних підстав датує цим часом навіть не зародження, а саме існування української народності. Він припускається свідомої фальсифікації джерел, коли пише, що грецькі (візантійські) письменники VI—VII ст. н. е. іменували антами... українців. У дійсності ж, в творах візантійських істориків і хроністів немає жодної згадки про українську національність антів. Вони не називали антів українцями, та й не могли їх так називати, тому що українців тоді ще не було. Думку про тотожність антів з українцями Грушевський проводив і в десяти томній «Історії України—Руси», що, правда, в більш обережній формі.

Концепція Грушевського щодо української сутності антів була радо підхоплена представниками української буржуазно-націоналістичної історіографії — його учнями і послідовниками. У 20-х — 30-х роках її пропагували О. Терлецький, М. Голубець, а в повоєнний час — А. Жуковський, М. Чубатий, Я. Пастернак та ін. Так, в одностомнику

«Буковина, її минуле і сучасне», виданому 1956 р., А. Жуковський майже буквально повторив слова Грушевського, написавши, що «анти — це перша назва, під якою виступають в історії українські племена», а антська «державна» IV ст. н. е. була нібито «українською державою».

М. Чубатий в антському питанні повністю стоїть на позиціях своїх націоналістичних попередників, але висловлюється дещо обережніше. Щоб остаточно не потрапити в смішне становище, він не наважується прямо ставити знак рівності поміж антами і українцями, а лише називає перших «історичними предками українського народу». Втім, торкаючись питань лінгвістики, Чубатий розкриває свої справжні переконання і безпідставно пише, начебто племена антських слов'ян «мали єдину спільну праукраїнську мову» — і це в III-IV ст. н. е.!

Набагато менше від Чубатого дбав про «науковий» камуфляж його колега з буржуазно-націоналістичного табору Я. Пастернак, який прямо заявив, що вважає антів «праукраїнцями».

Час, певно, нагадати читачеві, хто були анти насправді, Історик готів Йордан, котрий писав у середині VI ст. н. е., зафіксував район розселення антів між Дністром і Дніпром¹¹. Йордан розповідав, що наприкінці IV ст. н. е. король остготів Вінітарій увійшов «у межі антів» («in antorum fines»), був спочатку ними розбитий, але потім переміг антів і розп'яв їхнього «короля» Божа разом з синами та 70 старійшинами¹².

З творів візантійських авторів VI—VII ст. відомо, що анти, східне відгалуження південних слов'ян, мешкали також у Подунав'ї, на лівому березі Дунаю. Наприклад, Прокопій Кесарійський (VI ст.) впевнено і як про щось добре відоме писав, що анти і склавени займають більшу частину земель лівого берега Дунаю¹³. Взагалі візантійські історики приділили антам багато уваги. У надзвичайно докладному описі антів і склавенів Прокопій не робить істотної різниці між ними, трактуючи їх як сукупність подібних одне до одного племен: у них, за його свідченням, однакові зовнішність, мова, звичаї, спільний район розселення¹⁴. У цьому немає нічого дивного — і ті, й інші належали до однієї великої слов'янської сім'ї.

Археологічні дослідження останніх років дозволили встановити, що пам'ятки ранньослов'янської матеріальної культури є «саме в тих місцях, де пізніше, згідно з давніми авторами, жили слов'янські племена антів»¹⁵.

Таким чином, ні письмові джерела, ні археологічні пам'ятки не дають жодних підстав для ототожнення антів з українцями, що намагаються зробити буржуазно-націоналістичні історики та етнологи. Насправді анти були спільними предками всіх трьох східнослов'янських народностей.

¹¹ Iordannis. De origine actibusque Getarum (Getica), § 35. (Цит. за виданням: Йордан. О происхождении и деяниях гетов. Вступ. Статья, перевод и коммент. Е. Ч. Скрижинской, М., 1960; латинський текст стор. 136, російський переклад стор. 72).

¹² Там же, стор. 115, 170. Ця звістка Йордана і є єдиним «свідченням» на користь неущкої вигадки буржуазних націоналістів про існування в IV ст. українсько-антської держави. Насправді Йордан навіть не згадує ні про «державу», ні про українську приналежність антів.

¹³ Procopius Caesariensis. Bellum Gothicum, ed. J. Haury, Lipsiae, 1905, 14, 30 (далі — Bell. Goth.; рос. перекл.: Прокопій із Кесарії. Война с готами. Пер. С. П. Кондратьева, М., 1950, стор. 298).

¹⁴ Bell. Goth. III, 14, 22—30 (рос. переклад стор. 297—298).

¹⁵ Э. А. Симонович. Черняховские памятники Северо-Западного Причерноморья. — Археологические открытия 1965 года, М., 1966, стор. 137.

Крім того, початки формування української народності можна датувати, як відомо, найраніше другою половиною XII — першою половиною XIII ст. Тому спроби псевдо-вчених з націоналістичного табору відшукати українців серед праслов'янських племен анти I—VII ст. необхідно визнати науково безграмотними.

Виклад теорій радянської історичної науки щодо національної сутності Київської Русі та етнічної спадщини її народності нагадує про те, що розчленування Давньоруської держави аж ніяк не означало втрати чи навіть послаблення зв'язків між її північною, південною та західною частинами, які стали осередками творення, відповідно, російської, української й білоруської народностей. Навпаки, формування цих трьох братніх народностей супроводжувалося збереженням на довгий час мовної й культурної єдності, а економічні зв'язки між ними продовжували навіть зростати.

Хоча татаро-монгольська навала, а згодом агресія з боку польських і литовських феодалів затримали консолідацію української (так само, як і білоруської) народності, все ж таки в боротьбі проти зовнішнього ворога населення різних земель території України поступово згуртовувалося в єдину народність. Цей тривалий і складний процес особливо інтенсивно відбувався у XIV—XV ст. Як слушно зазначав відомий радянський дослідник етногенезу українців К. Г. Гуслиний, «приблизно з XIV—XV ст. українська народність, поряд з російською і білоруською, вже виступає як окрема етнічна спільність»¹⁶.

Процеси формування української, російської та білоруської народностей проходили одночасно, у взаємозв'язках і взаємовпливах. Немає підстав оголошувати якусь з них старшою чи кращою від інших двох, як це чинять апологети націоналістичної псевдо-науки.

Безпідставно оголошуючи Київську Русь українською за етнічним змістом і силкуючись видати український народ за єдиного і виключного спадкоємця давньоруської історії, культури і мови, українські буржуазно-націоналістичні історики не лише безсоромно підтасовують свідчення всього комплексу історичних джерел і грубо перекирчують факти. Цим самим вони фальсифікують процеси етногенезу російського і білоруського народів.

Від Грушевського та його школи йде широко пропагована сьогодні в націоналістичному «науковому» середовищі думка, згідно з якою сучасні росіяни й білоруси за походженням принципово відрізняються від українців. За Чубатим, сучасні росіяни — мало не фінни з незначною домішкою слов'янської крові.

Ще далі йде інший однодумець Чубатого, псевдо-історик фашистських поглядів Павло Штепа, котрий у своїй книзі «Московство» неухильно-безсоромно твердить, буцімто росіяни є... угро-фінським народом, «який за передісторичних часів примандрував з Азії». Для «підкріплення» цієї нісенітничі Штепа вдається до звичайнісінької брехні. Він облудно запевняє читача, немовби російський народ протягом століть розмовляв не російською, а ...фінською мовою — аж до XIX ст., коли начебто біля Москви цілі села були етнічно і мовно угро-фінськими. Зрозуміло, що жодних доказів своїх разючих «відкриттів» Штепа не наводить і не може навести.

Так буржуазно-націоналістичні історики й етнологи фальсифікаційно використовують той усім відомий факт, що русичі Північного Сходу (а не «України») в IX—XI ст. колонізували частину території, на якій жили нечисленні угро-фінські племена. Сучасна наука твердо

¹⁶ К. Г. Гуслиний. До питання про утворення української нації, К., 1967, стор. 13.

оцінює цей фактор і не перебільшує його: угро-фінські племена Північно-Східної Русі були дуже й дуже нечисленними, стояли на незмірно нижчому суспільному, економічному і культурному рівні в порівнянні з своїми слов'янськими сусідами. Вони швидко і без сліду розчинилися серед русичів¹⁷.

Щось подібне було й на Південній Русі. Довге життя поруч з печенігами, торками, половцями, татарами та іншими тюркськими народами неминуче вело до змішаних шлюбів, і, отже, південне відгалуження давньоруської народності увібрало якусь частку тюркського етнічного елементу. Але та частка була мізерною і нікому не дає права називати українців «мішаниною» слов'ян і половців або слов'ян і татар. Сучасна антропологія вважає, що ніколи не було і нині не існує стерильно «чистих» народів. Доводити «чистоту» і «вибраність» якоїсь раси чи народу — значить стояти на ґрунті фашистських або інших людиноненависницьких «теорій».

Як відомо, в антропологічному комплексі українців, росіян та білорусів немає принципово відмінних рис, всі вони походять від єдиної етнічної основи — давньоруської. Найбільш гнучкі буржуазно-націоналістичні історики змушені визнати цей факт, проте відстоюють провокаційну тезу, начебто росіяни й білоруси лише спочатку були кривими родичами українців, а потім шляхи цих трьох народностей назавжди розійшлися. Показовою з цього погляду є книжка Дмитра Дорошенка «Слов'янський світ», видана ще в 20-х роках у Берліні, де не лише російському, а й білоруському народові відводиться тільки незначна частка в етнічній спадщині Давньої Русі. Згадану псевдо-географічну позицію буржуазні націоналісти відстоюють і досі.

Фальсифікуючи процеси формування російського народу, сучасні буржуазно-націоналістичні історики та етнологи не обминають подібною «увагою» й білоруський народ. Один з головних авторитетів націоналістичної етнології Вадим Щербаківський щодо походження останнього висловився коротко і вельми категорично: «З процесу слов'янізації Литви витворився білоруський народ».

Проте, як відомо сьогодні кожному студентіві-історик, литовська народність сформувалася незалежно від білоруської. Мабуть, Щербаківський чув з третіх уст про своєрідну «слов'янізацію Литви», яка відбулася пізніше, в кінці XIV—XVI ст., коли литовська панівна верхівка підкорила білоруські землі, але сприйняла місцеву мову та культуру — однак до походження східних слов'ян все це не має жодного стосунку. З рівним «успіхом» можна говорити і про формування української народності за допомогою «слов'янізації» литовців: адже в другій половині XIV ст. українські землі, разом з білоруськими, потрапили під владу литовських феодалів. Останні підпали під культурний вплив українців і запозичили їхню мову, письменство, мистецтво, звичаї та ін.

Буржуазно-націоналістичні історики не бажать взяти до уваги незаперечних фактів складання трьох братніх східнослов'янських народів. Так само, як українська і білоруська, російська народність сформувалася на етнічному ґрунті давньоруської народності. Складання російської народності пов'язане з боротьбою проти татаро-монгольського іґа і утворенням централізованої Російської держави в XIV—XV ст. До цієї держави увійшли північні й північно-східні давньоруські землі з корінним слов'янським населенням, нащадками вятичів, кривичів і словен.

¹⁷ В. В. Мавродин. Назв. праця, стор. 163, 169 та ін: Б. А. Рыбаков. Первые века русской истории, М., 1964, стор. 223.

За територіальне ядро російської народності правили Володимиро-Суздальська земля, область розселення вятичів і кривичів, а також земля новгородських словен. Приєднання до Московського князівства земель Північно-Східної Русі, новгородських, псковських та інших сприяло об'єднанню мовних діалектів, злиттю місцевих культурних особливостей¹⁸.

Білоруська народність сформувалася на давній етнічній основі східнослов'янських племен дреговичів, південно-західного відгалуження кривичів (полочани й смоленські кривичі), радимичів і, частково, сусідніх древлян, сіверян і волинян¹⁹. Подібно до російської й української, білоруська народність складалася в боротьбі проти зовнішнього ворога: спочатку татаро-монгольських поневолювачів, потім литовських феодалів.

Отже, російська, українська й білоруська народності є гілками одного дерева — давньоруської народності. Це неспростовно доводить ся величезним фондом письмових і речових пам'яток VI—XV ст.

Коротко підсумовуючи сказане, слід зазначити, що сучасна українська буржуазно-націоналістична історіографія, наголошуючи на українській національній сутності Давньоруської держави і різниці походження трьох східнослов'янських народностей, намагається тим самим підвести «теоретичну» базу під маячні політичні платформи націоналістичних ватажків, котрі даремно виношують примарні надії на відрив українського народу від братньої сім'ї радянських народів і перетворення України на колонію світового імперіалізму. Радянська історична наука завжди давала й даватиме належну відсіч ідеологічним підступам буржуазно-націоналістичних псевдо-вчених.

¹⁸ История СССР с древнейших времен до наших дней. Первая серия, т. II, М., 1966, стор. 103.

¹⁹ В. Пичета. Образование белорусского народа — «Вопросы истории», 1946, № 5—6.

ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В БОРОТБІ ЗА ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК НАУКИ І ЗМІЦНЕННЯ ЇЇ ЗВ'ЯЗКІВ З ВИРОБНИЦТВОМ У ПЕРІОД ЗАВЕРШЕННЯ ПОБУДОВИ СОЦІАЛІЗМУ

В. І. Ленін надавав важливого значення тісному зв'язку вчених з виробничниками. Використання досягнень науки не лише сприяє розв'язанню практичних завдань сьогодення, а й дає можливість передбачати майбутнє, широко й ефективно ставити на службу людині природні багатства, пізнавати й використовувати закони суспільного розвитку, давати життя новим і докорінно змінювати традиційні галузі виробництва. «Перед союзом представників науки, пролетаріату і техніки,— вказував Володимир Ілліч, не встоїть ніяка темна сила»¹.

Особливо зростає роль науки в період завершення побудови соціалізму, в епоху бурхливого розвитку науково-технічної революції, «коли дедалі більше виявляється роль науки як безпосередньої продуктивної сили»², складової частини виробництва, головної підойми створення матеріально-технічної бази комунізму³. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв на урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю утворення СРСР, говорив, що «...ми не можемо тепер робити буквально кожного кроку вперед без допомоги новітніх досягнень науки»⁴.

Важливість досліджуваної проблеми пояснюється такими обставинами. По-перше, розгортання сучасної науково-технічної революції вимагає активної і планомірної діяльності, спрямованої на створення умов для дальшого розвитку науки і зміцнення її зв'язків з виробництвом. А це можна успішно здійснити лише під керівництвом Комуністичної партії, яка володіє науковим методом пізнання об'єктивних процесів розвитку природи й суспільства.

По-друге, творчі зв'язки вчених з працівниками промислових підприємств у досліджуваний період відрізняються від попередніх етапів, вони набули нових рис і особливостей, збагатився їх зміст.

Останнім часом опубліковано чимало праць, присвячених вивченню різних сторін науково-технічного прогресу, ролі партійних організацій, робітничого класу в прискоренні впровадження досягнень науки й техніки в народне господарство⁵. В них висвітлюється творча активність

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 365.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 63.

³ Там же, стор. 65.

⁴ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 57.

⁵ М. Ф. Семко, В. И. Атрощенко. За развитие содружества науки и производства, Харьков, 1961; Н. Д. Давыдова. В борьбе за технический прогресс, К., 1963; А. Г. Митюков. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956—1961 гг.), К., 1965; М. М. Матвійчук. Організаторська робота партії в промисловості України (1952—1958 рр.), К., 1966; М. Ю. Костриця. Комуністична партія — організатор всенародної боротьби за здійснення ленінських ідей електрифікації

робітничого класу та інтелігенції, шляхи прискорення науково-технічного прогресу, розвиток соціалістичного змагання, підвищення культурно-технічного рівня виробничників.

Окремі питання діяльності КП України, спрямованої на розвиток і зміцнення творчої співдружності вчених і виробничників, розглядаються в кандидатських і докторських дисертаціях.

Великий інтерес являють монографії та брошури партійних і радянських працівників, новаторів виробництва, науковців⁶.

Названа проблема певною мірою висвітлюється в «Нарисах історії Комуністичної партії України» та нарисах історії обласних партійних організацій⁷, а також у працях загального характеру⁸.

Проте аналіз літератури свідчить, що багато питань цієї проблеми ще вивчено недостатньо, деякі з них лише поставлені й потребують всебічної розробки, особливо в історико-партійному плані.

Не знайшли належного висвітлення постійна турбота партійних організацій про створення умов для дальшого розвитку науки; заходи щодо вдосконалення мережі вузів і науково-дослідних закладів та зміцнення їх матеріально-технічної бази; партійне керівництво доббором, підготовкою та розподілом спеціалістів і наукових працівників; марксистсько-ленінське виховання науково-технічних кадрів. В дослідженнях не досить глибоко аналізуються головні форми співдружності науки з виробництвом, особливо вищих навчальних закладів, а також пропаганди науково-технічних досягнень.

Вивчення, наукове узагальнення й висвітлення цих проблем має важливе теоретичне й практичне значення для дальшого розвитку науки, зміцнення її зв'язків з промисловим виробництвом на сучасному етапі комуністичного будівництва.

Без всебічного розвитку науки й розширення теоретичних досліджень неможливо забезпечити технічний прогрес. Однією з основних передумов вирішення цих завдань, як вказувалося в резолюціях XIX і

на Україні, К., 1967; В. І. Полурез. Комуністична партія України — організатор трудової активності робітничого класу, К., 1969; П. Т. Рущенко. Діяльність Комуністичної партії України по прискоренню науково-технічного прогресу в промисловості (1959—1965 рр.), Харків, 1969; Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні, К., 1970; В. П. Шевчук. На вирішальному напрямі. Комуністична партія України в боротьбі за науково-технічний прогрес у важкій промисловості (1959—1965 рр.), К., 1970, та ін.

⁶ Г. В. Карпенко. За тісні зв'язки з виробництвом, Львів, 1960; На головному напрямі, К., 1962; Н. Я. Мамай, Н. М. Гуржий. Комбайни штурмують крутє пласты, Донець, 1963; В. И. Дядык. В содружестве с наукой, Львов, 1964; В. В. Шевченко. У трудовому поході, К., 1964; В. А. Сологуб. Наука, производство, труд, Донець, 1968.

⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971; Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967; Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, К., 1968; Нариси історії Львівської обласної партійної організації, Львів, 1969; Нариси історії Харківської обласної партійної організації, Харків, 1970; та ін.

⁸ І. О. Лушчик. Наука і розвиток продуктивних сил, Львів, 1966; П. А. Рачков. Роль науки в строительстве коммунизма, М., 1969; А. Н. Щербань. Советская наука — основа технического прогресса, К., 1964; А. А. Зворыкин. Наука, производство, труд, М., 1965; Історія Академії наук Української РСР в 2-х частинах, К., 1967; Вища школа Української РСР за 50 років, ч. II, К., 1968; Г. П. Прошарук. Комуністичне будівництво і кадри, К., 1968; В. І. Ленін і проблеми науково-технічної революції, К., 1969; Ленин и советская наука, М., 1970; В. И. Ленин о науке и высшем образовании, М., 1969; КПСС о культуре, просвещении и науке, М., 1963; Київський університет за 50 років Радянської влади, К., 1967; Розвиток науки в Українській РСР за 40 років, К., 1957; Университетское образование в СССР, М., 1957; Советская интеллигенция (история формирования и роста, 1917—1965), М., 1968; Г. М. Добров. Наука о науке, К., 1966.

XX з'їздів КПРС, є правильне розміщення науково-дослідних закладів, вузів, зміцнення їх матеріально-технічної бази⁹.

Комуністична партія Радянського Союзу та її складова частина — Комуністична партія України — на всіх етапах будівництва комуністичного суспільства дбають про створення сприятливих умов для дальшого розвитку науки. В період з 1951 по 1958 рік партійні організації України, керуючись рішеннями XIX і XX з'їздів КПРС, багато зробили для вдосконалення мережі вузів і науково-дослідних інститутів та зміцнення їх матеріально-технічної бази. Обласні комітети партії, зокрема Харківський, Львівський, Київський, Запорізький, Сталінський (нині — Донецький) та ін., неодноразово розглядали на засіданнях бюро ці питання¹⁰. Тільки в 1956—1958 рр. у вузах, підпорядкованих Міністерству вищої освіти УРСР, було створено 25 нових спеціалізованих науково-дослідних лабораторій з добре обладнаною експериментально-дослідницькою базою¹¹.

Велику допомогу в поліпшенні лабораторно-експериментальної бази вузів, науково-дослідних інститутів республіки подавали місцеві господарські організації та промислові підприємства. Так, у Львівському політехнічному інституті на кошти підприємств було обладнано лабораторії скляних ізоляторів, ливарного виробництва, штучних дубителів і синтетичних продуктів¹². За ініціативою партійних організацій Харківського політехнічного інституту і Харківського тракторного заводу науково-дослідна лабораторія автотракторних двигунів у 1958 р. була перетворена на базову лабораторію тракторних і комбайнових двигунів¹³.

Важливу роль у зміцненні матеріально-технічної бази наукових установ і вузів відіграли госпдоговірні роботи, яким партійні організації приділили особливо велику увагу після прийняття Радою Міністрів СРСР постанови від 12 квітня 1956 р. «Про заходи поліпшення науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах»¹⁴. За цією постановою вузи мали право 50% суми, що перевищувала прибутки над видатками в госпдоговірних науково-дослідних роботах, використовувати на розширення та зміцнення матеріально-технічної бази (додатково до асигнувань, передбачених планом капіталовкладень). Лише з 1956 по 1958 рік вузи України безкоштовно одержали від підприємств, організацій та установ дослідні й нові зразки машин, верстати, прилади, апарати, а також різне устаткування загалом на 27 млн. крб., а за рахунок коштів від розробки госпдоговірної тематики — на 21 млн. крб. (у старому обчисленні)¹⁵.

Партійні організації вжили дійових заходів до впорядкування мережі вузів, науково-дослідних інститутів, об'єднання суміжних наукових закладів. Завдяки цьому не тільки підвищилася якість підготовки фахівців, але й раціональніше почала використовуватись матеріально-технічна база.

⁹ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, вид. 7, К., 1960, стор. 541; Див.: XX съезд Коммунистической партии Советского Союза, М., 1956, стор. 479—480.

¹⁰ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, спр. 277, арк. 11; спр. 149, арк. 31; спр. 919, арк. 28; спр. 703, арк. 105.

¹¹ «Вестник высшей школы», 1958, № 10, стор. 59.

¹² Див.: Вища школа УРСР за 50 років, ч. II (1945—1967), К., 1968, стор. 20.

¹³ М. Ф. Семко, В. И. Атрошенко. За развитие содружества науки и промышленности, Харьков, 1961, стор. 41, 48, 51.

¹⁴ Высшая школа. Постановления, приказы и инструкции, М., 1965, стор. 358—360.

¹⁵ Архів Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР. Науково-технічна рада. Матеріали перевірки науково-дослідної діяльності 1958 р., № 422, арк. 22, 23, 25, 41.

Особливу увагу Комуністична партія і Радянський уряд приділяли поліпшенню матеріально-технічної бази вузів західних областей УРСР. Тільки протягом 1955 р. АН СРСР передала Ужгородському університетові різної апаратури на 1 млн. крб.¹⁶

Трудащі всіх братніх республік сприяли швидкому відновленню й дальшому розвитку вищої школи в наймолодших областях Радянської України. Вже на початку 1957/58 навчального року в західних областях діяло 22 вищих навчальних заклади з контингентом студентів 61,6 тис.¹⁷, тоді як до возз'єднання тут було тільки 5 вузів, у яких навчалоя 4 тис. студентів¹⁸.

В період завершення будівництва соціалізму і здійснення курсу на технічний прогрес значно зростає роль науки в суспільному житті країни, поглибився взаємовплив науки й народного господарства та культури. Виникла потреба в розгортанні досліджень, застосуванні нових методів їх проведення, а це вимагало поглиблення спеціалізації наук, їх диференціації, сприяло виникненню нових галузей знань. Ось чому в досліджуваний період почали діяти нові науково-дослідні установи: інститути металофізики, металокераміки і спецсплавів, гірничої справи, радіофізики та електроніки, автоматики і приладобудування¹⁹. На початку 50-х років почала розвиватися кібернетика. Лише протягом п'ятої п'ятирічки в складі Академії наук УРСР засновано 12 нових науково-дослідних установ²⁰, десятки лабораторій та відділів.

Характерною особливістю діяльності науково-дослідних інститутів у 1951—1958 рр. було наближення їх до виробництва. За ініціативою ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР окремі науково-дослідні інститути переміщувалися безпосередньо до виробничої бази: Інститут машинознавства АН УРСР переїхав до м. Харкова; Харківський інститут металів Міністерства чорної металургії УРСР влився в Дніпропетровський інститут чорної металургії АН УРСР²¹; Інститут гірничої справи ім. М. М. Федорова було переведено з Києва до м. Сталіно (нині — Донецьк)²² і т. д. Відкривалися також відділи інститутів безпосередньо на підприємствах Сталіно й Кривого Рога, лабораторії — на заводах «Точелектроприлад» у Києві, ім. С. М. Кірова — в Харкові, «Червоний металіст» — у Конотопі та ін. У період бурхливого зростання ролі науки й техніки, як зазначав Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові КПРС, наразі необхідність «створення на підприємствах конструкторських бюро, потужної експериментальної бази», припливу «у промисловість значної кількості наукових кадрів»²³.

Створювалися нові інститути й лабораторії. План капіталовкладень на 1957 р. по АН УРСР становив 49 954,6 тис. крб., в тому числі на будівельно-монтажні роботи — 30 001,7 тис. крб.²⁴ Ці кошти були витрачені на спорудження атомного реактора, обчислювального центру, приміщень для інститутів суспільних наук, фізичної хімії, гідрології та гідравліки, електрозварювання, радіофізики та електроніки. Загалом у 1957 р. збудовано і введено в дію 30,6 тис. м² лабораторних приміщень²⁵.

¹⁶ Збірник наукових праць Чернівецького університету, Чернівці, 1957, стор. 136.

¹⁷ Народне господарство Української РСР в 1957 р. Статистичний щорічник, К., 1958, стор. 179—181.

¹⁸ «Комуніст України», 1954, № 5, стор. 47.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 220, спр. 21, арк. 80.

²⁰ «Вісник АН УРСР», 1956, № 4, стор. 12.

²¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 220, спр. 35, арк. 68, 69, 71—72.

²² Історія Академії наук Української РСР, К., 1967, стор. 165.

²³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 65.

²⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 220, спр. 35, арк. 148—149.

²⁵ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 40, спр. 4, арк. 150—159.

Обсяг асигнувань на розвиток науки за період з 1951 по 1957 рік зріс від 111,2 млн. крб. до 212 млн. крб. Якщо в 1951 р. Академії наук УРСР для цих цілей було виділено 100 057 тис. крб., то в 1958 р. — вже 169 075 тис. крб. Значно більше коштів відпускалося на капітальне будівництво: 47,8 млн. крб. у 1958 р. проти 6,9 млн. крб. в 1951 р.²⁶

Багато зробили партійні організації в досліджуваний період для наближення вузів і науково-дослідних інститутів до матеріальної бази, до потреб народного господарства. В результаті вузи й науково-дослідні інститути з'явилися в усіх областях нашої республіки, що сприяло всемірному розвитку науки, підготовці наукових кадрів і спеціалістів для всіх галузей народного господарства.

У вузах та науково-дослідних інститутах УРСР вже на початку 1953 р. навчалось 2885 аспірантів²⁷. Більшість їх мала практичний досвід роботи за обраною спеціальністю. З 457 кандидатів, що в 1954—1955 навчальному році взяли участь у конкурсі на 215 аспірантських місць у вузах і науково-дослідних закладах Харкова, 312 чол. мали стаж практичної роботи²⁸.

Значно активніше підготовлялися наукові кадри вищої кваліфікації — доктори наук, професори. Лише за два роки — з 1 жовтня 1956 р. по 1 жовтня 1958 р. — кількість докторів наук збільшилася з 1114 до 1189 чол.²⁹

При визначенні тем дисертаційних робіт партійні організації вузів, науково-дослідних закладів звертали особливу увагу на розробку актуальних проблем, що диктувалися життям, безпосередніми потребами виробництва.

Завдяки постійній турботі партійних організацій про правильний добір, підготовку й розподіл кадрів високої кваліфікації кількість науковців у республіці виросла з 22 363 у 1950 р. до 36 550 в 1958 р., тобто більше ніж в 1,6 раза³⁰. Більшість з них (63,5%) працювала у вузах, майже 34% — в науково-дослідних інститутах, 2,5% — на підприємствах та в установах.

Особливу увагу партійні організації приділяли марксистсько-ленінському вихованню наукової інтелігенції, пам'ятаючи про її величезний вплив на розвиток виробництва, науки й техніки, на духовне життя суспільства. Саме в ці роки за вказівкою ЦК КПРС видано Твори К. Маркса та Ф. Енгельса, Твори В. І. Леніна російською та українською мовами, «Коротку біографію В. І. Леніна», збірники документів «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», «Большую Советскую Энциклопедию», а також ряд важливих підручників.

Підвищення ідейного рівня наукових кадрів завжди було в центрі уваги партійних організацій України. Так, Харківський обком партії на засіданнях бюро й секретаріату з 1 липня 1953 р. до жовтня 1955 р. 20 разів розглядав питання, пов'язані з ідейно-виховною роботою у вузах і науково-дослідних інститутах області³¹. 12 травня 1958 р. стан ідейно-виховної роботи у вузах і науково-дослідних інститутах обговорювався у відділі науки ЦК КП України³². Партійним організаціям було вказано на необхідність ширше обмінюватися досвідом поліпшен-

²⁶ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 220, спр. 35, арк. 49.

²⁷ «Комуніст України», 1954, № 5, стор. 47.

²⁸ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 176, спр. 32, арк. 36.

²⁹ Народне господарство Української РСР в 1959 р., стор. 625.

³⁰ Там же, стор. 455; Українська РСР в цифрах. 1961 р., стор. 224 (підрахунки автора).

³¹ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 176, спр. 19, арк. 93—95.

³² Там же, ф. 1, оп. 220, спр. 57, арк. 245—248.

ня марксистсько-ленінського виховання науковців. Теоретичні семінари, конференції, творчі диспути, бесіди, навчання у вечірніх університетах марксизму-ленізму, самоосвіта — такими були основні форми цієї роботи.

Використовуючи сприятливі умови для розвитку науки, створені Комуністичною партією і Радянською державою, особливо після XX з'їзду КПРС, кафедри суспільних наук, первинні партійні організації, районні та обласні комітети партії значно посилили підготовку спеціалістів високої кваліфікації — повноцінних будівників комуністичного суспільства, озброєних науковим марксистсько-ленінським світоглядом. Це, як указував Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС, залишається й надалі однією з найголовніших ділянок роботи партії³³.

Впровадження передових досягнень науки й техніки, високопродуктивне застосування прогресивної технології, механізації та автоматизації виробничих процесів за соціалізму перебувають у прямій залежності від рівня виробничої кваліфікації і технічних знань робітничого класу — головної продуктивної сили суспільства³⁴.

Підвищенню культурно-технічного рівня трудящих у досліджуваний період сприяли такі заходи партії, як поліпшення добробуту, скорочення тривалості робочого дня, розширення мережі заочної та вечірньої освіти, пільги студентам вечірніх та заочних вузів і технікумів, дальший розвиток народної освіти, поліпшення роботи загальноосвітніх шкіл, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, професійно-технічної та виробничо-технічної освіти (тобто безпосередньо на виробництві). Поряд з цим велику роль відіграли й такі фактори, як рух за комуністичне ставлення до праці, обмін передовим досвідом, виробничо-технічна пропаганда, участь робітників у винахідництві та раціоналізаторстві, змагання між спорідненими підприємствами області, республіки, країни. Широко запроваджувалися різноманітні форми підвищення кваліфікації працівників промисловості: школи передового досвіду, курси цільового призначення, оволодіння суміжними професіями, виробничо-технічні курси, школи майстрів та ін. Тільки на Донецькому металургійному заводі в 1955 р. навчено 1156 чол., з їх числа на курсах цільового призначення — 442, виробничо-технічних курсах — 216, у школі майстрів — 74, школі передових методів праці — 134 чол.³⁵ Ініціатором створення шкіл передових методів праці на підприємствах Луганської області (тепер — Ворошиловградської) виступила партійна організація тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції. На цьому підприємстві працювало 57 таких шкіл. Заняття відбувалися безпосередньо на робочих місцях. Цю форму навчання одразу ж запозичили партійні організації багатьох підприємств міста, області та республіки. Луганський обком і міськомом партії підтримали й іншу ініціативу тепловозобудівників: створення міжзаводських шкіл новаторів³⁶.

Підприємства, партійні організації яких дбали про підвищення кваліфікації робітників у школах передових методів праці, досягали значних виробничих успіхів. На Київському заводі «Червоний екскаватор» у школах передових методів праці в 1955 р. підвищило свою кваліфікацію 218 чол. У більшості з них виробіток зріс на 20—30%³⁷.

Повсюдно влаштовувалися екскурсії на передові підприємства, що було дійовою формою вивчення передового досвіду. В 1956 р. партком

³³ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 118—119.

³⁴ Там же, стор. 83.

³⁵ ПА ІПІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, спр. 111, арк. 14.

³⁶ «Комуніст України», 1958, № 8, стор. 79—80.

³⁷ «Вісник АН УРСР», 1957, № 8, стор. 21.

і дирекція харківського заводу «Серп і молот» організували поїздки робітників провідних професій на підприємства Москви, Ленінграда, Горького³⁸. Бригада новаторів, зокрема, глибоко вивчила передові методи праці в ковальських цехах Горьковського автозаводу й застосувала їх на своєму підприємстві.

На засіданнях бюро та секретаріатів Київського, Львівського, Харківського, Миколаївського, Луганського³⁹ та інших обкомів партії обговорювалися шляхи підвищення технічного рівня робітників. Прийняті рішення націлювали первинні партійні організації підприємств на поліпшення взаємної інформації між заводами про передові методи праці, проведення громадських оглядів організації роботи, повніше висвітлення нового, прогресивного на сторінках обласних, районних і заводських газет.

Дійовим методом підвищення кваліфікації робітників стали курси цільового призначення. Так, у 1957 р. на Харківському тракторному заводі їх закінчило 70% виробничників⁴⁰.

ЦК КП України узагальнив позитивний досвід, а також вказав на недоліки в діяльності місцевих партійних організацій⁴¹. Це сприяло поліпшенню підготовки кадрів безпосередньо на підприємствах. Так, якщо в 1953 р. здобули спеціальність і підвищили кваліфікацію 1472 тис. працюючих, то в 1958 р. — вже 1647 тис.⁴²

Практика соціалістичного будівництва переконливо доводить, що постійне підвищення загальноосвітнього й технічного рівня трудящих сприяє розвитку їх творчості у боротьбі за технічний прогрес. Дедалі зростають ряди раціоналізаторів і винахідників. У 1958 р. їх налічувалось на Україні 230 тис. чол., а економічний ефект від внесених ними раціоналізаторських пропозицій становив 1,3 млрд. крб.⁴³

В. І. Ленін постійно вимагав, «щоб наука у нас не залишалась мертвою буквою або модною фразою, ...щоб наука дійсно входила в плоть і кров, перетворювалась у складовий елемент побуту цілком і по-справжньому»⁴⁴. Виконуючи ці вказівки вождя, Комуністична партія завжди, на всіх етапах розвитку країни приділяла пильну увагу розширенню й зміцненню творчої співдружності науки з виробництвом.

Досягається така співдружність в результаті постійного ідейного, політичного й культурно-технічного зростання кадрів радянської інтелігенції, яка вміло застосовує здобутки науки у виробництво і черпає з практичного досвіду матеріал для дальшої наукової творчості. Ця співдружність стала можливою за наявності широкої мережі наукових організацій з міцною матеріальною базою, за умов, коли безпосередні виробники ґрунтовно опановують нову техніку, по-новаторськи вдосконалюють її, поліпшують організацію праці.

Співдружність працівників науки й виробництва робить зв'язок теорії з практикою безпосереднім. Як зазначав В. І. Ленін, «...настав саме той історичний момент, коли теорія перетворюється в практику, оживляється практикою, виправляється практикою»⁴⁵. Наука збагачується

³⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, спр. 40, арк. 22.

³⁹ Там же, ф. 1, оп. 209, спр. 109, арк. 9; спр. 149, арк. 31, 703; спр. 919, арк. 99.

⁴⁰ «Вісник АН УРСР», 1957, № 8, стор. 21.

⁴¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, спр. 30, арк. 16; спр. 40, арк. 84—87.

⁴² Народне господарство Української РСР в 1960 р. Статистичний щорічник, стор. 354 (підррахунки автора).

⁴³ «Молодь України», 21 січня 1959 р.

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 431.

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 369.

передовим виробничим досвідом завдяки тісній співдружності вчених з людьми, які працюють на підприємствах, а безпосередня участь науковців у виробництві є важливим стимулом для постановки нових наукових питань і досліджень. Така співдружність, крім цього, сприяє швидкому й безпосередньому впровадженню досягнень науки в практику, налагодженню виробничого процесу за останнім словом науки.

Вже у Директивах XIX з'їзду КПРС націлювала наукові заклади на вивчення конкретних запитів і потреб народного господарства, зосередження творчих зусиль на розробку найважливіших науково-технічних проблем, невпинне підвищення ролі науки в розв'язанні практичних завдань комуністичного будівництва ⁴⁶.

В 1951—1958 рр. найбільшого поширення набрали такі форми творчої співдружності науки з виробництвом: шефство вчених над підприємствами; соціалістичні договори між працівниками науки й виробництва; комплексні бригади вчених і виробничників; складання вченими технологічних інструкцій для підприємств; екскурсії новаторів виробництва в лабораторії вузів і науково-дослідних інститутів, а вчених — на виробництво; науково-технічні конференції за участю вчених і виробничників; наукові консультації на заводах та у вузах; лекції вчених на заводах і робітників-новаторів — на кафедрах вузів; виробнича студентська практика; наукові інженерно-технічні товариства; технічні ради на підприємствах; виїзні сесії науково-дослідних інститутів і вузів на підприємствах тощо.

Однією з дуже поширених і дійових форм співдружності були науково-технічні конференції та наради. В їх роботі брали участь найбільш технічно підготовлені інженери, техніки, винахідники й раціоналізатори, вчені, а також представники партійних, радянських організацій, господарські керівники. Партійні організації завжди були ініціаторами скликання таких конференцій і нарад. Більше 1200 делегатів брало участь у роботі обласної конференції, скликаної Сталінським обкомом КП України в квітні 1958 р.⁴⁷, що проходила під лозунгом: «Інженерну думку — на службу виробництву!» Крім інженерно-технічних працівників області, на конференцію прибули представники АН УРСР, наукові й партійні працівники. В приміщенні, де проходила конференція, було відкрито велику виставку діючих моделей нових машин та механізмів, зразків промислового устаткування та будівельних матеріалів, створених на підприємствах Сталінського раднаргоспу. Різні панно, діаграми та схеми показували розвиток техніки, вдосконалення технології та організаторської праці на підприємствах і будовах області. Центральною на конференції була доповідь віце-президента АН УРСР О. Н. Щербаня про зміцнення зв'язків науки з виробництвом.

Такі заходи проводилися в Києві, Львові, Станіславі (нині — Івано-Франківськ) та інших містах ⁴⁸. Лише протягом 1957 р. партійні організації республіки організували близько 50 наукових координаційних нарад і науково-технічних конференцій ⁴⁹.

На конференціях виступали з доповідями як науковці, так і передові виробничники та інженерно-технічні працівники підприємств. Найвизначніші доповіді публікувалися в технічних збірниках і періодичній пресі. Працівники промисловості безпосередньо на підприємствах одер-

⁴⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, стор. 575; там же, ч. IV, стор. 137.

⁴⁷ «Соціалістический Донбасс», 10 квітня 1958 р.

⁴⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 22, спр. 14, арк. 97.

⁴⁹ Там же, ф. 1, оп. 220, спр. 41, арк. 114—115.

жували кваліфіковані консультації, а науковці мали можливість без затримки відгукуватись на запити виробництва. Завдяки конференціям партійні організації оперативно виявляли недоліки в розвитку і впровадженні науки й техніки, зміцнювали взаємодопомогу між працівниками науки та виробництва, мобілізували їх на виконання чергових завдань технічного прогресу.

Дуже дієвою і результативною формою зв'язку вчених з виробничниками стали комплексні бригади з наукових працівників, інженерів-виробничників та робітників-новаторів, створені з ініціативи партійної організації Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона. Вони виконували науково-дослідні роботи паралельно на заводах і в інститутах, а потім разом впроваджували їх у виробництво⁵⁰. Доречно зазначити, що Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, говорячи про практичну реалізацію досягнень науки, послався на позитивний приклад діяльності Інституту електрозварювання імені Патона⁵¹.

Цю форму співдружності активно підтримали партійні організації інших науково-дослідних інститутів і вузів. До складу комплексної бригади, створеної кафедрою двигунів внутрішнього згорання Харківського політехнічного інституту і заводом транспортного машинобудування, увійшло 120 чол., з них 70 — від заводу і 50 — від кафедри⁵². Працювала бригада над створенням високоекономічного тепловозного двигуна потужністю 3000 к. с.

Велику роль у розширенні співдружності науки з виробництвом відіграють наукові сесії, наради та семінари, що проводяться науковими установами та вузами на промислових підприємствах.

Великого поширення набула практика спільних засідань науковців інститутів і членів технічних рад підприємств, під час яких обговорюються корінні питання технічного прогресу, шляхи розв'язання конкретних наукових проблем у виробничих умовах, плани науково-дослідних робіт, а часом навіть відбувається захист дисертацій. Так, на одному із спільних засідань Ученої ради Одеського політехнічного інституту і виробничо-технічної ради заводу ім. Січневого повстання було розроблено способи визначення напруг, що виникають у конструкціях кранів під час навантаження. В результаті значно зменшилися витрати металу, вага і вартість кранів⁵³.

Вузи й науково-дослідні інститути широко практикували виконання робіт за господарськими договорами. Це — ефективна форма співдружності. Вона дозволяє оперативно враховувати вимоги промисловості, забезпечує контроль за ходом розробки і впровадження наукових досліджень у виробництво. Так, лише в 1957 р. установи АН УРСР здійснювали 300 договорів⁵⁴. Якщо в 1951 р. за господарсько-договірною тематикою вони виконували робіт на суму 10 млн. крб., то вже у 1956 р. — на 18,5 млн. крб.⁵⁵ Хід виконання договірних зобов'язань обговорювався на спільних зборах і нарадах представників наукових закладів і промислових підприємств.

⁵⁰ «Вісник АН УРСР», 1958, № 2, стор. 217.

⁵¹ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 64.

⁵² М. Ф. Семко, В. І. Атрошенко. За розвиток содружества науки и производства, Харьков, 1961, стор. 70.

⁵³ В. Соломко. Коммунисты в борьбе за технический прогресс, Одесса, 1955, стор. 40.

⁵⁴ Архів Президії АН УРСР. Звіт про наукову діяльність АН УРСР за 1958 р., арк. 107.

⁵⁵ «Вісник АН», 1958, № 2, стор. 21.

Важливу роль у боротьбі за технічний прогрес відіграє популяризація науково-технічних знань, новітніх досягнень науки. Працівники науково-дослідних інститутів і вищих навчальних закладів читали для виробників лекції, організовували теоретичні семінари, консультації, писали науково-популярні статті та брошури з найрізноманітніших питань технічного прогресу. За ініціативою партійних організацій вузів і науково-дослідних інститутів тільки в 1953 р. безпосередньо на промислових підприємствах було проведено 125 науково-технічних семінарів⁵⁶. Вчені АН УРСР у 1956 р. прочитали на підприємствах більше 6500 лекцій і доповідей з різних питань науки й техніки⁵⁷, а наступного року випустили майже 100 інформаційних листків⁵⁸. За ініціативою парткому АН УРСР з 1954 р. редакційно-видавнича рада Академії розпочала випуск спеціальної науково-популярної серії «На допомогу виробництву».

Значно поліпшилася в досліджуваний період інформація про передові досягнення як вітчизняної, так і зарубіжної науки й техніки.

Перед партійними організаціями й сьогодні стоїть завдання історичної ваги: **«органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, ширше розвинути свої, властиві соціалізму, форми з'єднання науки з виробництвом»**⁵⁹.

⁵⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 194, спр. 12, арк. 14.

⁵⁷ Там же, ф. 1, оп. 220, спр. 40, арк. 165.

⁵⁸ Там же, ф. 1, оп. 194, спр. 12, арк. 16.

⁵⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 65.

Повідомлення

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

БРАТЕРСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ ТА ВЗАЄМОДОПОМОГА РОБІТНИЧОГО КЛАСУ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК (1946—1950 рр.)

І. Г. БОЖОК

Відзначаючи 50-річчя утворення СРСР, всі радянські люди з гордістю оглянули шлях героїчних перемог і звершень, здобутих ними під керівництвом Комуністичної партії у братерському Союзі Радянських Соціалістичних Республік.

Утворення СРСР — торжество ленінської національної політики, результат теоретичної і політичної роботи партії, різнобічного досвіду радянських народів.

Об'єднання радянських республік в єдину союзну державу зміцнило їх сили, розширило можливості для всебічного розвитку, піднесло на новий, вищий ступінь дружбу і співробітництво народів. Це, в свою чергу, стало однією з вирішальних умов, що сприяли розгрому гітлерівської Німеччини у другій світовій війні, джерелом небаченого піднесення трудової енергії радянських людей, спрямованої на відбудову й розвиток народного господарства країни у післявоєнний період. Морально-політична єдність і дружба народів, соціалістичний патріотизм — ці рушійні сили розвитку радянського суспільства — яскраво виявились під час відбудови народного господарства Української РСР. Яку б галузь ми не взяли, скрізь очевидні плідні наслідки безкорисливої допомоги й підтримки українського народу з боку всіх народів нашої країни.

Однією з найважливіших ділянок відбудовних робіт на Україні були підприємства вугільної і металургійної промисловості Донбасу, для відродження яких Радянська держава виділила величезні, як на той час, кошти і матеріальні ресурси. Відбудова Всесоюзної кочегарки стала всенародною справою. «Знайте, товариші,— писали гірникам Донбасу робітники Челябінської області,— що з вами могутній Урал, з вами весь радянський народ»¹.

Уже в перші дні після визволення України від фашистських окупантів з усіх районів нашої Батьківщини сюди почали прибувати бригади робітників і спеціалістів, надходити обладнання, інструменти, будівельні матеріали.

За далеко не повними даними, лише протягом 1946—1948 рр. з Москви, Ленінграда та інших промислових центрів на Україну надійшло 45 тис. різних верстатів. У 1947 р. Донбас одержав з Ленінграда 2500 вагонів машин та іншого устаткування на суму 14 млн. крб.².

¹ «Социалистический Донбасс», 1 січня 1944 р.

² «Радянська Україна», 30 березня 1947 р.

З Уралу на Донбас надходили електромотори, трансформатори, з Сибіру — ешелони з обладнанням для ковальських цехів, токарні, фрезерні, свердлильні верстати, компресори, кабель. Підприємства Саратова виготовляли обладнання для заводів гірничого машинобудування у Донецьку, Ворошиловграді, Горлівці, підйомні лебідки — для шахт комбінату «Донецьквугілля».

120 заводів і фабрик Радянського Союзу допомагали відбудовувати Дніпрогес. З усіх кінців країни сюди прибули тисячі кваліфікованих робітників, інженерно-технічних працівників. На Дніпробуді працювали будівельники 23 національностей³.

Піднімався з руїн Харківський тракторний завод. Брянськ і Башкирія забезпечували його лісом, Магнітогорськ — високоякісним сортовим прокатом. Свій перший повоєнний прокат надіслали харківським тракторобудівникам і робітники Волгоградського заводу «Красный Октябрь».

Братерська, безкорислива допомога робітничого класу союзних республік викликала величезний трудовий ентузіазм у трудящих Радянської України. У відповідь на неї вони прагнули якнайшвидше ввести в дію заводи і фабрики, дати країні необхідну продукцію.

І якщо Дніпрогес одержував турбіни з Ленінграда, то в той же час робітники Новокраматорського заводу виготовляли блюмінги для Закавказького заводу (Руставі) і Орсько-Халіловського металургійного комбінату (Оренбурзька область). Ліс із Карелії поступав у Донбас, а продукція донецьких підприємств ішла в усі кінці Радянського Союзу. Верстати Харківського заводу працювали в Москві і Ленінграді, молотарки заводу «Серп і молот» (Харків) — на полях Алтаю. Якщо у відбудові Донбасу, Дніпрогесу, «Запоріжсталі», «Азовсталі» брали активну участь росіяни, грузини, білоруси, узбеки, вірмени і таджики, то українські робітники допомагали споруджувати Лусаванський (пінні Чаренцаванський) інструментальний та Єреванський завод фрезерних верстатів у Вірменії, Узбецький металургійний завод.

Саме в цьому виявляється глибокий зміст дружби між робітничим класом усіх радянських республік, його висока свідомість і розуміння патріотичного обов'язку. Так, Ленінград ще до повного прориву ворожої блокади приступив до виконання замовлень для шахт Донбасу, а в перший рік п'ятирічки надіслав гірникам на 10,5 млн. крб. механізмів, апаратури та іншого обладнання. «Ми щасливі з того, що можемо внести свій вклад в справу відбудови любимої братньої республіки»,⁴ — писали ленінградці трудящим України.

Велику допомогу братніх народів одержала Українська РСР у ліквідації економічної, політичної та культурної відсталості західних областей республіки. «Нам, робітникам Москви, — писали робітники Московського трансформаторного заводу, — особливо близькі інтереси українського народу. Колектив нашого заводу пишається тим, що подає допомогу молодим областям України в розвитку їх енергетичного господарства»⁵. До кінця 1948 р. у Львів прибуло з різних республік понад 8100 машин і верстатів. З Калуги сюди було перебазовано завод телеграфної і телефонної апаратури. Робітники Свердловська споруджували в місті електроламповий завод, Ростова-на-Дону і Ленінграда — завод «Львівсільмаш». За роки четвертої п'ятирічки з промис-

³ Запоріжжю 200. Історико-публіцистичний нарис, Дніпропетровськ. 1970, стор. 135.

⁴ Б. Корольов. Борьба партии за відбудову і розвиток соціалістичного господарства у післявоєнний період (1945—1953 рр.), К., 1961, стор. 36.

⁵ «Львовская правда», 28 грудня 1948 р.

ловних центрів країни до Львова було направлено близько 14 тис. кваліфікованих робітників і 1900 інженерно-технічних працівників.

Всього у західні області України з Російської Федерації, Закавказзя, Прибалтики прибуло більше 22 тис. робітників та інженерно-технічних працівників⁶.

Допомога робітників союзних республік сприяла зростанню рівня промислового виробництва в 1945—1950 рр. у Львівській і Чернівецькій (майже в 5 разів), у Станіславській (нині Івано-Франківській) і Волинській областях (більш як у 4 рази). В наймолодшій області Радянської України — Закарпатській — за цей час стали до ладу 280 промислових підприємств. У 1949 р. в західних областях України діяло понад 2500 великих і середніх підприємств. Тут було реконструйовано і створено нові галузі промисловості, зокрема машинобудівну і металобробну, електротехнічну, нафтову, газову та ін.

Винятково велике значення мало створення на західноукраїнських землях паливно-енергетичної бази. В цей час було започатковано експлуатацію Львівсько-Волинського вугільного басейну, здійснено технічну реконструкцію нафтопромислів, споруджено газопровід Дашава—Київ. Видобуток природного газу зріс майже в 10 разів.

Дружба і взаємодопомога робітників України та інших братніх республік сприяли ширшому обміну виробничим досвідом, розвитку нових форм соціалістичного змагання.

У 1946 р. до Львова прибула група робітників та інженерно-технічних працівників з Ленінградського електротехнічного заводу. Разом з українськими робітниками вони споруджували первісток індустрії міста — завод електровимірвальних приладів. Коли підприємство стало до ладу діючих, ленінградці, залишилися працювати постійно, стали львів'янами.

На початку грудня 1947 р. вони звернулися до своїх друзів у Ленінграді з листом, в якому повідомляли: «З гордістю за героїчний Ленінград ми дізналися про ваш патріотичний заклик виконати п'ятирічку за чотири роки. Ми одностайно підтримуємо вас і хочемо поділитися радістю за наших українських друзів, які швидко оволоділи складними професіями і тепер разом з нами працюють на благо Вітчизни». У своїй відповіді робітники заводу «Пирометр» писали: «Ми пишаємося тим, що наші земляки вносять частку своєї праці у відбудову Львова, виховують нові робітничі кадри. Вважаємо, що обмін виробничим досвідом допоміг би і нам і, особливо, вашому молодому колективу. Давайте змагатись! Наша виробнича співдружність буде яскравим проявом непорушної дружби між російським і українським народами»⁷. Обговоривши лист ленінградців, львівські приладобудівники прийняли виклик на змагання. Вони зобов'язалися за 4 роки виконати п'ятирічку, за 3 роки підготувати не менше 400 молодих кваліфікованих робітників.

Багато чого навчилися нафтовики Борислава у своїх бакинських колег, які щедро ділилися досвідом використання сучасної техніки та впровадження культури виробництва. З ініціативи бакинця П. Харченка було введено в експлуатацію глибоконасосну свердловину. Друзі з Азербайджану поділилися також своїм досвідом.

У 1946 р. понад 9 тис. бориславських нафтовиків взяли участь в обговоренні листа до своїх азербайджанських друзів, в якому широко дякували їм за допомогу і пропонували відновити соціалістичне змагання, яке зародилося ще до війни. «Ми впевнені,— писали борислав-

⁶ «Львовская правда», 25 грудня 1948 р.

⁷ «Радянська Україна», 19 лютого 1948 р.

ці,— що наша пропозиція відповісти змагання, виробничу дружбу і взаємну братерську допомогу буде схвалена бакинськими друзями»⁸. У листі-відповіді нафтовики Баку висловили свою згоду⁹.

Соціалістичне змагання, як одна із форм співдружності робітників братніх республік, здійснювалося між колективами заводів, фабрик, шахт, нафтопромислів, між окремими робітниками. Так, гірники донецької шахти № 5 «Трудова» Чепіжко і Коваленко змагалися із своїми колегами з Кузбасу Демидовичем (шахта «Полисаевская-1») і Кушніром (шахта «Полисаевская-2»). Таке ж змагання існувало між окремими сталеварами Донецького і Златоустівського металургійних заводів, робітниками Харківського заводу транспортного машинобудування і Ленінградського заводу ім. С. М. Кірова, Львівського заводу автотранспорту і ряду підприємств Москви.

Характерною особливістю індивідуального змагання було те, що воно викликало інтерес у всього колективу, служило своєрідним стимулом до виявлення ініціативи, винахідливості.

Великого поширення набув обмін досвідом між робітниками-новаторами України та братніх республік. Протягом 1945—1950 рр. делегації донецьких шахтарів неодноразово бували в Кузбасі. Там вони ознайомилися з методами нової організації праці в комплексних бригадах і запровадили їх на своїх шахтах. У свою чергу, досвід українських шахтарів-новаторів І. Бридька, Л. Голоколосова, І. Лукичова та інших широко використовувався гірниками країни.

Міцна дружба виникла між українськими та грузинськими робітниками. «Ми уважно вивчили досвід металургів Донбасу,— говорив начальник будівництва металургійного комбінату в Руставі Н. Чіоргадзе.— Майже всі наші будівельники і монтажники побували в Донбасі і працювали там. І тепер ще на заводах Придніпров'я і Донбасу навчається більше 3 тис. робітників, які стануть до печей і прокатних станів нашого комбінату, щоб працювати за прикладом українських металургів»¹⁰.

На підприємствах України ділилися своїм досвідом знатні робітники Російської Федерації М. Россійський, Ф. Кузнецов, О. Чутких, Л. Корабельников, Ф. Ковальов, П. Биков та багато інших. Токарі Харківського тракторного заводу їздили вчитися до ленінградського токаря Г. Борткевича, який поділився з друзями «таємницями» свого успіху. Він не лише розповів харків'янам про свої методи праці, але й передав їм відповідні креслення, наочно показав, як треба відпрацьовувати кожен складову частину виробничого процесу, щоб досягти високих показників. Повернувшись додому, харків'яни передали досвід новатора своїм товаришам, і вже наприкінці 1949 р. на ХТЗ швидкісними методами працювало 400 верстатників¹¹. Робітники ленінградських машинобудівних заводів І. Знаєв та С. Цибульський ознайомили із своїми методами праці робітників Львова. Наслідуючи їх приклад, деякі слюсарі Львівського заводу електровимірвальних приладів досягли виконання виробничих норм на 400—500%¹².

У свою чергу, робітники підприємств України передавали свій досвід колегам із братніх республік. На підприємствах РРФСР, Грузії, Вірменії, Узбекистану, прибалтійських республік частими гостями були українські новатори В. Семинський, М. Кучерін, К. Кисляков, В. Кучер, П. Кочетков та інші. Вони допомагали своїм колегам нала-

⁸ «Правда Украины», 8 серпня 1946 р.

⁹ «Правда Украины», 17 січня 1947 р.

¹⁰ «Правда Украины», 2 березня 1946 р.

¹¹ Расстояние — дружбе не помеха, Харьков, 1968, стор. 42.

¹² ПА ИП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—5, спр. 2325, арк. 59.

годити виробництво, досягти високих показників у праці. Знатний токарь Харківського турбогенераторного заводу В. Дрокін розповідав: «Я часто буваю на машинобудівних заводах Радянського Союзу, зокрема в Ленінграді. І я щасливий з того, що можу на цих заводах... розповісти російським друзям про досягнення передовиків нашого заводу. Групі ленінградських токарів я показав запроваджений нами метод швидкісної обробки великих деталей складного профілю. Запровадивши цей метод у себе на виробництві, вони змогли значно швидше обробляти ротори, поліпшити якість обробки»¹³.

Багато робітників-новаторів України розповідали про свій досвід на зборах, виробничих нарадах, активах, що проводилися в Москві, Ленінграді, на Уралі і т. д.

Під керівництвом Комуністичної партії, при активній допомозі всіх народів Радянського Союзу трудящі України в небачено короткий строк ліквідували тяжкі наслідки війни і швидкими темпами розвивали економіку, науку, культуру. Вже в першому році п'ятирічки із 6 збудованих у країні доменних печей 5 було введено в дію на Україні. Це забезпечило приріст виплавки чавуну по республіці на 78%. З 18 нових мартенів і 9 прокатних станів, що стали до ладу у 1946 р., 5 мартенів і стільки ж станів припадало на нашу республіку¹⁴. Того ж року в республіці було виготовлено паровозів у 20, а вагонів — у 30 разів більше, ніж у 1913 р.¹⁵

Майже на півроку раніше, ніж намічалось за графіком, 3 березня 1947 р., перший агрегат Дніпрогесу став під промислове навантаження¹⁶.

У червні 1946 р. будівельники і монтажники Зуївської електростанції рапортували партії і уряду про відбудову турбогенератора. Цей успіх по праву поділяли також колективи Харківського турбогенераторного заводу і ленінградського заводу «Електросила»¹⁷.

Завдяки братерській співдружності та взаємодопомозі радянських робітників були забезпечені небачені темпи відбудови «Запоріжсталі»¹⁸ та багатьох інших промислових підприємств України.

Дружба робітничого класу радянських республік розвивається і міцне з кожним днем. Вона — величезне завоювання Радянської влади, ленінської національної політики Комуністичної партії. Ця дружба — основа сили і могутності Країни Рад, одна з вирішальних умов наших перемог у комуністичному будівництві.

¹³ Братерська дружба. Збірник, Харків, 1954, стор. 27.

¹⁴ «Радянська Україна», 9 лютого 1947 р.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 539.

¹⁷ Історія Української РСР, т. 2, К., 1957, стор. 638.

¹⁸ «Правда», 3 жовтня 1947 р.

РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ МИСТЕЦЬКІ ЗВ'ЯЗКИ

1944—1948 рр.

В. В. БОЙКО

У процесі становлення і розвитку світової системи соціалізму утворився новий тип міжнародних відносин, складовою частиною яких є культурне співробітництво соціалістичних країн.

Співробітництво соціалістичних держав в галузі культури може бути успішним тільки в тому разі, якщо його методи і форми будуть

постійно вдосконалюватись. А це неможливо без вивчення й осмислення набутого досвіду.

Враховуючи багатогранність радянсько-болгарських культурних зв'язків, дослідник поставив собі за мету висвітлити це співробітництво від часу перемоги всенародного повстання 9 вересня 1944 р. і встановлення диктатури пролетаріату в Болгарії до V з'їзду Болгарської комуністичної партії (1948 р.), який ознаменував вступ Болгарії в період розгорнутого будівництва соціалізму.

Проблема радянсько-болгарських культурних зв'язків знайшла своє відображення у працях багатьох дослідників¹. Проте автори праць не повністю висвітлили питання радянсько-болгарського культурного співробітництва; більшість істориків недостатньо використали архівні матеріали.

Ідейну основу радянсько-болгарських взаємовідносин становить пролетарський інтернаціоналізм. Виходячи з ленінських вказівок про те, що робітники всіх національностей повинні «...в якнайтіснішій організації єдності і злитті відстоювати загальну або інтернаціональну культуру пролетарського руху»², КПРС і БКП надають важливого значення розвитку й поглибленню культурних зв'язків радянського і болгарського народів, сприяють взаємовпливу і зближенню цих культур на інтернаціональній основі.

Всебічні й глибокі радянсько-болгарські культурні зв'язки встановилися лише з перемогою в Болгарії всенародного повстання 1944 р.

У 1944 р. Болгаро-радянське товариство в Софії (БРТ) звернулося до Всесоюзного товариства культурного зв'язку з закордоном (ВТКЗ) з проською направити до Болгарії представників радянської культури, артистів і музикантів³.

Починаючи з вересня 1944 р. Болгарію відвідав ряд концертно-театральних груп з СРСР, побували у братній республіці видатні представники радянської театральної культури, кілька самодіяльних ансамблів і колективів.

У лютому 1945 р. у Болгарії на гастролях побували балерина О. Лепешинська, скрипаль Д. Ойстрах, піаніст Л. Оборін, співачка Є. Кругликова, співаки Т. Бадридзе, П. Кірічек та ін. Крім Софії, радянські артисти відвідали міста Бургас, Варну, Плевен, Габрово, Пловдив, де з великим успіхом проходили їх концерти⁴.

Не меншим успіхом користувалися виступи радянських артистів: співачки В. Барсової, балетмейстера С. Мессерера, скрипачки М. Козолупової, директора Московського лялькового театру С. Образцова та інших, які побували в Болгарії в 1945 р. Незважаючи на велику завантаженість (за два місяці відбулося 68 концертів), радянські представники творчої інтелігенції подорожували по країні, знайомилися з життям болгарського народу, його культурою і побутом. Крім того, С. Образцов прочитав ряд лекцій про діяльність лялькового театру в Москві⁵.

В березні 1945 р. братню країну відвідали артисти театру Чорноморського флоту. В Софії, Бургасі та Варні вони поставили

¹ К. М. Державин. Болгарский театр. Очерк истории, М.—Л., 1950; Г. М. Попов. Болгарские коммунисты в борьбе за осуществление культурной революции. 1944—1948, Харьков, 1966; П. С. Сохань. Социалистический интернационализм в действии, К., 1969.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 127.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 47, арк. 70.

⁴ «Советское искусство», 19 квітня 1945 р.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 62, арк. 83, 84; «Война и рабочий класс», 1945, № 9, стор. 22.

п'єсу «Чекай мене» К. Симонова і «Сини слави» Ф. Гладкова. Виступи радянських артистів пройшли з великим успіхом.

У тому ж році в Болгарії на запрошення Народного театру Софії перебувала відома радянська балерина Н. Анисимова. Її концерти дістали високу оцінку болгарської громадськості. У Народному театрі Н. Анисимова поставила балет Б. Астаф'єва «Бахчисарайський фонтан». Болгарська громадськість високо оцінила цей хореографічний спектакль. Крім того, балерина прочитала ряд доповідей й лекцій про танцювальне мистецтво в СРСР⁶.

У жовтні 1945 р. до Болгарії прибув Державний ансамбль народного танцю СРСР під керівництвом І. Мойсєєва. Ансамбль дав кілька концертів у Софії, Варні, Пловдиві та інших містах країни. Керівник ансамблю також зробив ряд доповідей про радянське музичне мистецтво. Концерти ансамблю користувались великим успіхом у болгарських глядачів. 200 тис. жителів братньої столиці відвідали його виступи⁷.

Найбільш значною подією 1946 р. були гастролі в Болгарії Червонопрапорного ім. О. Александрова ансамблю пісні й танцю Радянської Армії. Колектив ансамблю, до складу якого входило 285 чол. (керівник — Б. Александров, художній керівник танцювальної групи П. Вірський), протягом двох тижнів дав у Софії і Пловдиві 12 концертів. Скрізь, де виступали радянські артисти, населення зустрічало їх з великим захопленням⁸.

У 1944—1948 рр. у Болгарії побували також колективи артистів Всесоюзного концертного об'єднання, Московського театру ім. К. Станіславського і В. Немировича-Данченка, Державного ордена Леніна академічного Малого театру, театру Північно-Кавказького військового округу⁹. На запрошення представників болгарської культури в країні побували українські художні колективи, серед них — бригада на чолі з артистом Київського драматичного академічного театру імені І. Франка Д. О. Мілютенком¹⁰. У 1944—1948 рр. Болгарію відвідало не менше 25 концертних труп, самодіяльних ансамблів і театральних колективів¹¹.

Представники болгарського театрального мистецтва, в свою чергу, неодноразово відвідували нашу країну. Так, весною 1946 р. з метою вивчення радянського досвіду в Москві й Ленінграді перебував директор Народного театру Софії П. Димитров. Він встановив творчі зв'язки з рядом театрів СРСР, прочитав кілька доповідей про театральне життя своєї республіки¹².

В грудні 1947 р.—січні 1948 р. на запрошення ВТКЗ у Радянському Союзі перебували делегація Союзу болгаро-радянських товариств (СБРТ), до складу якої входили, зокрема, відомий болгарський композитор П. Владігеров, народні артисти республіки М. Попов і С. Македонський. Болгарські друзі відвідали Київ. У Радянському Союзі гості дали кілька концертів. Великим успіхом у наших глядачів корис-

⁶ «Отечествен фронт», 7 липня, 26 листопада 1945 р.; ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 45, арк. 69—71.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 62, арк. 86—87; спр. 45, арк. 143.

⁸ Там же, спр. 62, арк. 91.

⁹ Там же, арк. 85, 89, 91, 93.

¹⁰ «Україна», 1945, № 1, стор. 6.

¹¹ Підраховано автором за матеріалами радянської і болгарської преси та ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 62, арк. 81—104.

¹² Г. М. Попов. Болгарские коммунисты в борьбе за осуществление культурной революции (1944—1948), Харьков, 1966, стор. 167; ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 62, арк. 95.

тувалися виступи М. Попова, який виконував твори Чайковського, Мусоргського, Бетховена, Глінки, Рахманінова, а також народні пісні своєї країни¹³.

В тому ж році нашу країну відвідав народний артист НРБ К. Сарафов, який побував на ювілейних торжествах з нагоди 50-річчя Московського художнього академічного театру¹⁴.

Гастрольні поїздки радянських і болгарських артистів, концертно-театральних колективів сприяли зміцненню радянсько-болгарських зв'язків, культурному зближенню наших народів. Після вересня 1944 р. для розвитку болгарського театру і зміцнення культурних зв'язків наших країн велике значення мали постановки на сценах театрів Болгарії творів російської і радянської драматургії — «Свої люди — поквитаємось», «Бідність не порок», «Доходне місце», «Ліс», «Вовки та вівці», «Таланти і поклонники», «Без вини винуваті», «Гаряче серце», «Остання жертва» О. Островського, «Одруження» і «Ревізор» М. Гоголя, «Лихо з розуму» О. Грибоедова, «Маскарад» М. Лермонтова, «Дядя Ваня» А. Чехова та ін.¹⁵. «Російські класики Гоголь, Островський, Чехов, Горький і Толстой, — писав болгарський письменник К. Зідаров, — не сходять зі сцен наших театрів, і, можна сказати, що кожна їх п'єса була подією в житті нашого театру і викликала справжню любов і захоплення публіки.

...Глибоко демократичний дух російської класичної драми надзвичайно багато допоміг зміцненню демократичного духу нашого театру»¹⁶.

Крім того, до репертуару всіх болгарських театрів широко ввійшла радянська драматургія. В 1945—1948 рр. були поставлені радянські п'єси «Російські люди» і «Чекай мене» К. Симонова, «Юність батьків» Б. Горбатова, «Слава» В. Гусева, «Роки блукань» О. Арбузова та ін.¹⁷.

Великою популярністю користувалася і українська драматургія. Народний театр у Варні сезон 1944—1945 рр. відкрив п'єсою «Платон Кречет» О. Корнійчука¹⁸. Ця п'єса добре знайома глядачам Болгарії. В перекладі С. Гендова вона вперше була поставлена на болгарській сцені в 1940—1941 рр. і після перерви вона знов йшла з незмінним успіхом в багатьох театрах країни.

Крім «Платона Кречета», болгарські театри поставили також «Місію містера Перкінса в країну більшовиків» О. Корнійчука, «Пам'ятні зустрічі» А. Утевського, «Годинникар і курка» І. Кочерги та ін.¹⁹.

У постановці п'єс радянських драматургів значну допомогу болгарським колегам подав художній керівник Центрального театру транспорту Н. Петров, який перебував у Болгарії в 1946 р.²⁰

З 1945 по 1948 р. на болгарській сцені було поставлено майже сорок радянських п'єс. «Успіх російської наукової думки, літератури і мистецтва в Болгарії, — писала газета «Дружба», — не випадковий.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 62, арк. 97; «Сучасне і майбутнє», 1947, № 12, стор. 26; «Советское искусство», 10 січня 1948 р.

¹⁴ «Българо-съветска дружба» (орган Союзу болгаро-радянських товариств, Софія), 1948, № 10, стор. 31.

¹⁵ К. Д е р ж а в и н. Назв. праця, стор. 417; Г. М. П о п о в. Назв. праця, стор. 163.

¹⁶ «Славяни» (орган Слов'янського комітету в Болгарії, Софія), 1948, № 3—4, стор. 149.

¹⁷ Г. М. П о п о в. Назв. праця, стор. 163.

¹⁸ Там же.

¹⁹ «Сучасне і майбутнє», 1945, № 8, стор. 24; 1947, № 4, стор. 44.

²⁰ Г. М. П о п о в. Назв. праця, стор. 168; «Советское искусство», 2 листопада 1946 р.

Болгарський народ волелюбний, демократичний, з сильно розвиненим почуттям справедливості й людяності. А саме в російській класичній і новій літературі підкреслюється прагнення до цих чеснот»²¹.

Велику роль у культурному зближенні радянського і болгарського народів відігравала спільна робота режисерів і артистів обох країн у постановці оперних творів російської, радянської і західної класики. В 1945—1948 рр. були поставлені «Євгеній Онегін», «Борис Годунов», «Князь Ігор», «Пікова дама», «Іван Сусанін», «Станційний наглядач»²² та ін.

У червні 1946 р. Народний театр Софії прийняв відомого радянського режисера, художнього керівника театру ім. Московської Ради Ю. Завадського. Він провів кілька конференцій з представниками болгарського театрального мистецтва і преси, для артистів болгарських театрів виступив з лекціями в Софії, Пловдиві, Варні та інших містах. У тому ж році в Болгарії знаходився радянський режисер П. Рум'янцев. За час свого перебування в країні (майже рік) він поставив опери «Богема», «Євгеній Онегін», «Пікова дама», «Таємне одруження», «Станційний наглядач». Крім того, П. Рум'янцев керував постановкою опери «Борис Годунов», прем'єра якої в Народному театрі Софії пройшла з великим успіхом. Громадськість зустріла її як значну культурну подію²³.

Новий етап активізації творчого життя Народної опери наступив з приїздом в 1948 р. режисера Великого театру СРСР Є. Соковніна, який в творчій співдружності з художником В. Лужецьким поставив «Євгенія Онегіна», «Івана Сусаніна», «Черевички» і «Бориса Годунова». В 1945—1948 рр. на болгарській сцені пройшло 15 російських та радянських опер²⁴.

У свою чергу, представники болгарського театру, які перебували в СРСР, давали самостійні концерти, також брали участь у спектаклях, поставлених радянськими митцями²⁵.

Зустрічі діячів мистецтва Болгарії з радянськими режисерами та артистами, їх спільна робота були одним з проявів ленінських принципів інтернаціоналізму і, безумовно, сприяли обміну творчим досвідом, зростанню культурних і дружніх зв'язків між країнами.

Після перемоги вересневого повстання 1944 р. ВТКЗ звернулося до БРТ у Софії з проською ознайомити радянську музичну громадськість з творами болгарських композиторів. Великим успіхом користувалися виступи П. Владігерова, який виконував свої, а також твори російських, радянських і болгарських композиторів.

1948 р. радянські глядачі щиро приймали болгарських композиторів на чолі з Л. Пілковим²⁶. У свою чергу, болгарська громадськість виявляла великий інтерес до радянської музики²⁷. Неодноразово БРТ у Софії зверталося до ВТКЗ з проханням надіслати в Болгарію твори радянських композиторів, зокрема А. Хачатуряна. І ВТКЗ система-

²¹ К. Дер ж а в и н. Болгарский театр. Очерк истории, стор. 423; «Дружба» (орган Політичного управління військової групи Радянської армії для населення Болгарії), 29 січня 1947 р.

²² К. Дер ж а в и н. Назв. праця, стор. 433—434.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 57, арк. 57; спр. 62, арк. 89, 93; «Работническо дело», 12 січня 1946 р.; «Советское искусство», 1 березня 1946 р.

²⁴ К. Дер ж а в и н. Назв. праця, стор. 441; ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 62, арк. 81—104. Підрахунки автора.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 62, арк. 97.

²⁶ Там же, спр. 43, арк. 140; «Отечествен фронт», 9 червня 1945 р.; «Советское искусство», 10 січня 1946 р.; ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 63, арк. 340.

²⁷ «Литературен фронт», 25 квітня 1945 р.

тично надсидало до Болгарії партитури творів, грампластинки, поти²⁸.

Теплий прийом знаходить у Болгарії також і українська музика. З захопленням зустріли болгарські глядачі виступи заслуженого квартету ім. Вільома²⁹.

Значне місце в радянсько-болгарських культурних зв'язках належить образотворчому мистецтву. В 1946 р. в листі БРТ до ВТКЗ вказувалося, що болгарські художники «мають велике бажання ознайомитися з досягненнями соціалістичного реалізму в галузі живопису, скульптури і прикладних мистецтв у СРСР». Слід зазначити, що в той час творчість радянських художників була мало відома в Болгарії. «З 1930 р. на нашому кордоні з Росією повісили великий замок,— говорив художник Л. Доганов.— Я всю Європу проїхав, а в братній Росії побувати не зміг. Тепер не в Західну Європу нам їхати, а в Москву, там живуть великі традиції Репіна»³⁰. Болгарські майстри пензля висловили побажання радянському художнику В. Гапошкіну, який знаходився в Болгарії, обміняти художніми виставками. З аналогічною пропозицією зверталися до ВТКЗ міністерство інформації і мистецтв, Союзу художників Болгарії³¹.

Необхідність організації виставки майстрів радянського образотворчого мистецтва в Болгарії викликала не тільки тим, що творчість радянських художників була недостатньо відома братній республіці, а й тим, що більшість болгарських художників знаходилися під впливом модерністської паризької школи³².

В січні 1946 р. у відповідь на багаточисленні прохання в Софії була відкрита виставка творів радянських художників О. Герасимова, С. Герасимова, О. Дейнеки і А. Пластова. На виставці експонувалося 90 робіт: портрети, композиції, пейзажі. На ній побувало 250 тис. чол.³³ Ця експозиція була визначною культурною і політичною подією для Болгарії. У багатьох, хто відвідав виставку, докорінно змінилися погляди на радянське образотворче мистецтво.

В 1945—1948 рр. в Болгарії експонувалися й інші виставки радянського образотворчого мистецтва, серед них — «Російське мистецтво», присвячене російському живопису, а також театру і кіно, «Москва в акварелі й графіці», яка була організована ВТКЗ і секцією образотворчих мистецтв СБРТ у зв'язку з 800-річчям Москви³⁴ та ін.

В СРСР також виявляли великий інтерес до болгарського образотворчого мистецтва. Радянські художники з метою глибокого ознайомлення з творчістю своїх колег, зверталися до БРТ у Софії з проханням надсилати їм матеріали про досягнення образотворчого мистецтва Болгарії. У відповідь на це в Болгарії в 1945 р. для СРСР була підготовлена колекція літератури і репродукцій творів болгарського образотворчого мистецтва³⁵.

Значне місце в радянсько-болгарських культурних зв'язках у 1944—1948 рр. займала співдружність архітекторів, які обмінювалися дос-

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 43, арк. 1—9, 72, 89; спр. 54, арк. 55; спр. 44, арк. 70.

²⁹ «Сучасне і майбутнє», 1947, № 3, стор. 43.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 49, арк. 15; «Советское искусство», 8 березня 1945 р.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 56, арк. 25; спр. 59, арк. 1.

³² Там же, спр. 57, арк. 9.

³³ «Славяни», 1948, № 6, стор. 63; ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 62, арк. 182—183, 104.

³⁴ «Славяни», 1947, № 9, стор. 63; «Българо-съветска дружба», 1947, № 10, стор. 17.

³⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 43, арк. 65; спр. 49, арк. 15, 10.

відом, результатами своєї творчості, влаштовували взаємні поїздки. В 1945 р. Болгарію відвідали відомі радянські архітектори А. Щусев і Н. Баранов. Вони побували в ряді міст країни, де зустрічались зі своїми колегами і обмінювалися з ними досвідом. В тому ж році на запрошення Союзу інженерів і архітекторів в країні перебувала група радянських архітекторів, які брали участь у конгресі болгарських інженерів і архітекторів. На прохання общини (муніципалітету) Софії члени радянської делегації взяли участь у розгляді проектів перебудови міста і відродження його зруйнованих кварталів. Архітектори з Радянського Союзу внесли ряд конкретних пропозицій, згідно з якими софійські архітектори виготовили нові ескізні проекти. Потім радянська делегація відвідала Пловдив, де ознайомила з проектами забудови міста і внесла ряд своїх пропозицій. Крім того, радянські архітектори виступили з публічними доповідями ³⁶.

В 1948 р. на запрошення уряду Болгарії в країну прибули радянські зодчі Н. Поляков і А. Наумов, які подали велику допомогу в остаточному оформленні проєкта перебудови центра Софії і займалися проектуванням Пловдива і Димитровграда. У дальшому зміцненні зв'язків між архітекторами наших країн важливу роль відіграв приїзд до СРСР в 1946 р. головного архітектора Софії, професора Л. Тонева. Він побував у Москві, Ленінграді, Києві, відвідав великі промислові підприємства і прочитав доповіді про архітектурну творчість у Болгарії. Слід зазначити, що приїзд Л. Тонева до Києва мав важливе значення у налагодженні творчого контакту між архітекторами Радянської України і Болгарії. В столиці України він прочитав доповідь про видатні архітектурні пам'ятники Болгарії, архітектурні течії ³⁷.

Значну роль у зміцненні радянсько-болгарських культурних зв'язків відіграло кіномистецтво. Тісні зв'язки між нашими країнами у цій галузі встановились з перемогою в Болгарії всенародного повстання у 1944 р. В той час працівникам болгарської кінематографії доводилось працювати в дуже складних умовах, не було ще достатнього досвіду. Радянська кінематографія подала велику допомогу в подоланні цих труднощів. Особливо велику допомогу подали своїм колегам відомі радянські спеціалісти в галузі кіно інженер М. Висоцький та архітектор Г. Лавров, які знаходились у Болгарії в 1947 р. За недовгий час перебування в країні вони дали багато кваліфікованих порад. Вивчивши клімат, природні та інші необхідні умови, радянські спеціалісти правильно визначили місце для будівництва кіноцентру недалеко від Софії в с. Драгалевці. Це кіномістечко, побудоване з допомогою радянських спеціалістів, тепер є великим кінематографічним центром Болгарії.

В СРСР готувалися також і кіноспеціалісти. Так, у 1948 р. в Радянському Союзі навчалося 13 молодих працівників болгарського кіно, з них 9 — у Москві, у Всесоюзному державному інституті кінематографії і 4 — в Ленінградському інституті кіноінженерів ³⁸.

Зміцненню радянсько-болгарських зв'язків у галузі кіно сприяла спільна робота радянських і болгарських кінопрацівників обох країн по створенню фільмів. Перша така спроба (повнометражний докумен-

³⁶ Н. Мавродинов. Връзките между българското и руското изкуство, София, 1955, стор. 157; ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 48, арк. 140—142.

³⁷ Н. Мавродинов. Назв. праця, стор. 159; «Българо-съветска дружба», 1948, № 10, стор. 29—30; ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 54, арк. 51; спр. 62, арк. 95; «Україна», 1947, № 1, стор. 30; «Сучасне і майбутнє», 1946, № 6, стор. 32.

³⁸ Г. М. Попов. Назв. праця, стор. 172—173; «Българо-съветска дружба», 1947, № 7—8, стор. 25; «Искусство кино», 1948, № 5, стор. 32.

тальний фільм «Болгарія») була створена у 1947 р. Центральною студією документальних фільмів разом з кіностудією «Болгарське дело». Сценарій фільму написав І. Еренбург. Глядачі і преса захоплено зустріли фільм. Ось що говорив про нього письменник Д. Полянов: «...Вже перелік дійових осіб, де болгарські імена переплітаються з російськими, викликає захоплення і оплески глядачів, як вияв вічної дружби між братерськими народами»³⁹.

Однією з форм радянсько-болгарського співробітництва в галузі кіно була демонстрація радянських і болгарських фільмів у обох країнах. Поряд з старими радянськими фільмами, що збереглися в Болгарії з довоєнних років, демонструвались і нові. Вже в 1944 р. в Асеновградській і Борисовградській околицях були показані радянські фільми «Секретар райкому», «Українські партизани» та інші, створені в роки Великої Вітчизняної війни. Число радянських кінокартин з кожним роком зростало. Якщо в 1945 р. в Болгарії демонструвалось 135 радянських фільмів (з них 118 художніх), то в 1947 р.—193 (176 художніх). Усього за 1944—1948 рр. в Болгарії пройшло більш як 500 радянських кінофільмів⁴⁰ (в це число входять також і кінокартини, демонстрація яких повторювалася).

В 1945 р. на екранах софійських кінотеатрів з великим успіхом демонструвались кінофільми «Сталінград», «Свинарка і пастух» та ін. З міст і сіл Болгарії до товариства софійських кінотеатрів надходило багато заявок. В них населення просило надіслати фільми для демонстрації в місцевих клубах і читальнях⁴¹.

У 1944—1948 рр. болгарський глядач уперше познайомився з такими радянськими фільмами, як «Ленін у Жовтні», «Ленін у 1918 р.», «Виборзька сторона», «Як гартувалася сталь», «Молода гвардія» та ін.⁴²

Болгари тепло зустрічали фільми, створені Київською кіностудією. Так, у болгарській пресі про фільм «Богдан Хмельницький» говорилося про «цінні якості й захоплюючий зміст цього фільму, що показує героїзм українського народу в XVII ст., коли він з допомогою могутнього російського народу завоював собі свободу. Глядач схвилюваний величними масовими сценами, багатими історичними фактами, досконалим технічним оформленням і чудовою грою українських артистів»⁴³.

Необхідно, однак, зазначити, що в 1944—1948 рр. в Болгарії недостатньо демонструвалось радянських кінофільмів. На маси ще продовжувався вплив буржуазної ідеології. Це пояснювалось тим, що в країні існували приватнокапіталістичні фірми (їх було близько 20), які завозили фільми з США і західноєвропейських країн. Наприклад, у січні 1945 р. в країні було у прокаті 223 американських і англійських фільми, і тільки 52 радянські. Безумовно, болгарські комуністи не могли миритись з таким становищем. У вересні 1946 р. Народні збори прийняли «Закон про кінокультуру», згідно з яким встановлювався контроль над ввозом і прокатом картин. «Законом про кінематографію», прийнятим у лютому 1948 р., всі приватні кінотеатри були націоналізовані. Ці заходи сприяли поширенню і популяризації прокату радянських фільмів⁴⁴. Болгарські кінокартини, в свою чергу, демонструвались в Радянському Союзі. Наприклад, у Московському кіно-

³⁹ «Българо-съветска дружба», 1947, № 1, стор. 31; «Славяни», 1947, № 2, стор. 59; № 3, стор. 61.

⁴⁰ Г. М. Попов. Назв. праця, стор. 176; ЦДАЖР СРСР, ф. 6283, оп. 17, спр. 62, арк. 103.

⁴¹ «Правда», 1 січня 1945 р.

⁴² Г. М. Попов. Назв. праця, стор. 177.

⁴³ «Сучасне і майбутнє», 1947, № 4, стор. 44.

⁴⁴ Г. М. Попов. Назв. праця, стор. 174, 175—176; «Славяни», 1947, № 8, стор. 62.

театрі «Новини дня» у 1946 р. демонструвався документальний короткометражний нарис «У Болгарії»⁴⁵.

Радянсько-болгарські зв'язки в галузі кіномистецтва відігравали важливу роль у культурному зближенні двох братніх народів, у зміцненні їх дружби.

Радянський Союз подав також значну допомогу у справі радіофікації Болгарії. Вже в 1945 р. він надіслав обладнання для радіостанцій, радіовузлів, радіоапаратуру. З допомогою СРСР були устатковані районні радіостанції у Варні й Старій Загорі. В 1945 р. відкрилася софійська радіостудія⁴⁶, яка почала трансляцію передач про життя народів СРСР, досягнення радянської економіки і культури. Радянське радіо теж неодноразово передавало матеріали про життя болгарського народу, його боротьбу за побудову нового життя. Все це зміцнювало братерську дружбу двох народів.

Братерська взаємодопомога і співробітництво в галузі мистецтва сприяли взаємному збагаченню мистецтв наших країн — національних за формою і соціалістичних за змістом. Повага і суверенітет, рівність і взаємна вигода, невтручання у внутрішні справи — ось на чому базується радянсько-болгарське співробітництво в галузі мистецтва. В цьому і знаходять свій дійовий вияв ленінські принципи пролетарського інтернаціоналізму.

Радянсько-болгарські культурні зв'язки, що встановилися в перші післявоєнні роки, нині міцніють з кожним днем.

⁴⁵ «Славяни», 1946, № 10, стор. 46.

⁴⁶ Г. М. Попов. Назв. праця, стор. 204; «Правда», 2 січня 1945 р.

СПІВДРУЖНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ТА МОЛДАВСЬКИХ ТРУДЯЩИХ У БОРотьбі ЗА ВЛАДУ РАД

В. Г. ЛИСЕНКО

Великий Жовтень був поворотним пунктом в історичній долі всіх народів Росії. Робітничий клас і найбідніше селянство національних окраїн сміливо пішли шляхом своїх російських братів.

У багатоукладній і багатонаціональній Росії були й високорозвинуті індустріальні райони з великою концентрацією пролетаріату, й відсталіші, переважно селянські, й навіть колоніальні окраїни. Україна в основному належала до першої групи районів, а сусідня з нею Молдавія* — до другої. На Україні, як і в центральній частині Росії, бурхливо розвивалися капіталістичні підприємства, які давали 24,3% валової продукції всього промислового виробництва країни, а в добувній промисловості — 70%. Лівобережжя і Придніпров'я, Донецький кам'яновугільний і Криворізький залізрудний басейни вже тоді були головною вугільно-металургійною базою країни, а такі центри, як Харків, Катеринослав (нині — Дніпропетровськ), Луганськ (нині — Ворошиловград), Юзівка (нині — Донецьк) та деякі інші, мали всеросійське значення. Але до Жовтневої революції Україна в цілому продовжувала залишатися аграрним районом. Більше 80% її населення мешкало на

* Молдавія на той час не була адміністративною одиницею. Частки її території входили до складу Бессарабської, Подільської та Херсонської губерній.

селі, а продукція сільського господарства становила близько 52% національного доходу¹.

Зовсім занедбаним краєм була в ті часи Молдавія. Промисловість тут тільки починала зароджуватись, робітники становили близько 0,2% населення, а селяни — 85%. Більшість з них терпіла від безземелля та малоземелля. Тяжкі соціально-політичні умови життя молдавських трудящих ще більше, ніж на Україні, погіршувалися національним гнобленням. Основна маса молдаван населяла Бессарабську і частково Херсонську та Подільську губернії, де їх налічувалося загалом більше 1200 тис. Населення Бессарабії було багатонаціональним: 47% його становили молдавани, 19 — українці, 11 — євреї, 8 — росіяни, 5 — болгари, 3 — шимці, 2 — гагаузи, близько 3 — цигани, греки та ін. Молдавани були позбавлені можливості звертатися до державних установ рідною мовою, навчання нею не велося навіть у початкових школах².

Для Молдавії з її нечисленним і розпорошеним міським пролетаріатом особливо важливе значення мав настрій солдат Румунського фронту, найближчим тилом якого вона була. В десятимільйонній діючій російській армії налічувалося більше 3 млн. українців і 180 тис. молдаван. Концентрувалися солдати-українці та молдавани переважно на території України й Молдавії. На Південно-Західному та Румунському фронтах загальна чисельність військ напередодні збройного повстання в Петрограді перевищила 3,5 млн. чол., з них 1,2 млн. становили українці і 90 тис. — молдавани. Запасні полки, які дислокувалися в прифронтовій смузі, з часом все більше поповнювалися вихідцями з України й за національним складом ставали переважно українськими. Це особливо важливо для з'ясування розстановки класових сил у Молдавії. Солдати запасних частин, колишні робітники Петрограда, Москви, Харкова, Донбасу й інших промислових центрів Росії та України активно включалися в революційну роботу серед молдавських трудящих, зміцнювали дружбу молдаван, українців і росіян. І на Румунському фронті, хоч і повільніше, ніж на Північному та Західному, всупереч підступам ворогів революції все ж відбувалася більшовизація солдатських Рад. Це мало надзвичайно важливе значення для успішної боротьби за владу Рад у Молдавії³.

Особливість соціалістичної революції на Україні та в Молдавії полягала в тому, що боротьба за владу Рад тут органічно поєднувалася з національно-визвольним рухом, метою якого в умовах існування буржуазного ладу було встановлення автономії. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції поклала початок радянської державності. Зміцненню й розвитку її на місцях всіляко протидіяли буржуазні націоналісти. Створені місцевою буржуазією так звані національні «парламенти» й «уряди» — Центральна рада і Генеральний секретаріат на Україні, «Сфатул церій» і Рада генеральних директорів у Молдавії — в союзі з російською буржуазією та поміщиками, а піз-

¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов в трех томах, т. I, К., 1957, стор. VI, VII, 13; Торжество національної політики КПРС, К., 1972, стор. 44.

² Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 г. — январь 1918 г.). Документы и материалы, Кишинев, 1967, стор. 4; Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции (Материалы к научной сессии), вып. II, Секция «История Великой Октябрьской социалистической революции», М., 1964, стор. 56.

³ Строительство коммунизма и проблемы интернационального воспитания, К., 1969, стор. 192; Тезисы докладов объединенной научной сессии Института истории АН МССР и Научного Совета отделения исторических наук АН СССР по проблеме «Великая Октябрьская социалистическая революция», посвященной истории социалистической революции в Молдавии, Кишинев, 1961, стор. 42.

ніше — й з іноземними імперіалістами повели відкриту боротьбу проти Радянської Росії.

Аналізуючи обстановку в Росії наприкінці 1917 р., В. І. Ленін підкреслював: «Вся країна, всі нації нашої республіки поділились на два великі табори.

Один табір поміщиків і капіталістів, багачів і їх прислужників, знатних чиновників і їх друзів, командуючих над народом і прихильників війни.

Другий табір — робітників і трудящих та експлуатованих селян, бідного народу і його друзів, солдатів-рядових і прихильників миру, прихильників самовіддано-рішучої, сміливої, нещадної до гнобителів народу, революційної боротьби за мир»⁴.

На національних окраїнах сили розмежовувалися, як вказував В. І. Ленін, «в процесі боротьби між буржуазним націоналізмом..., з одного боку, і Радянською владою, пролетарсько-селянською революцією кожної з цих національних республік — з другого»⁵. Саме такий процес відбувався після Жовтневої революції на Україні та в Молдавії.

Велика Жовтнева соціалістична революція зробила особливо очевидно антинародну, зрадницьку суть як українських, так і молдавських буржуазних націоналістів. Центральна рада й лідери молдавських буржуазних націоналістів вели боягузливі торги з Тимчасовим урядом щодо автономії та монопольного «права» експлуатувати й грабувати трудящих свого краю. Коли ж у центрі країни переміг пролетаріат і соціалістична революція почала загрожувати класовому пануванню буржуазії в національних районах, Центральна рада й «Сфатул церій» без вагань зрадили корінним інтересам трудящих і стали на шлях відкритої боротьби проти Радянської влади. Це ще раз підтвердило глибоку справедливість геніального ленінського положення про те, що «при всякому справді серйозному і глибокому політичному питанні групування йде по класах, а не по націях»⁶.

Та ніщо вже не могло зупинити тріумфальної ходи Радянської влади. Атаковані зсередини своїми робітниками й трудящими селянами, а ззовні — силами Радянського уряду, буржуазно-націоналістичні «парламенти» й «уряди» були розгромлені. Українські й молдавські трудящі в тісному інтернаціональному єднанні з великим російським народом і при його братерській допомозі встановили у себе Радянську владу.

Центральний Комітет партії і Радянський уряд, особисто В. І. Ленін уважно стежили за станом справ на Україні, подавали їй більшовицьким організаціям всіляку допомогу й підтримку. В. І. Ленін очолив бюро ЦК з українського питання. Лише протягом листопада—грудня 1917 р. Петроградський військово-революційний комітет 49 разів розглядав стан справ на Україні, в тому числі 2 листопада на пропозицію В. І. Леніна двічі обговорював хід революційних подій у Харкові, а 7 листопада — в Донбасі⁷. Приблизно протягом того ж періоду 29 разів розглядала на своїх засіданнях питання, пов'язані з Україною, Рада Народних Комісарів. Виступаючи на I Всеросійському з'їзді військового флоту 22 листопада 1917 р., В. І. Ленін підкреслив: «Ми скажемо українцям: як українці, ви можете влаштовувати в себе життя, як ви хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 327.

⁵ Там же, стор. 338.

⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 130.

⁷ Торжество національної політики КПРС, стор. 49, 58.

робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротись проти вашої і нашої буржуазії»⁸.

Величезний революціонізуючий вплив на трудящих України мав прийнятий 3 грудня 1917 р. Радою Народних Комісарів «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради». Написаний В. І. Леніним, цей документ був прийнятий повагою до національних прав українського народу. В ньому говорилося: «Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмежень і безумовно»⁹. Одночасно Радянський уряд зажадав від Центральної ради припинення антирадянської діяльності, підкресливши, що інакше він «...вважатиме Раду в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні»¹⁰. Маніфест допоміг більшовикам і трудящим України глибше розібратися в тогочасній політичній ситуації, тісніше згуртувати свої лави для вирішальної боротьби за створення Української Радянської держави.

Велика й наполеглива робота більшовиків України задля створення такої держави була закріплена законодавчими актами I Всеукраїнського з'їзду Рад, що відбувся 11—12 грудня 1917 р. в Харкові. Серед першочергових завдань з'їзд розглянув питання про організацію влади в республіці. Висловлюючи волю українського народу, з'їзд проголосив Україну республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і підкреслив, що вона має складати федеративну частину Російської республіки. Рішення з'їзду мали історичне значення в боротьбі за перемогу Великого Жовтня на Україні. Обраний ним ЦВК Рад України відразу ж надіслав звернення до Ради Народних Комісарів. В зверненні повідомлялося, що ЦВК взяв на себе всю повноту влади на Україні й що своїм першим і найважливішим обов'язком він вважає досягнення повної єдності двох братніх народів — російського та українського. Раднарком, вітаючи утворення в Харкові справді народної влади, обіцяв новому урядові братньої республіки всіляку підтримку¹¹.

Радісно вітали утворення Республіки Рад на Україні трудящі сусідньої Молдавії і солдати Румунського фронту. На I Всеукраїнському з'їзді Рад за утворення Української Радянської держави голосували й два делегати Тираспольської Ради робітничих і солдатських депутатів. Діючий на території Молдавії Військово-революційний комітет Південного району негайно встановив зв'язок з урядом Радянської України й звернувся до солдатів Румунського фронту і прифронтової смуги з закликом негайно повалити контрреволюційні органи — так звані колегіальні комісаріати. «Ми просимо всіх товаришів солдатів, — говорилося у відозві, — забути національні чвари, згуртуватися воедино і могутнім розмахом об'єднаної демократії остаточно повалити царство контрреволюції»¹².

Трудящі Молдавії з перемогою Великого Жовтня також розгорнули боротьбу за встановлення у своєму краї Радянської влади. Головним противником революційних перетворень тут, як і на Україні, виступили буржуазні націоналісти. Разом з тим, боротьбу за Радян-

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 305.

⁹ Там же, стор. 319.

¹⁰ Там же, стор. 321.

¹¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 590, 594.

¹² История Молдавской ССР, т. 2, Кишинев, 1968, стор. 55; Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов, стор. 345.

ську владу в Молдавії ускладнили й деякі інші обставини. Через нечисленність і розпорошеність міського пролетаріату в краї був особливо помітним вплив дрібнобуржуазних партій меншовиків, есерів і бундівців. Об'єднаному фронтові контрреволюції в особі буржуазно-націоналістичного «Сфатул церій» та угодовського есера-меншовицького Румчороду* першого скликання, який користувався широкою підтримкою правлячих кіл королівської Румунії та імперіалістичних західних держав, протистояли слабкі й, до того ж, нечисленні більшовицькі організації. Коли в центрі Росії вже переміг Великий Жовтень, у Тирасполі, Бендерах, Унгенах, Бричанах тільки-но були створені більшовицькі організації, а в Кишиневі та інших місцях більшовики продовжували залишатися в одних організаціях із соціал-демократами. Боездатної самостійної більшовицької організації в губернському центрі — Кишиневі не було до грудня 1917 р., а Радянська влада в центрі всієї області — Одесі — встановилася аж у січні 1918 р.¹³

В такій обставині особливо давалися взнаки віддаленість і відірваність краю від центра, відсутність належного зв'язку з ЦК РКП(б), Раднаркомом і більшовицькими організаціями, що діяли на Україні. Військові органи Центральної ради в Молдавії, реакційне командування Румунського фронту не лише чинили всілякі перешкоди таким зв'язкам, але й докладали немало зусиль, щоб дезорієнтувати трудящих, фабрикували й розповсюджували плітки про більшовиків і Радянську владу, що перемогла в центрі країни. Есера-меншовицький Румчород, наприклад, надіслав місцевим Радам директивного листа з вимогою не виконувати розпоряджень центральних органів Радянської влади. Подібна діяльність негативно вплинула на нестійку частину трудящих і солдатів. Деякі Ради й комітети краю засудили збройне повстання в Петрограді¹⁴.

Але правда Жовтня пробивала собі шлях і до трудящих Молдавії. Надаючи великого значення перемозі соціалістичної революції на півдні країни — в Молдавії та на Україні, Центральний Комітет більшовицької партії і особисто В. І. Ленін уважно стежили за розвитком подій у цьому районі. Петроградський ВРК у жовтні 1917 р. розглядав питання про політв'язнів, що утримувалися в тюрмах Кишинева¹⁵. 19 листопада на адресу Кишинівської Ради й розташованих у місті військових частин була відправлена телеграма за підписом В. І. Леніна з вимогою негайно випустити з тюрми всіх більшовиків і лівих есерів, заарештованих у політичних справах¹⁶. Значну підтримку революційному рухові в Молдавії подавали досвідчені більшовики. На допомогу партійним організаціям Молдавії та Румунського фронту ЦК РКП(б) відрядив групу відомих партійних діячів, зокрема В. В. Володарського, С. Г. Рошалья, М. Симонова. Значну допомогу місцевим партійним організаціям подали групи агітаторів з партійних організацій Одеси, Миколаєва, Херсона та інших міст України¹⁷.

* Центральний виконавчий комітет Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеської області, до складу якої входили й повіті Бессарабії. До другого з'їзду Румчороду, що відбувся в грудні 1917 р., в ньому переважали й верховодили меншовики та есери.

¹³ Тезиси докладов объединенной научной сессии Института истории АН МССР и Научного Совета отделения исторических наук АН СССР, стор. 33, 40; Великий Октябрь в судьбах молдавского народа (Материалы научной конференции), Кишинев, 1968, стор. 31.

¹⁴ Великий Октябрь в судьбах молдавского народа, стор. 33.

¹⁵ Борьба за власть Советов в Молдавии. Сборник документов, Кишинев, 1957, стор. 181.

¹⁶ Див.: В. И. Ленин. ПСС, т. 50, стор. 8.

¹⁷ Очерки истории Коммунистической партии Молдавии, Кишинев, 1968, стор. 68.

Посланці Петрограда й України проводили велику роз'яснювальну роботу серед трудящих Молдавії та Румунського фронту, допомагали зміцнювати місцеві більшовицькі організації, добивалися більшовизації Рад. Важливим етапом на цьому шляху стала конференція більшовиків Румунського фронту, що відбулася 28—30 листопада 1917 р. в Кишиневі. Невдовзі після конференції (2 грудня 1917 р.) з ініціативи фронтового комітету більшовиків у Яссах було обрано новий більшовицький військово-революційний комітет, який проголосив на фронті владу Рад. Виправляючи допущені помилки, більшовики Кишинева розмежувалися з соціал-демократами — інтернаціоналістами й створили власну організацію. 4 грудня 1917 р. на загальних зборах міської партійної організації, що налічувала близько 160 чол., було обрано партійний комітет¹⁸.

Зміцнення більшовицьких організацій у краї й на фронті сприяло прискоренні більшовизації Рад. «Коли в деяких пунктах і насамперед у Кишиневі утворилися самостійні більшовицькі організації, що очолювали боротьбу трудящих,— підкреслюється в «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу»,— у розвитку революції наступив крутий перелом»¹⁹. Особливо важливе значення мав перехід на платформу Радянської влади Кишинівської Ради. 22 листопада 1917 р. на її розширеному засіданні було прийнято резолюцію про визнання Радянської влади.

Першим заходом нової президії Кишинівської Ради робітничих і солдатських депутатів було здійснення розпорядження Раднаркому і Петроградського ВРК про звільнення політичних в'язнів. Рада розглянула також провокаційний наказ Генерального секретаріату України про демобілізацію неукраїнців і немолдаван і ухвалила «вважати наказ Центральної Української ради як такий, що не підлягає виконанню»²⁰. На початку грудня виконком Кишинівської Ради прийняв рішення про визнання газети «Вісті ЦВК» офіційним урядовим органом. Місцеві друковані органи почали вміщувати на своїх сторінках основні директиви й розпорядження центральних органів Радянської влади. Так, у «Вістях Кишинівської Ради робітничих і солдатських депутатів» 6 грудня 1917 р. був опублікований написаний В. І. Леніним «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради» (в скороченому вигляді). В першій декаді грудня ця ж газета вмістила статтю «Будьте наготові!» В ній писалося: «Українська рада силоміць захоплює ставку Румфронту... Український Петлюра, донський Каледін загрожують червоному Петрограду. Але... робітники, солдати й селяни всіх народностей Росії знайдуть спільну мову і єдиним фронтом підуть проти об'єднаної буржуазної контрреволюції»²¹.

В цей складний для діяльності Кишинівської Ради робітничих і солдатських депутатів час пліч-о-пліч з молдаванами в ній працювали сини інших братніх народів, зокрема Є. М. Венедиктов, І. І. Гаркавий, І. О. Рожков та ін. Помітну роль у більшовизації Кишинівської Ради відіграв уродженець Дніпропетровщини І. І. Гаркавий. Після перевиборів у середині грудня 1917 р. він був обраний членом Кишинівської

¹⁸ История Молдавской ССР, т. 2, стор. 45; Борьба за власть Советов в Молдавии, стор. 259; Великий Октябрь в судьбах молдавского народа, стор. 41.

¹⁹ История Коммунистической партии Радянського Союзу, т. 3, кн. 1, М., 1968, стор. 392.

²⁰ Борьба за власть Советов в Молдавии, стор. 204.

²¹ Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов, стор. 310.

Радн від частин місцевого гарнізону й очолив виконком Ради солдатських депутатів. Під його керівництвом цей орган почав діяти рішучіше, революціонізуюче вплинув на діяльність усієї Кишинівської Ради робітничих і солдатських депутатів, головою якої він став на початку січня 1918 р.²²

На кінець листопада — початок грудня 1917 р. співвідношення сил у Молдавії змінилося на користь Радянської влади. Тому контрреволюція розвинула гарячкову діяльність. Для боротьби з грізно наростаючим революційним рухом буржуазні націоналісти спробували використати солдатів тих військових частин, де переважали молдавани, але безуспішно. Тоді контрреволюціонери зробили останню ставку на іноземну інтервенцію. Заручившись підтримкою уряду королівської Румунії, з яким представники «Сфатул церій» розпочали таємні переговори відразу ж після перемоги Жовтневої революції, об'єднані сили контрреволюції вчинили 4 грудня 1917 р. заколот на Румунському фронті. Заколотники заарештували багатьох членів більшовицького ВРК фронту, а радянського комісара Румунського фронту С. Г. Рошала, який багато зробив для зміцнення його революційних сил, по-звірячому вбили²³. Усе це спричинило негативні наслідки й для розвитку революції в Молдавії.

Члени ВРК фронту, яким вдалося уникнути арешту, організували відсіч контрреволюції. Разом з представниками військових частин місцевого гарнізону 11 грудня 1917 р. вони створили в Кишиневі Військово-революційний комітет Південного району, який діяв у контакті з Радами робітничих і солдатських депутатів²⁴. У другій половині грудня член комітету П. Лук'янов і посланець Раднаркому М. Симонов встановили зв'язки з революційними силами Одеси. Прибувши до міста з мандатами делегатів II з'їзду Румчороду, що відбувався там 10—23 грудня 1917 р., вони від імені ВРК Південного району та Кишинівської Ради робітничих і солдатських депутатів, що делегували їх, звернулися до з'їзду з проханням подати допомогу революційним силам Молдавії. Це прохання знайшло гарячий відгук і підтримку з'їзду, що проходив у дусі настанов більшовицької партії²⁵.

II з'їздові Румчороду великого значення надавали Центральний Комітет більшовицької партії і Рада Народних Комісарів. Вони направили для участі в його роботі члена президії ВЦВК В. В. Володарського з групою петроградських більшовиків і демобілізованих солдатів — вихідців з України та Молдавії. Посланці революційного Петрограда доклали багато зусиль до того, щоб об'єднати з більшовиками (396 представників) на платформі Радянської влади лівих есерів (220) та меншовиків-інтернаціоналістів (37). Цей блок здобув на з'їзді перемогу над противниками Радянської влади. На основі своїх резолюцій більшовики згуртували делегатів багатонаціонального за складом з'їзду, дали відсіч спробам угодовських партій і буржуазних націоналістів посяяти ворожнечу і недовір'я серед делегатів. Головував на з'їзді більшовик П. І. Старостін. Більшовицькі резолюції підтримало

²² Радянська енциклопедія історії України, т. 1, К., 1969, стор. 405; Н. Д. Ройтман, В. Л. Цетлін. Под знаменем Октябрю, Кишинев, 1967, стор. 20.

²³ Д. И. Антонюк, С. Я. Афтенюк, А. С. Есауленко, М. Б. Иткис. Предательская роль «Сфатул церий», Кишинев, 1969, стор. 143; С. Я. Афтенюк. Ленинская национальная политика Коммунистической партии и образование советской государственности молдавского народа, Кишинев, 1971, стор. 159.

²⁴ Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов, стор. 324.

²⁵ Тезисы докладов объединенной научной сессии Института истории АН МССР и Научного Совета отделения исторических наук АН СССР, стор. 43.

220 делегатів-українців із 300, що взяли участь у голосуванні. Проти самозваного комітету національних комісарів, що з'явився після контрреволюційного перевороту на Румунському фронті, проголосувала більшість делегатів з'їзду, в тому числі 218 українців і 39 молдаван²⁶.

З'їзд прийняв більшовицькі резолюції, визнав владу Ради Народних Комісарів РСФРР, схвалив її зовнішню політику, а також декрети про мир і землю. Він доручив більшовицькому виконкомові добитися встановлення Радянської влади на фронті, на півдні України й Молдавії. Головою нового виконкому Румчороду було обрано більшовика В. Г. Юдовського²⁷.

Представники Рад Таврійської, Херсонської та Бессарабської губерній після закінчення роботи II з'їзду Румчороду подали істотну допомогу трудящим на місцях у їх боротьбі за владу Рад. У Молдавії, зокрема, активну більшовицьку агітацію серед трудящих здійснювали делегати Рад селянських комітетів Сороцького, Бельцького, Кишинівського, Бендерського, Оргеєвського та Тираспольського повітів²⁸. Ще під час з'їзду президія Румчороду вирішила відрядити до Бессарабії дві групи агітаторів-молдаван і українців. Одночасно вона звернулася до Ради матроських депутатів з проханням виділити агітаційну комісію для відправки в Кишинів. Президія також послала до Бессарабії працівників фронтового відділу Румчороду для організованого виведення російських військ з території королівської Румунії та формування радянських військ²⁹.

Вони прибули до Кишинева з Одеси 28 грудня 1917 р. й відразу ж встановили зв'язки з виконкомом Рад Бессарабської губернії, шойно створеним Революційним штабом радянських військ Бессарабського району на чолі з Є. М. Венедектовим. ВРК Південного району, Кишинівською та іншими Радами краю. На кінець грудня 1917 р. Фронтвідділ Румчороду й Кишинівська Рада зосередили в своїх руках фактично всю владу³⁰.

До 1 січня 1918 р. закінчилися перевибори Кишинівської Ради, що розпочалися ще в середині грудня 1917 р. Робітники й солдати обрали до неї молдаван, росіян, українців та представників інших національностей. У новому складі Ради та її виконкомі переважали прихильники Радянської влади. Аналогічні зміни відбулися і в інших Радах. Зокрема, зміцнилися позиції Радянської влади в Унгенах, Тирасполі, Сороках, Бендерах, Оргеєві та інших населених пунктах краю, куди Фронтвідділ та губвиконком Рад Бессарабії направили своїх представників.

За вказівкою Рад революційні війська зайняли найважливіші залізничні об'єкти та інші пункти. Господарським життям також поступово почали керувати радянські органи. Так, уповноважений Румчороду по Бессарабії більшовик А. В. Христов * після чергової поїздки до Кишинева доповідав на засіданні президії Румчороду, що «весь апарат постачання продовольства та інше переходить поступово в на-

²⁶ Очерки истории Коммунистической партии Молдавии, Кишинев, 1968, стор. 73; Борьба за власть Советов в Молдавии, стор. 227.

²⁷ Победа Советской власти на Украине, М., 1968, стор. 418, 420.

²⁸ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 3156, оп. 2, спр. 35, арк. 2.

²⁹ С. Я. А ф т е н ю к. Назв. праця, стор. 167.

³⁰ Там же, стор. 169.

* Болгарин Христов Асен Васильович ще в дитячі роки разом з матір'ю переїхав на Україну (до м. Болграда Одеської області). Рано став на шлях революційної боротьби. Після Жовтневої революції брав активну участь у боротьбі за владу Рад у Бессарабії та на півдні України.

ші руки.., авторитет місцевої Ради великий, а вона в нашому розпорядженні»³¹.

Про те, що в Бессарабії реальна політична й військова влада на кінець грудня 1917 р. перебувала в руках Рад, доповідав 1 січня 1918 р. в записці на адресу Ради Народних Комісарів начальник Револуційного штабу радянських військ Бессарабського району Є. М. Венедиктов. Повідомивши, що «йде прихована боротьба між Радами і «Сфатул церій», він підкреслив, що «сила, безумовно, на боці Рад». Місцеві Ради та органи революційної влади Молдавії звернулися до Раднаркому РСФРР з проханням допомогти їм коштами. Це прохання було задоволене³².

Перемогу Радянської влади в Молдавії наприкінці 1917 — на початку 1918 р. змушені були визнати навіть вороги революції. У телеграмі, яку уповноважений по формуванню військ «Сфатул церій» надіслав 1 січня 1918 р. контрреволюційному штабові Одеського військового округу, підкреслювалося: «Станція Кишинів у руках більшовиків з ночі учорашнього дня... В розпорядженні директорату немає засобів і сили для відновлення становища»³³. Представник української Центральної ради в Яссах Галіпп у розмові по прямому проводу з міністром іноземних справ Шульгіним 1 січня 1918 р. повідомляв, що «стан, в зв'язку з зайняттям більшовиками Кишинева та інших пунктів, а також у зв'язку з наказом Криленка про зайняття всіх станцій більшовицькими властями, головним чином на Україні і в Бессарабії, створився неможливий»³⁴.

Отже, 1 (14) січня 1918 р. Радянська влада перемогла в Кишиневі, а за кілька днів — майже на всій території Молдавії. Але проіснувала тут влада Рад недовго. Підступну роль відіграв буржуазно-націоналістичний «Сфатул церій». Його верховоди ще в середині грудня 1917 р. звернулися до королівського уряду Румунії з проханням надіслати свої війська в Бессарабію³⁵. Тому не випадково саме на початку січня, коли всі спроби буржуазних націоналістів протидіяти переможній ході соціалістичної революції зазнали краху, почалася іноземна інтервенція румунських королівських військ. Процес дальшого зміцнення Радянської влади в краї був перерваний об'єднаними силами інтервентів та внутрішньої контрреволюції.

У здійсненні соціалістичної революції на Україні та в Молдавії брали участь представники багатьох національностей. Однією з вирішальних умов її перемоги була пасамперед братня допомога великого російського народу, російського робітничого класу. У спільній боротьбі за владу Рад кувалася інтернаціональна єдність трудящих нашої країни.

³¹ История Молдавской ССР, т. 2, стор. 67; С. Я. Афтенюк. Назв. праця, стор. 171.

³² Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов, стор. 378, 380, 383.

³³ С. Я. Афтенюк. Назв. праця, стор. 170.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2592, оп. 1, спр. 22, арк. 6, 7.

³⁵ Д. И. Антонюк, С. Я. Афтенюк, А. С. Есауленко, М. Б. Иткин. Назв. праця, стор. 146—147.

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОГО СЛОВ'ЯНСЬКОГО ТОВАРИСТВА * В 60-х і 70-х роках ХІХ ст.

Л. Г. ЛЯШЕНКО

Віковічні зв'язки і дружба між слов'янськими народами обумовлювалися не тільки спільністю походження, мовною та культурною спорідненістю, але й постійним прагненням до прогресу, яке протягом століть проявлялося в багатьох галузях життя та різноманітних формах. Це стосується й другої половини ХІХ ст., коли в Росії виникли Московський слов'янський комітет та його відділи. Вони відіграли значну роль у розвитку культурних зв'язків східнослов'янських народів з південнослов'янськими, які перебували під турецьким гнітом.

У 1858 р. було створено Московський слов'янський комітет. Слов'янський з'їзд, що відбувся 1867 р. в Москві за участю представників ряду країн, дав поштовх до відкриття відділів цього комітету в Петербурзі (1867 р.), Києві (1869 р.) та Одесі (1870 р.). Діяльність слов'янських організацій знайшла своє висвітлення у відповідній літературі, зокрема в ґрунтовній монографії С. О. Нікітіна¹. Але ряд питань з цієї проблеми, зокрема діяльність Київського відділу в галузі культурних зв'язків, потребують деякого доповнення.

Думка про створення в Києві місцевого відділу для допомоги братам-слов'янам зародилась давно. Про це було відомо правлінню Московського комітету. У квітні 1868 р. один з його членів О. О. Ширинський-Шихматов, перебуваючи тоді на посаді попечителя Київського навчального округу, запропонував створити в кожному окрузі відділ слов'янського комітету. Пізніше цю пропозицію було подано на розгляд нового попечителя — П. О. Антоновича, який звернувся з нею до ради Київського університету. Питання обговорювалося на засіданнях усіх факультетів університету. Для дальшого вирішення справи було створено організаційний комітет з представників факультетів — професорів О. І. Селіна, І. І. Рахманінова, Г. Д. Сидоренка, Ю. І. Мацюри. Після ознайомлення з його рішенням рада університету дійшла висновку, що створення у Києві відділу Московського слов'янського комітету — справа корисна. Порушити клопотання про це вирішили, як тільки кількість осіб для створення майбутньої організації буде достатньою. Серед викладачів університету було організовано підписку на право членства з обов'язковим внеском 5 крб. Першими членами майбутнього Київського відділу були професори та викладачі університету².

У квітні 1869 р. на засіданні ради Київського університету нововизначений комітет у складі професорів Ф. І. Яроцького, Г. М. Цехановського та С. М. Ходецького обговорив пропозиції щодо створення Київського відділу, подані історико-філологічним факультетом. Організаційний комітет ради університету запропонував дати повідомлення до місцевої газети про порядок і умови вступу до Київського відділу, залучивши до цієї справи не тільки викладацький склад, а й службовців тих навчальних закладів, де здобувала освіту молодь з південно-

* До 1876 р. мало офіційну назву «Київський відділ Московського слов'янського комітету».

¹ Див. С. А. Никитин. Славянские комитеты в России в 1858—1876 годах, М., 1960.

² Київський міський державний архів (далі — КМДА), ф. 16, оп. 307, 1869 р., спр. 161, арк. 1—2, 28, 44.

слов'янських країн. Справа дещо поліпшилася, коли до ініціаторів створення Київського відділу приєдналася група киян із 40 чол., які одночасно входили й до складу Московського комітету³.

1 жовтня 1869 р. у приміщенні Фундуклеївської жіночої гімназії відбулося перше засідання бажаючих стати членами Київського відділу. Вони звернулися до вищого начальства з проханням дозволити відкрити в місті цю організацію. Невдовзі надійшов і дозвіл від Міністерства закордонних справ. 21 грудня 1869 р. стало днем офіційного заснування в Києві відділу Московського слов'янського комітету⁴.

Прагнення П. О. Антоновича заснувати такі відділи в усіх навчальних округах в той час успіху не мало. Ще в липні 1869 р. Антонович звернувся до керівників навчальних закладів Ніжина, заохочуючи службових осіб ліцею та гімназії до участі у Київському відділі. Він вважав це «...підкуванням про виховання молодих південних слов'ян у російських училищах...». На документі є резолюція ректора Ніжинського ліцею. «Оголосити повідомлення усім професорам та учням». Стати членами відділення спочатку погодилося 9 чол. Далі список продовжили викладачі В. Д. Юскевич, М. Г. Александрович, М. Г. Левдін, М. Г. Лазаренко, О. П. Добротворський. Таке ж бажання виявили і учні VIII класу П. Г. Лапа, О. М. Фрінізі, О. Д. Бем. Щоправда, двоє останніх встановленого внеску сплатити не змогли⁵. В перші ж роки існування Київського відділу його членами були не тільки представники з Ніжина, а й з Полтави, Житомира, Прилук, Кам'янця-Подільського, Балти, Новомиргорода, Хорола, Ромен, Умані, Вінниці⁶. На березень 1870 р. в ньому вже налічувалося 205 членів, з яких членські внески сплатили 119. Сума внесків становила 689,65 крб., а з урахуванням пожертвувань — 1215,8 крб. На травень того ж року внески поповнилися 145 крб., на жовтень — 165 крб., крім того, було пожертвовано 349,9 крб. На цей період до відділу прийняли 28 нових членів, але наприкінці 1870 р. членами були 177 осіб. Сума членських внесків збільшилась і становила 990 крб., зросла й сума пожертвувань — 960,03 крб. Функції відділу розширювалися. Його рада, куди раніше входило 4 чол., тепер складалася з 7 чол.⁷ Відділ розрісся і вже через 2 роки після заснування — на грудень 1871 р., — налічував 187 дійсних та 117 кандидатів у дійсні члени, а у 1872 р. — 395 чол. Незважаючи на те, що в 1875 р. їх кількість зменшилась (на травень налічувалося 275 чол., а наприкінці року — 269 чол.), активність діяльності відділу не знизилась. Це видно хоча б на прикладах збирання коштів для південних слов'ян, що потерпіли у зв'язку з боснійсько-герцоговинськими подіями. Наприкінці 1878 р. кількість членів зменшилась до 131 чол.⁸

Наближався період майже десятирічного існування Київського товариства. Про матеріальну допомогу слов'янським народам в період

³ Там же, арк. 35—36; «Киевлянин», 9 жовтня 1869 р.

⁴ «Киевлянин», 23 грудня 1869 р.; Н. Колмаков. Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования (1869—1894), К., 1894, стор. 13.

⁵ Філіал Чернігівського обласного державного архіву у м. Ніжині (далі — філіал ЧОДА у м. Ніжині), ф. 378, оп. 1, 1869 р., спр. 463, арк. 2, 3—4, 67.

⁶ Отчет о деятельности Киевского отдела славянского благотворительного комитета за 1871 г., составленный Н. М. Колмаковым, К., 1871, стор. 22—25.

⁷ «Киевлянин», 7 квітня, 1 вересня і 29 жовтня 1870 р., 1 січня, 16 лютого 1871 р.
⁸ Отчет о деятельности Киевского Отдела славянского благотворительного комитета за 1871 г., стор. 22—27, 5; «Киевлянин», 20 травня 1875 р.; 4 березня 1876 р.; Ю. Фомін. Матеріальна допомога українського народу національно-визвольному руху південних слов'ян у 1876—1877 рр.— «УІЖ», 1971, № 11, стор. 59—66; Отчет Киевского славянского благотворительного общества за 1878 г., К., 1879, стор. 2—3.

боснійсько-герцоговинського повстання, відправку бойових добровільних та санітарних загонів уже відомо з опублікованої літератури. Програма Київського товариства передбачала також допомогу школам, літературним та науковим товариствам. Якщо Московський комітет допомагав, головним чином, болгарам, а Одеський відділ — сербам, то Київський — насамперед сприяв тим слов'янам, які приїздили до Києва здобувати освіту з Австро-Угорщини⁹. Що ж до південних слов'ян, то з боку Київського відділу на першому засіданні було вирішено допомагати їм винятково літературою. Але його діяльність цим не вичерпувалася.

Ще в жовтні 1870 р. Київський відділ піднімав клопотання про прийняття до жіночих навчальних закладів 3-х слов'янок. Одна з них була зарахована до Левашовського пансіону на рахунок Київського відділу, який виділив на ці потреби 130 крб. на рік. Наступного року витрати на навчання південнослов'янської молоді збільшилися і склали 806 крб. Серед зарахованих на кошти Київського відділу були болгарка Султана Кушевич, яка здобувала освіту у згаданому пансіоні, серб Богодулович та герцоговинець Іван Лепава, які навчалися у Київському університеті¹⁰. Пізніше за рахунок відділу вчилася македонська дівчинка в тому ж дівочому пансіоні.

Надалі кількість стипендіатів зменшилася. Це пояснювалося тим, що в обов'язки відділу в першу чергу входила допомога південнослов'янським народам шляхом підтримки літературних товариств, читальень, бібліотек тощо. Тому й не дивно, що в 1875 р., наприклад, серед 27 вихованців — виходців з південнослов'янських країн — більшість перебувала на утриманні синоду і тільки 1 був стипендіатом Київського відділу, а серед 22 слов'янок-стипендіаток Міністерства закордонних справ на утриманні відділу вважалися тільки 4. У 1878 р. члени товариства запропонували виділяти протягом 4-х років спеціальні стипендії в розмірі 240 крб. на рік, необхідні для навчання 2 болгар при Київському університеті¹¹.

Відділ подавав і матеріальну допомогу вихованцям з південнослов'янських країн. До таких, наприклад, належали чорногорці Марк Попович і Мілісавлевич, серби Ілля Теодорович, Богодулович і Ганна Предич, болгары Богдан Іванов і Петро Дмитрієв, герцоговинець Іван Лепава та ін.¹² По можливості допомога подавалася тим слов'янам, котрим по дорозі до Москви, Петербурга, Одеси чи інших міст Росії доводилося зупинятись у Києві.

Певну увагу члени відділу приділяли також літературним зв'язкам, популяризації російської мови в південнослов'янських країнах. Російські підручники, які у великій кількості надсилались у ці країни, набагато полегшували роботу, яку вели в цьому напрямі місцеві вчителі. З цією метою Київський слов'янський відділ активно сприяв розвитку літературного життя на південнослов'янських землях. Вже на

⁹ Ю. Фомін. Українська громадськість і повстання в Герцоговині та Боснії в 1875—1876 рр.— «УІЖ», 1965, № 8, стор. 36—43; Устав Киевского славянского благотворительного общества, К., 1877, стор. 1—2; «Киевлянин», 21 лютого 1870 р.

¹⁰ «Киевлянин», 29 жовтня 1870 р.; «Киевские епархиальные ведомости», 1872, отд. 1, № 7, стор. 18; Отчет о деятельности Киевского отдела славянского благотворительного комитета за 1872 г., К., 1873, стор. 8.

¹¹ «Киевлянин», 17 травня 1875 р.; Отчет Киевского славянского благотворительного общества за 1878 г., стор. 10.

¹² «Киевские епархиальные ведомости», отд. 1, 1872, № 7, стор. 33; Отчет о деятельности Киевского отдела славянского благотворительного комитета за 1872 г., стор. 6—7; «Киевлянин», 6 листопада 1876 р.; Отчет Киевского славянского благотворительного общества за 1878 г., стор. 23.

одному з перших засідань було піднято питання про встановлення регулярного листування з слов'янами для підтримки відносин, зокрема літературних. Тут же було вирішено відрхувати 200 крб. з фондів відділу на літературні потреби. Протягом 1870 р. до південно-слов'янських країн відділ надіслав 502,2 крб. на літературні заходи. Гроші надсилалися до різних областей південнослов'янських земель, адже допомоги потребували і хорватські вчителі, і жителі Чорногорії. Не залишалась осторонь і далмацька газета «Народни лист», на адресу якої було надіслано 100 крб.¹³

Фонд подарованих членами відділу книг складався з 134 примірників «Руководства к изучению русского языка», 90 підручників з російської та загальної історії, 15 примірників курсу історії російської літератури, 25 примірників курсу історії поезії. Крім того, була надіслана література для ознайомлення з видатними російськими вченими і діячами культури: 15 примірників лекцій, присвячених діяльності М. В. Ломоносова, 100 примірників творів О. М. Островського, 100 примірників творів І. Крилова, 10 примірників лекцій М. Карамзіна¹⁴.

Чималий інтерес становили й книжки про видатних мандрівників, зокрема такі, як «Путешествия вокруг света», «Путешествия по Египту» та ін.¹⁵

Великою подією для всього слов'янства стала Всеросійська етнографічна виставка (1867 р.), в роботі якої взяли участь представники багатьох слов'янських країн. Цій події присвятив свою книгу «Всероссийская этнографическая выставка 1867 г.» Н. О. Попов. 363 примірники цього видання Київський відділ вирішив надіслати до слов'янських країн. Крім того, були подаровані також книжки «Участие России к судьбам Абиссинии», збірники наукових праць та багато інших книжок різноманітного характеру¹⁶.

Діяльну участь у пересиланні книжок літературним товариствам слов'янських країн брали професори Київського університету О. І. Селін, Л. І. Похилевич та ін. За офіційними даними, при одній лише Белградській семінарії на 1870 р. нараховувалося 2000 книжок, одержаних головним чином з Києва. У 1872 р. до слов'янських країн було знову надіслано 211 примірників книжок. Російська книжка стала популярною й потрібною в слов'янських землях. Не випадково Я. І. Павлович, який приїхав із Сербії і був присутній як представник сербської інтелігенції на одному із засідань Київського відділу, висловлював думку про відкриття в Белграді книжкового магазину, де можна було б придбати російську книжку. Приблизно в цей же час голова Київського відділу звертався до міністра народної освіти Д. Толстого, який тимчасово перебував у Києві, з проханням допомогти придбати необхідну літературу для розсилки до слов'янських земель¹⁷.

Згодом при Київській публічній бібліотеці було відкрито спеціальний відділ, де комплектувалися журнали й газети слов'янських країн. Громадськість Києва дістала змогу знайомитися з сербськими газетами «Застава», «Београдске новине» та з іншою зарубіжною слов'янською періодикою. Київський відділ, у свою чергу, через пресу звернувся до вітчизняних і зарубіжних літераторів з закликом надсилати

¹³ «Киевлянин», 21 лютого, 29 жовтня 1870 р.; 16 лютого 1871 р.

¹⁴ «Киевлянин», 1 вересня, 7 квітня 1870 р.

¹⁵ «Киевлянин», 1 вересня 1870 р.

¹⁶ Там же.

¹⁷ А. Лебедев. Белградская семинария в Сербии.— «Русский вестник», 1870, т. 90, стор. 267; Отчет о деятельности Киевского отдела славянского благотворительного комитета за 1872 г., стор. 9; «Киевлянин», 11 вересня, 27 листопада 1873 р.

матеріали, які б знайомили громадськість Росії з життям, побутом та історією південнослов'янських народів¹⁸.

У серпні 1874 р. Київ урочисто зустрічав гостей, що збиралися на 3-й археологічний з'їзд. Прибули сюди й представники Московського слов'янського комітету та його відділів, члени яких мали намір обговорити невідкладні справи. На об'єднаному засіданні членів Московського комітету і Петербурзького, Київського та Одеського відділів передбачалося розглянути діяльність кожного з них. Крім того, спільне засідання мало обговорити таке важливе питання, як зближення слов'ян¹⁹. Передбачалися практичні заходи, спрямовані на поширення знань про слов'янські народи серед російської громадськості і, навпаки, про життя, побут та історію російського народу — серед братніх слов'ян. Для цієї мети було рекомендовано відкрити в слов'янських країнах курси російської мови, відрядивши туди російських учителів.

Незабаром до слов'янського відділу Київської публічної бібліотеки надійшли книжки від Н. О. Попова, М. П. Драгоманова, професора О. О. Потебні, М. П. Задерацького та ін. Фонд бібліотеки поповнився такими працями, як «Чумацкие народные песни» І. Я. Рудченка, «Српски летопис за годину 1872», «Летопис Матице српске» та ін. При особистій участі проф. О. С. Будиловича велика кількість російських підручників була надіслана до навчальних закладів південнослов'янських країн²⁰.

Після згаданого спільного засідання Київський відділ запланував випуск періодичного видання «Славянское обозрение», яке мало систематично знайомити російського читача з історією слов'янських країн, їх природою, етнографічними рисами, соціально-політичним рухом. А невдовзі у Києві вийшов «Славянский ежегодник-календарь на 1876 г.», де йшлося про минуле та сучасне братніх слов'янських народів. Члени товариства читали багато лекцій про становище в слов'янських землях. Особливо поживалася ця форма зближення після подій у Боснії та Герцоговині. Деякі з членів Київського товариства — професори О. О. Котляревський, О. С. Шкляревський та інші виявили бажання виступити з лекціями на слов'янську тематику. Цікава лекція «О взаимных исторических связях народов русского и сербского» була прочитана вже відомим на той час істориком-слов'янознавцем О. С. Будиловичем²¹. Слов'янська тематика знаходила своє відображення і в спектаклях, що не тільки збагачувало уявлення громадськості про життя братніх народів, а й давало змогу зібрати кошти, які використовувалися для різних заходів, спрямованих на розвиток міжслов'янських зв'язків. Все це свідчить про те, що Київським слов'янським товариством була проведена значна робота щодо розширення й зміцнення культурних взаємин з південнослов'янськими народами.

* * *

¹⁸ «Киевлянин», 16 серпня, 26 липня 1873 р.

¹⁹ «Киевлянин», 17 вересня 1874 р.

²⁰ «Киевлянин», 3 червня 1875 р., 4 березня, 2 жовтня 1876 р.

²¹ «Киевлянин», 6 вересня 1875 р., 13 квітня 1876 р.

КПРС І РОЗВИТОК ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ ВНУТРІКОЛГОСПНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

В. П. ШКВАРЕЦЬ, Е. Т. СОЛОМКО

Керуючись ленінською настановою, що при соціалізмі «кожний представник маси, кожний громадянин повинен бути поставлений в такі умови, щоб він міг брати участь і в обговоренні законів держави, і у виборі своїх представників, і в проведенні державних законів у життя»¹, КПРС і Радянська держава роблять все для того, щоб, зміцнюючи централізоване, планове керівництво, всіляко розвивати і підтримувати творчу ініціативу мас, залучати їх до управління. «Партія безустанно дбає про те,— відзначається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові,— щоб наша соціалістична демократія постійно розвивалась, щоб кожен почував себе громадянином..., який заінтересований в загальнонародній справі і несе за неї свою частку відповідальності»².

В процесі переходу до комунізму управління суспільством буде утворюватися на дедалі ширших демократичних основах. Як підкреслюється в резолюції XXIV з'їзду КПРС і в доповіді тов. Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», боротьба за побудову комунізму невіддільна від всебічного розвитку соціалістичної демократії, одним з головних напрямів якої є ще активніша участь мас в управлінні³.

Дальшого розвитку і вдосконалення зазнає і колгоспна демократія — основний принцип управління справами сільгоспартії, що базується на засадах соціалістичної демократії, законодавчо закріпленої Радянською Конституцією. Колгоспна демократія становить необхідну умову зростання сільськогосподарського виробництва, є школою громадського самоврядування, школою господарювання і комуністичного виховання трудівників села. Вона, як суспільне явище, історично пов'язана з перемогою колгоспного ладу, шляхи розвитку якого були визначені В. І. Леніним в його кооперативному плані. Теоретично розробляючи демократичні принципи управління колективною працею в сільському господарстві, Володимир Ілліч довів, що демократизм є основним принципом кооперативного будівництва, бо випливає з самої суті революційного перетворення найглибших основ життя і побуту багаточисельного класу дрібних власників — селян шляхом їх колективізації⁴.

Комуністична партія завжди вважала і вважає одним з найважливіших завдань партійної роботи на селі послідовне проведення в життя ленінських демократичних принципів керівництва сільськогосподарським виробництвом. Це забезпечує залучення до управління і розвитку громадського господарства широких трудящих мас селянства.

Ленінські принципи і методи керівництва колгоспним виробництвом, розроблені В. І. Леніним і розвинуті далі КПРС, такі, як демократичний централізм, правильне поєднання політичного і господарського керівництва, колективне ведення господарства, комплексне використання досягнень науки і техніки, планування, наукова організація праці і виробництва, матеріальне і моральне стимулювання, господарський роз-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 182.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 94.

³ Там же, стор. 228; Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 57.

⁴ В. І. Ленін. ПСС, т. 38, стор. 201; т. 39, стор. 372, 378, 382; т. 41, стор. 174; В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 414, 415.

рахунок, підвищення особистої відповідальності, культури і освіти колгоспного селянства, є складовою частиною соціалістичного і комуністичного будівництва та розвитку його демократії.

На сучасному етапі комуністичного будівництва ленінський кооперативний план одержує свій дальший розвиток. Організація і система управління справами колгоспів, засновані на демократичних принципах і методах керівництва колгоспним виробництвом, удосконалюються і розвиваються Комуністичною партією, Ленінські демократичні принципи колгоспного ладу творчо збагачуються новим змістом. Підвищення політичної і трудової активності колгоспного селянства, все ширша його участь в роботі громадських організацій і КПРС — найважливіші завдання розвитку демократичних основ управління справами колгоспів. Це дозволяє спрямовувати діяльність людей, розвивати їх ініціативу, повніше використовувати резерви, поліпшувати комуністичне виховання радянського селянства.

Дальше розгортання колгоспної демократії і творчий розвиток ленінських принципів керівництва справами колгоспу визначено Програмою партії, прийнятою на XXII з'їзді КПРС. «Партія ставить завдання, — говориться в Програмі КПРС, — безперервно зміцнювати і виховувати колгоспні кадри, забезпечити дальше розгортання колгоспної демократії, розвиток принципу колективності керівництва справами колгоспів»⁵.

Колгосп як суспільна форма господарства, підкреслюється в Програмі партії, за характером організації, демократичними основами, які все більше розвиватимуться, забезпечує управління виробництвом самими колгоспними масами, розгортання їх творчої ініціативи, виховання колгоспників у дусі комунізму⁶.

Останнім часом зросла увага широкого кола радянських дослідників — істориків, економістів, філософів, юристів, публіцистів до вивчення проблеми розвитку колгоспної демократії. Автори брошур, статей — переважно партійні і радянські працівники, ветерани, новатори і передовики колгоспного виробництва узагальнили значний місцевий фактичний матеріал, дали деякі рекомендації і пропозиції під час обговорення проекту примірної Статуту колгоспу, прийнятого в 1969 р. III Всесоюзним з'їздом колгоспників. Частково ця проблема (хоча й не в історичному плані) порушена в окремих монографіях⁷.

⁵ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 360.

⁶ Там же, стор. 356.

⁷ Ю. П. Денисов. Політика КПСС по розвитку колхозної демократії в 1953—1958 гг., Ростов-на-Дону, 1963; Л. А. Подгорных. Развитие Коммунистической партии ленинских принципов колхозной демократии в условиях строительства коммунизма, М., 1968; П. Н. Рослов. Колхозная демократия на современном этапе, М., 1964; Б. И. Тарельник. Развитие колхозной демократии в процессе строительства коммунизма, М., 1964; М. Ткаченко. Райком і колгоспна демократія, К., 1969; М. Г. Бобров. Колгоспна демократія, К., 1963; його ж. Колгоспна демократія в дії, К., 1969; М. М. Баранов. Роздуми про Статут колгоспу, К., 1971; Беседи об Уставе колхоза, М., 1971; М. И. Козырь. Новый примерный устав колхоза, М., 1971; його ж. Колхозная демократия, К., 1972; П. А. Малинина. Думы о новом уставе колхоза, М., 1970; И. В. Павлов. Новый основной закон колхозной жизни, М., 1970; Е. Т. Соломко, В. П. Шкварець. Справжнє народовладдя, К., 1973; В. П. Столяренко, В. П. Шкварець. Про розвиток колгоспної демократії після XX з'їзду КПРС. — «УІЖ», 1966, № 8; Л. Подгорных. Развитие и осуществление партийных ленинских принципов в колхозной демократии. — КПСС в борьбе за осуществление программы строительства коммунизма, М., 1968; П. Д. Яковлев. Работа партийных органов над усовершенствованием демократических принципов руководства колхозами. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 41, К., 1970. Ю. Денисов, В. Кулаков. Демократические основы управления колхозами, М., 1966; Ю. Павлов. Развитие колхозной демократии в период развернутого строительства коммунизма, М., 1962; М. І. Сазонов. Зміна соціальної природи селянства СРСР. Видавництво Харківського університету, 1972.

Але в цілому щодо України цей процес не знайшов ще достатнього відображення в історичній літературі.

У даному повідомленні зроблена спроба висвітлити ряд питань з історії та дальшого розвитку і вдосконалення ленінських принципів колгоспної демократії на Україні.

На всіх етапах колгоспного будівництва партія і уряд постійно вимагали суворого і неухильного додержання і проведення в життя демократичних принципів управління колгоспами, що почали створюватися вже зразу ж після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Становлення і розвиток перших виробничих колективів викликало до життя демократичну форму управління ними, принципи якого визначалися статутами, виробленими, як правило, на місцях самими учасниками виробничих колективів з урахуванням ступеня усупільнення знарядь і засобів виробництва. Одним з перших статутів сільськогосподарської артілі був Статут Вацківської трудової артілі Арзамаського повіту Горьковської області, прийнятий в червні 1918 р. Тривалий час він був взірцем основного законодавчого акту для інших сільгоспартілей.

У лютому 1919 р. було видано «Положення про соціалістичне землевпорядкування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства», на основі якого Наркомзем РСФСР розробив і прийняв у травні 1919 р. нормальний Статут землеробських артілей, що був першим в країні примірним статутом сільгоспартілі, розробленим органом державного управління⁸.

Після переходу Радянської республіки на рейки нової економічної політики з'явився примірний Статут сільгоспартілі 1922 р. Він в деяких питаннях зближував артіль з товариством спільного обробітку землі (ТЗОС), не передбачав обов'язкового усупільнення засобів виробництва при вступі до артілі, допускав заміну грошовим пайовим внеском. При розподілі прибутків враховувалася вартість переданого в користування артілі реманенту, кількість землі та ін. До цього Статуту кілька разів вносилися зміни і доповнення.

На I Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 1 березня 1930 р. був прийнятий новий примірний Статут сільгоспартілі, який відповідав умовам періоду суцільної колективізації, розв'язав питання правильного поєднання особистих і громадських інтересів колгоспників, підкреслив, що головним і провідним є громадське господарство артілі, закріпив такий найважливіший принцип колгоспного будівництва, як добровільність. Статут у порівнянні з своїми попередниками більш детально і конкретно регулював колгоспні відносини. Він відіграв значну роль в утвердженні сільгоспартілі як основної форми колгоспного руху на той час, у ліквідації допущених викривлень політики партії в цьому процесі.

Однак практика колгоспного будівництва висувала нові організаційно-господарські питання, на які Статут 1930 р. не міг дати відповіді. У лютому 1935 р. II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників прийняв ще один примірний Статут сільгоспартілі, який тривалий час був основним законом колгоспного життя. Статут узагальнив набутий досвід ведення колективного господарства, закріпив основні принципи колгоспного будівництва, детальніше регулював питання розподілу доходів, організації і оплати праці. Цей документ відіграв важливу роль у зміцненні й дальшому розвитку колгоспного ладу, залученні радянського селянства до управління громадськими справами.

⁸ ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 18, спр. 5, арк. 7.

Велике значення для розвитку та зміцнення колгоспної демократії мали прийняті в післявоєнний період постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) (1946 р.) «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», лютого (1947 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період», «Про хід виконання постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільгоспартілі в колгоспах» (лютий 1952 р.)⁹.

Значну роль у дальшому піднесенні сільського господарства, розвитку і зростанні ініціативи колгоспних мас відіграли рішення вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС і наступні постанови партії та уряду.

На дальшому розвитку й зміцненні колгоспної демократії позитивно позначилися рішення XX з'їзду КПРС. В них підкреслюється, що піднесення сільського господарства залежить, насамперед від зростання активності й самодіяльності самих колгоспників, працівників МТС і радгоспів.

На розвиток колгоспної демократії була спрямована постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1956 р. «Про Статут сільськогосподарської артілі і дальший розвиток ініціативи колгоспників в організації колгоспного виробництва і керуванні справами артілі», якою партія та уряд рекомендували колгоспам самим змінювати і доповнювати відповідно до законів Радянської держави, рішень партії і уряду окремі положення Статуту, враховуючи конкретні умови і керуючись завданнями дальшого розвитку сільського господарства¹⁰.

Широкий простір для зростання творчої активності колгоспного селянства, підвищення ролі партійних та радянських організацій у розвитку колгоспної демократії відкрили рішення жовтневого і листопадового (1964 р.) та наступних пленумів ЦК КПРС. Розроблені на них важливі плани дальшого піднесення народного господарства, зокрема, колгоспного виробництва, дали відчутні результати. Зростає виробнича і громадська активність колгоспного села виявилася на всіх ділянках виробництва, ще ширшого розмаху набрав рух за комуністичну працю, який зв'язав воедино працю, побут і навчання мас. Дальшого розвитку набули колективізм і товариська взаємодопомога, колгоспники вишукували ефективні шляхи виробництва більш дешевої продукції, добивалися економії, піднімали відстаючі ділянки і допомагали піднести їх до рівня передових, повсюдно впроваджували досвід передовиків і новаторів.

Важливою віхою на шляху дальшого поліпшення стану сільського господарства, підвищення творчої активності колгоспників у вирішенні колективних справ були рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, який зобов'язував партійні, радянські та сільськогосподарські органи добиватися дальшого зміцнення демократичних основ колгоспного ладу.

В числі важливих заходів у галузі сільського господарства, вироблених XXIII з'їздом КПРС (1966 р.), наступними пленумами ЦК партії, особливе місце зайняли заходи по дальшому розвитку колгоспної демократії.

XXIII з'їзд партії, надавши першорядного значення розвитку сільського господарства і демократизації його управління на основі системи заходів, розроблених березневим (1965 р.) Пленумом ЦК КПРС, схва-

⁹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК, т. 6, М., 1971, стор. 173—179.

¹⁰ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 4, М., 1958, стор. 365.

лив рішення Пленуму про проведення III Всесоюзного з'їзду колгоспників (він повинен був прийняти новий Статут колгоспу).

Підготовка з'їзду здійснювалась під безпосереднім керівництвом Центрального Комітету КПРС. Була створена спеціальна комісія по розробці проекту примірною Статуту колгоспу й підготовці III Всесоюзного з'їзду колгоспників на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим. До комісії поряд з видатними практиками колгоспного будівництва, рядовими трудівниками села ввійшли відомі спеціалісти сільського господарства, вчені, партійні, радянські і господарські працівники.

Значну роль у розвитку колгоспної демократії відіграв III Всесоюзний з'їзд колгоспників (листопад 1969 р.) й прийнятий на ньому Статут колгоспу. Пройшовши всенародне обговорення, він, розроблений на широкій демократичній основі, забезпечує розвиток колгоспної демократії не лише в сфері управління громадським господарством, а й в усіх галузях життя соціалістичного села.

Новий Статут колгоспу був прийнятий при широкій участі колгоспних мас. Майже сім місяців обговорювався його проект. Лише на Україні під час обговорення в роботі колгоспних зборів взяло участь близько 7 млн. колгоспників, з яких 96 тис. виступили і висловили більше 12 тис. зауважень, пропозицій і доповнень до проекту Статуту, проникнутих турботою про всемірне зміцнення й розвиток колгоспного ладу¹¹.

На Тернопільщині в його обговоренні взяло участь 450 тис. колгоспників, з яких більше 4,5 тис. виступили і внесли доповнення і поправки. На Дніпропетровщині цей документ обговорювало 133 тис. трудівників ланів у 330 колгоспах, 1500 виробничих бригадах, на 1400 тваринницьких фермах. На зборах виступило близько 4 тис. чол., які внесли більше 800 поправок, змін і доповнень. У Київській області у зборах, присвячених проекту нового Статуту взяло участь 380 тис. колгоспників¹².

Про глибокий демократизм колгоспного ладу свідчить робота III Всесоюзного з'їзду колгоспників. З 4521 делегата з'їзду — 2422 комуністи, решта безпартійні, у тому числі 2202 рядові колгоспники, 859 голів колгоспів, 437 бригадирів, 199 завідуючих фермами, 795 механізаторів. 2250 чол. — члени правління і ривізійних комісій колгоспів, 1629 входили до складу партійних органів, 2806 були депутати Рад. Серед делегатів налічувалося 1713 жінок (38% всіх учасників з'їзду). 2193 чол. (48%) мали середню і вищу освіту, 11 — ступінь кандидата наук, 90 — звання заслуженого агронома, зоотехніка, механізатора. 639 Героїв Соціалістичної Праці, 23 — двічі удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці, 2401 делегат нагороджений орденами і медалями, 7 лауреатів — Ленінських та Державних премій. 1865 чол. — учасники Всесоюзної сільськогосподарської виставки і Виставки досягнень народного господарства у Москві, 1224 мають дипломи і медалі виставок. На з'їзді були посланці 61 національності й народності країни, виступили 32 делегати, серед них — 19 голів колгоспів, 6 бригадирів і ланкових, 5 рядових колгоспників, колгоспні зоотехніки і агрономи. Форум колгоспників вітали керівники делегацій з 18 країн світу¹³.

На основі нового примірною Статуту кожний колгосп розробив свій статут. Як відзначив у промові на з'їзді Л. І. Брежнєв, примірний Статут

¹¹ «Соціалістична Харківщина», 13 листопада 1969 р.

¹² З історії Радянської Тернопільщини, Тернопіль, 1972, стор. 107; «Зоря», 26 жовтня 1969 р.; «Соціалістична Харківщина», 14 листопада 1969 р.

¹³ Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917—1969), М., 1970, стор. 436—438.

колгоспу 1935 р. надихав і спрямував діяльність колгоспів у роки становлення і розвитку соціалізму в нашій країні. Новий примірний Статут стане законом життя і праці колгоспного селянства в період будівництва комуністичного суспільства в СРСР ¹⁴.

В цьому документі відображені корінні зміни, що відбулися в житті сільських працівників за роки становлення і розвитку колгоспного ладу. Разом з тим, в ньому узагальнюються все краще, що дала практика колгоспного ладу, розкриваються широкі можливості для дальшого розвитку продуктивних сил на селі й підвищення активності колгоспних мас. Питання про новий Статут,— говорив у своєму виступі на III Всесоюзному з'їзді колгоспників тов. Л. І. Брежнев,— це питання великого політичного значення. Мова йде, це можна сказати з повною підставою, про новий етап в розвитку колгоспів ¹⁵.

На відміну від попереднього, який складався з 25 пунктів, розміщених у 8 розділах, новий Статут — основний закон колгоспного життя — має 12 розділів, до яких входить 61 пункт. Це дозволило повніше і чіткіше врегулювати різні сторони виробничої і культурно-виховної діяльності колгоспу, детальніше визначити права і обов'язки його членів. Важливі принципи і положення нового Статуту найповніше відповідають сучасному рівню розвитку продуктивних сил сільського господарства, характеру суспільно-економічних відносин на селі.

Про дальший розвиток колгоспної демократії свідчить і створення відповідно до рішень з'їзду Союзної Ради колгоспів, виробничих колгоспних рад у республіках, областях, краях, районах, у роботі яких активну участь беруть трудівники радянського села. У жовтні 1970 р. в країні діяло 2346 окружних і районних Рад колгоспів, членами їх було обрано близько 75 тис. чол., 135 крайових і обласних Рад, до складу їх ввійшло 7280 чол. Були також утворені республіканські Ради колгоспів. До Союзної Ради колгоспників ввійшло 125 чол. Нині в країні діє більше 2,5 тис. колгоспних Рад. У них зайнято 83 600 чол., у тому числі — 65 180 колгоспників. У колгоспних радах республіки, наприклад, працює 33 161 колгоспник ¹⁶.

До Тернопільської обласної Ради колгоспів обрано 65 чол., з них 49 колгоспників (75%), до районних Рад 703 чол., в тому числі 614 колгоспників (87%).

Радянські люди, трудящі соціалістичних країн, прогресивна громадськість світу вбачають у новому Статуті творчий розвиток ідей ленінського кооперативного плану, демократичних принципів управління колгоспами на сучасному етапі розвитку радянського суспільства по шляху комуністичного будівництва. Характерною рисою цього документу є те, що він спрямований на дальше зміцнення і розвиток колгоспної демократії. З одного боку, зміцнюється господарська самостійність колгоспів, розширюється коло питань, які вирішують трудівники села, з другого,— вдосконалюються форми їх участі в управлінні громадськими справами. Статут передбачає, що й надалі головні питання повинні розглядатися в колгоспі його вищим органом — загальними зборами або зборами уповноважених.

У примірному Статуті колгоспу чітко відображені основні тенденції дальшого розвитку колгоспного ладу: зміцнення колгоспної власності, дальше розгортання на її основі господарської самостійності сіль-

¹⁴ Торжество ленинского кооперативного плана. Материалы Третьего Всесоюзного съезда колхозников. Ноябрь 1969 г., М., 1969, стор. 35.

¹⁵ Третий Всесоюзный съезд колхозников 25—27 ноября 1969 г., Стенографический отчет, М., 1970, стор. 35.

¹⁶ «Известия», 21 травня 1969 р., 15 лютого 1970 р.: «Правда», 19 червня 1972 р.

госпартілей, розширення соціальних прав і обов'язків її членів та закріплення гарантій цих прав, розвиток колгоспної демократії, залучення широких мас трудівників села до управління колгоспним виробництвом. Передбачено також, що колгосп може брати участь у діяльності міжколгоспних і державно-кооперативних підприємств та організацій, вступати в об'єднання і союзи. Це дозволяє артілям, з одного боку, розширювати будівельну базу, створювати підприємства переробки продукції, а з другого, сприяє кращому використанню матеріальних і трудових ресурсів, підвищенню трудової активності колгоспників, зміцненню економіки сільгоспартілей.

Після III Всесоюзного з'їзду колгоспників партійні і радянські органи провели значну роботу по роз'ясненню нового примірного Статуту колгоспу. На Тернопільщині, наприклад, документи і матеріали III Всесоюзного та республіканського з'їздів колгоспників обговорювалися на зборах в усіх колгоспах, на яких були присутні 350 тис. чол., з них виступило 8,5 тис. У 380 колективах трудящих області відбулися зустрічі з делегатами з'їздів¹⁷.

Значна робота проведена господарствами країни по виробленню статутів, підготовці колгоспних зборів, були підбиті підсумки 1969 р., накреслені шляхи розвитку громадського виробництва, заходи підвищення його економічної ефективності. Так, партійне бюро колгоспу «Мир» Тернопільського району Тернопільської області створило комісію, яка, врахувавши пропозиції, підготувала проект Статуту і ознайомила з ним трудівників ланів. Колгоспники прийняли Статут, високі зобов'язання на честь XXIV з'їзду КПРС. В останньому році восьмої п'ятирічки вони вирішили збільшити виробництво зерна на 15—20 %, продати понад план молоко, м'ясо, знизити на кілька процентів собівартість всіх видів продукції¹⁸. До серпня 1970 р. більшість колгоспів України на загальних зборах затвердила свої статuti, а районні Ради депутатів трудящих повсюдно приступили до їх реєстрації.

Однак траплялися випадки, коли в колгоспах до статутів вносили положення, що суперечили духові й змістові примірного Статуту колгоспу: не конкретизувалося важливе положення про те, як обирати керівні органи колгоспу — таємним чи відкритим голосуванням; інколи збори були погано організовані, подекуди мали місце спроби прийняти статuti не на загальних зборах, а на зборах уповноважених, чим позбавляли сотні колгоспників широкої участі в управлінні справами сільгоспартілі. Такий формалізм призводив і до інших помилок; наприклад, неявка на засідання правління або нараду кваліфікувалася як прогул на виробництві.

Після III Всесоюзного з'їзду колгоспників партійні і радянські організації посилили свою увагу до дотримання нового Статуту колгоспів. Місцеві Ради депутатів трудящих дійовіше стали здійснювати контроль за виробничою діяльністю членів артілей. Внаслідок цього зміцнилась соціалістична законність, до участі в управлінні справами господарств були залучені широкі маси колгоспників, посилилась їх трудова активність. Однак подекуди ще допускають порушення колгоспного Статуту, нерегулярно проводять загальні збори, засідання правлінь, слабо працюють бригадні та економічні ради. Так, в артілі ім. Дзержинського Хотинського району Чернівецької області протягом 1970 р. лише двічі скликалися загальні збори колгоспників, а в колгоспах «Маяк», «Нове

¹⁷ З історії Радянської Тернопільщини, стор. 107.

¹⁸ В. П. Шкварець, Е. Т. Соломко. КПРС в боротьбі за дальший розвиток активності радянського селянства в період завершення соціалістичного і розгортання комуністичного будівництва, Тернопіль, 1972, стор. 57.

життя», «Більшовик» — тричі. У колгоспах «Правда», «Прапор перемоги», ім. Чапаєва натуральні і грошові аванси видавали без врахування трудової участі колгоспників у громадському виробництві. Незадовільно була налагоджена тут робота ревізійних комісій. Партійні організації оперативно реагували на факти порушень Статуту колгоспу¹⁹.

Партійні та радянські органи стали більше піклуватися про ощадливе, господарське ставлення до землі, збереження й збільшення площ під сільськогосподарські культури. Саме завдяки їх втручанню було заборонено відведення високородючих земель під другорядні споруди на Полтавщині й Донеччині, ліквідовано значні надмірності у витрачанні земель у Миколаївській і Дніпропетровській областях²⁰.

Деякі партійні організації, виконками сільських Рад, як це сталося в колгоспах ім. Мічуріна Заліщицького, «Мир» Бережанського, ім. 40-річчя Жовтня Монастирського районів Тернопільської області, по-благливу ставилися до порушників колгоспної демократії В. Головецького, П. Перепелюка, М. Яцишина. Партійні й радянські органи вжили заходів до ліквідації цих грубих порушень²¹.

Були викриті й усунені також порушення демократичних принципів управління колгоспами з боку багатьох районних організацій Житомирської, Черкаської і Хмельницької областей при проведенні звітно-виборчих колгоспних зборів²².

Завдяки постійному контролю і допомозі з боку партійних і радянських організацій підвищилась роль загальних зборів у колгоспах республіки. До їх підготовки залучають широкий колгоспний актив через економічні ради, бюро економічного аналізу, балансові комісії, забезпечують високу активність колгоспників на звітних зборах, зокрема через широку інформацію про роботу правління, результати господарської діяльності. Так, з ініціативи Ківерцівського райкому партії Волинської області в колгоспах заздалегідь розмножують проекти звітних доповідей і обговорюють їх спочатку в бригадах, на фермах. На зборах використовують численні діаграми і плакати з основними підсумковими даними²³.

Завдяки цим заходам підвищилась активність колгоспників. Якщо в 1961 р. в роботі загальних зборів сільгоспартілей республіки взяло участь 7 млн. чол., 1965 р. — 7,5 млн., то в 1970 р. — більше 8 млн. чол. 1963 р. на одну працездатну людину в середньому припадало 190 людиноднів на рік, 1969 р. — близько 200. У 1968 р. колгоспниками було внесено 10 тис. раціоналізаторських пропозицій, з яких майже 8 тис. впроваджено у виробництво. Краще стали працювати ревізійні комісії колгоспників. Ними було проведено 1968 р. 9,7 тис. ревізій, 1969 р. — 31,5 тис.²⁴

Втілення в життя положень примірного Статуту колгоспів, дальша демократизація їх життя і діяльності позитивно позначилися на дальшому зміцненні й розвитку колгоспного ладу, сприяли повнішому здійсненню ідей ленінського кооперативного плану, побудові комунізму в нашій країні.

Застосовуються і такі форми розвитку активності, ініціативи, залучення трудівників села до підвищення продуктивності праці, як схва-

¹⁹ «Радянська Буковина», 14 лютого 1970 р.

²⁰ «Радянська Україна», 18 лютого 1970 р.

²¹ «Вільне життя», 14, 28 лютого, 20 березня, 22 серпня, 11 листопада 1970 р.

²² «Известия», 1 лютого 1972 р.

²³ «Радянська Україна», 22 січня 1971 р.

²⁴ Архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. 1, оп. 13, спр. 129, арк. 19; ф. Р-27, оп. 25, спр. 17, арк. 24; спр. 267, арк. 15, 18, 32—33; ф. Р-4980, оп. 1, спр. 2107, арк. 2.

лення і поширення передового досвіду, прийняття соціалістичних зобов'язань та ін. Якщо 1966 р. 21 653 колгоспних бригади і майже півмільйона колгоспників республіки брали участь у змаганні колективів і ударників за комуністичне ставлення до праці, то в 1970 р. звання колективів комуністичної праці завоювали 22 568 бригад²⁵.

Рік у рік зростає потяг трудівників села до оволодіння економічними знаннями, передовим досвідом. 1972 р. на Україні в університетах і школах хліборобської майстерності підвищували свою кваліфікацію більше півмільйона колгоспників та робітників радгоспів²⁶.

Директивами XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр. ставиться завдання збільшити середньорічний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції порівняно з попереднім п'ятиріччям на 20—22%, забезпечивши більш повне задоволення зростаючих потреб населення в продуктах харчування і промисловості — в сировині.

Розв'язанню цього важливого завдання сприяє курс XXIV з'їзду КПРС, спрямований на всемірний розвиток демократичних принципів управління колгоспним виробництвом.

Разом з робітничим класом, під керівництвом Комуністичної партії радянське селянство бореться за створення матеріально-технічної бази комунізму, даліше вдосконалення суспільних відносин на селі, дострокове виконання планів і соціалістичних зобов'язань дев'ятої п'ятирічки.

²⁵ Архів Українського Республіканського комітету профспілки робітників і службовців сільського господарства і заготівель. Зведені дані за 1966 і 1970 р.

²⁶ «Радянська Україна», 1 лютого 1972 р.

ПРО ПІДГОТОВКУ ВІЙСЬКОВИХ КАДРІВ У ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

С. П. КОРОТКОВ

Питання про роль, місце та значення військових кадрів є одним з найважливіших у військовій політиці партії. Проблема створення пролетарської армії та підготовки командирів для неї виникла в перші ж місяці після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Пролетаріат, який переміг, потребував нової революційної армії, на чолі якої мав стояти новий командний склад. Основою його могли бути тільки вихідці з народу, з робітників і селян.

Роль робітничого класу в створенні командних кадрів нашої армії особливо підкреслював В. І. Ленін. Він вказував, що саме робітничий клас повинен виділити з свого середовища достатню кількість людей, здатних керувати армією, і тільки тоді вона стане дійсно соціалістичною: «Тільки червоні офіцери матимуть серед солдатів авторитет і зуміють зміцнити в нашій армії соціалізм. Така армія буде непереможна»¹.

Відповідно до лєнінських ідей V Всеросійський з'їзд Рад зобов'язав Народний комісаріат у військових справах подвоїти свої зусилля у вихованні червоних командирів з народу. Найважливішим завданням,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 171.

говорилося в рішенні з'їзду, є виховання нового командного складу, цілком прийнятого ідеями робітничої та селянської революції². Принципові вказівки щодо створення, навчання та виховання командних кадрів Червоної Армії були дані VIII з'їздом партії. В його рішеннях відзначалося, що робота у навчанні та вихованні нового офіцерського складу, переважно з середовища робітників і селян, становить одне з найважливіших завдань³.

Під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна партія, її Центральний Комітет розгорнули величезну роботу по підготовці кадрів для армії та флоту. У стислі строки створювалися військові учбові заклади та курси. В грудні 1917 р. була сформована Московська революційна кулеметна школа командного складу (тепер — Вище загальновійськове командне училище імені Верховної Ради РРФСР). Незабаром відкрилися десять командних курсів у Москві, Петрограді, Тулі, Казані та інших містах. Вони готували командирів взводів і були розраховані на три-чотиримісячний курс навчання.

На 1 січня 1919 р. в Червоній Армії налічувалося 63 училища, школи та курси для підготовки командного складу, а на вересень 1919 р. — 107, наприкінці громадянської війни було вже 153 таких заклади. Їх комплектування проходило під контролем Центрального Комітету партії та місцевих партійних організацій. На курси підготовки командного складу приймалися в першу чергу члени партії, а також найбільш підготовлені бойовою практикою, політично грамотні й морально стійкі безпартійні, які одержали рекомендації для навчання від Рад або політвідділів військових з'єднань.

З метою підняття авторитету командних кадрів і залучення до військових навчальних закладів передових робітників і селян 24 листопада 1918 р. в нашій країні було вперше проведено День Червоного офіцера, який широко відзначався потім протягом усієї громадянської війни.

Протягом 1919 р. військові навчальні заклади Червоної Армії підготували 11 556 червоних офіцерів, що становило 656% до 1918 р.⁴

Всього за період 1918—1920 рр. армія і флот одержали більше 60 тис. командирів середньої ланки, які винесли на своїх плечах весь тягар війни. Близько 70% з них були комуністами. Ці нові командні кадри вийшли з народу, були політично виховані Комуністичною партією і віддані їй.

Крім курсів командного складу, що входили до системи Головного управління військових учбових закладів, існувала велика кількість курсів при штабах фронтів і армій. Вони підготували загалом близько 40 тис. червоних командирів. З них у 1918 р.⁵ було підготовлено 1773, в 1919 р. — 10 918, у 1920 р. — понад 25 тис. чол.⁵

Широко практикувалося в той час залучення до служби в Червоній Армії колишніх унтер-офіцерів, близько зв'язаних з народом, які мали досвід військової служби, набутий у роки першої світової війни.

Організаторська робота Комуністичної партії, органів військового відомства забезпечила широкий приплив до армії колишніх молодших командирів. На 1 жовтня 1919 р. з числа колишніх унтер-офіцерів було призначено на відповідальні командні посади 30 тис. чол. З них вийшло чимало видатних воєначальників Червоної Армії: В. К. Блюхер, С. М.

² Див.: Съезды Советов Всероссийские и Союза ССР в постановлениях и резолюциях, М., 1935, стор. 75.

³ Див.: VIII съезд РКП(б). Март 1919. Протоколы, М., 1959, стор. 418—419.

⁴ К. Е. Ворошилов. Статьи и речи, М., 1957, стор. 228.

⁵ «Военно-исторический журнал», 1965, № 4, стор. 4.

Будьонний, Г. І. Котовський, В. І. Чапаєв, П. Ю. Дибенко, Й. Р. Апанащенко, О. І. Городовиков, С. К. Тимошенко та ін.

У збройній боротьбі за владу Рад склалося, викристалізувалося обличчя нових радянських командирів, які вийшли з народу, вірою і правдою служили йому, революційній справі, Комуністичній партії. Відзначаючи перші перемоги радянських військ, В. І. Ленін вказував: «Ми знаємо, що перелом у свідомості Червоної Армії настав, вона почала перемагати, вона висуває з свого середовища тисячі офіцерів, які пройшли курс у нових пролетарських військових школах, і тисячі інших офіцерів, які ніяких курсів не проходили, крім жорстокого курсу війни»⁶.

Були вжиті заходи щодо підготовки командирів старшого та вищого командного складу у знов створених або реорганізованих академіях. З грудня 1918 р. почала працювати Військова академія Генерального штабу (тепер Військова академія імені М. В. Фрунзе). Крім цієї академії, за рішенням ЦК партії та Радянського уряду були створені Військово-Морська, Військово-інженерна, Військово-медична, Військово-господарська, Військово-електротехнічна академії, Вчительський інститут Червоної Армії (потім — Військово-Політична академія), воєнізований державний Смоленський політехнічний інститут Західного фронту, Інститут інженерів Червоного повітряного флоту. Військові кадри готувалися також у вищих школах: артилерійській, кавалерійській, стрілецькій та автобронетанковій.

В. І. Ленін і керований ним Радянський уряд виявляли постійне піклування про навчальні заклади. Їм були надані пристосовані для занять приміщення. Курсанти одержували тиловий червоноармійський продовольчий пайок. Раднарком і Рада Оборони неодноразово приймали рішення щодо матеріально-технічного забезпечення учбового процесу, зверталися із закликами до відомств і приватних осіб про передачу офіцерським училищам посібників, підручників з військових питань.

Центральний Комітет партії надавав великого значення політичному вихованню майбутніх командирів. У циркулярному листі до партійних організацій, опублікованому в газеті «Правда» 7 лютого 1919 р., ЦК партії пропонував місцевим партійним організаціям направити на курси комплексу найкращих своїх лекторів і негайно приступити до створення на курсах комуністичних осередків. «Політичне виховання Червоної Армії, вироблення свідомих комуністів-командирів — справа першорядної важливості»⁷, — вказувалося в листі.

Щоб одержати додатково необхідну кількість кадрів для армії, ЦК партії запропонував провести такий важливий захід, як скорочення цілого ряду галузей радянського апарату, і відповідно перебудувати діяльність усіх установ і підприємств. Скорочення невійськової радянської та господарської роботи, звільнення великої кількості досвідчених, надійних і вірних Радянській владі працівників давало змогу використовувати їх в Червоній Армії як командирів, комісарів і бійців. З їх середовища вийшли визначні військові спеціалісти: К. Є. Ворошилов, М. В. Фрунзе, С. І. Гусев, М. С. Кедров, М. В. Криленко, О. Ф. Мясников, Г. К. Орджонікідзе, М. І. Подвойський, П. П. Постишев, Е. М. Склянський та ін.

В. І. Ленін вважав своїм обов'язком брати безпосередню участь у вихованні курсантів, зустрічався з викладачами, ставив перед ними конкретні завдання, вникав у потреби учбових закладів, був присутній на випусках курсантів і слухачів. 15 квітня 1919 р. В. І. Ленін і М. І. Калі-

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 104.

⁷ «Правда», 7 лютого 1919 р.

нін брали участь в урочистому засіданні перших Московських радянських командних курсів важкої артилерії. У своєму виступі на цьому засіданні Володимир Ілліч зупинився на ролі червоних командирів, які повинні внести свій вклад у справу розгрому ворога. Через місяць В. І. Ленін був присутній на випуску командирів Московських кавалерійських курсів, 18 травня — на вечері кремлівських курсантів, а 3 вересня 1919 р. — на безпартійній конференції, де разом з червоноармійцями були присутні й випускники артилерійських курсів.

Неодноразово В. І. Ленін був і у військових академіях. Так, наприклад, 19 квітня 1919 р. разом з М. І. Калініним і Ф. Е. Дзержинським він був присутній на проводах слухачів Військової академії на Східний фронт, і звернувся до них з напутною промовою. 20 квітня він знов відвідав академію у зв'язку з проводами слухачів на Південний фронт, виступив на мітингу і бесідував з викладачами.

В. І. Ленін подавав допомогу окремим товаришам, які хотіли поступити вчитися до військових учбових закладів. Одного разу до Володимира Ілліча звернувся з проханням про вступ до Військово-інженерної академії Кіндрат Ємельянов, якого В. І. Ленін знав з липневого підпілля 1917 р. «Я особисто знаю т. Кіндрата Ємельянова і всю сім'ю Ємельянових (з кращих пітерських робітників-більшовиків «старої гвардії»), — писав В. І. Ленін у записці Скляньському, — і тому прошу Вас (якщо не маєте особливих заперечень) виконати прохання тов. Кіндрата Ємельянова і дати відповідне розпорядження»⁸.

В. І. Ленін уважно стежив за зростанням і становленням окремих командирів Червоної Армії, виявляв інтерес до діяльності Чапаєва, його успіхів, цікавився, чи підтримує він зв'язок з повітовим комітетом партії. Не без відома В. І. Леніна сталося призначення колишнього коменданта Кремля Я. Я. Лаціса командиром Інзенської дивізії⁹. У спогадах С. С. Каменев відзначає, що В. І. Ленін добре знав людей і особисто добирав товаришів, які одержували відповідальні призначення в Червоній Армії, уважно стежив за їх роботою, подавав допомогу й підтримку. Високу оцінку дав В. І. Ленін Г. К. Орджонікідзе, давши йому характеристику як надійному військовому працівнику, найвірнішому й найдільнішому революціонеру¹⁰.

За наполяганням В. І. Леніна С. С. Каменев був залишений на посту командуючого Східним фронтом, а потім за його пропозицією він був висунутий на посаду Головкому. За порадою В. І. Леніна сталося призначення командуючим Східним, а потім — Південним фронтами М. В. Фрунзе.

Піклуючись про підготовку червоних командирів, партія не могла повністю задовольняти потребу армії у військових кадрах за рахунок вихідців з робітників і селян. Тривалий час Червона Армія гостро відчувала нестачу у військових спеціалістах для призначення на вищі посади. У телеграмі РВРР від 2 листопада 1918 р. повідомлялося про нестачу кандидатів на посади командирів бригад, дивізій і вище. Червоній Армії не вистачало до 60% військових спеціалістів¹¹.

У зв'язку з нестачею командних кадрів партія прийняла сміливе рішення: залучити до армії військових спеціалістів старої армії. Розглядаючи це питання, слід відзначити велику роль, що її відіграв у цій справі В. І. Ленін. «Леніну більше, ніж будь-кому, ми, старі військові спеціалісти, завдячуємо тим, що з перших днів революції поділили з народом

⁸ В. І. Ленин. ПСС, т. 52, стор. 89.

⁹ Воспоминания о Ленине, ч. 2, стор. 355—356; Н. Ф. Кузьмин. В. І. Ленин во главе обороны Советской страны, М., 1958, стор. 117.

¹⁰ Див. В. І. Ленин. ПСС, т. 51, стор. 59.

¹¹ С. И. Аралов. Ленин вел нас к победе, М., 1968, стор. 98.

його тяжкий і тернистий шлях»,— писав М. Д. Бонч-Бруєвич¹². Сама ідея залучення військспеців на службу в Червоній Армії належала В. І. Леніну. «Я не пам'ятаю,— говорив В. І. Ленін,— щоб попередні вчителі соціалізму, які дуже багато чого передбачали в грядущій соціалістичній революції і дуже багато чого намітили в ній,— я не пам'ятаю, щоб вони висловлювалися в цьому питанні»¹³.

В. І. Ленін вчив, що побудувати соціалізм і комунізм можна тільки на базі використання науки, техніки та культури, залишеної капіталізмом. Носієм знань і досвіду були старі спеціалісти, а робітники і селяни цих знань не мали, тому було необхідно використовувати буржуазних спеціалістів. Це становище повністю стосувалося й будівництва Червоної Армії. Без військових знань неможливо було побудувати соціалістичну армію, а військові науки знали офіцери, які залишилися від старої армії. Їх треба було залучити для навчання робітників і селян військовій справі.

В. І. Ленін терпеливо й наполегливо доводив партійним і радянським працівникам необхідність залучення видних спеціалістів на бік Радянської влади. Йому довелося подолати опір тих, хто виступав проти залучення військспеців. Багатьом здавалося, що це не є революційним заходом. Свою відмову вони мотивували тим, що частина старого офіцерства, яка займала високі посади в армії, зрадила Радянську Армію. Критикуючи ці доводи, В. І. Ленін писав: «Нас зраджують і будуть зраджувати сотні й сотні військспеців, ми будемо їх виловлювати й розстрілювати...»¹⁴ Але було б помилкою, зазначав В. І. Ленін, порушувати внаслідок цього питання про зміну основ нашої воєнної політики.

Позиція В. І. Леніна була підтримана партією. V з'їзд Рад (липень 1918 р.) у постанові «Про створення Червоної Армії» вказав на необхідність широкого використання досвіду та знань численних військових спеціалістів з числа офіцерів і генералів старої армії.

Слідом за першим призовом колишніх офіцерів, що був оголошений декретом від 12 липня 1918 р., послідували й інші постанови.

29 липня були призвані колишні офіцери, військові чиновники, лікарі та молодший медичний персонал 1892—1897 рр. народження у Московській, Петроградській, Вятській та Пермській губерніях, а також у загрозованих районах Східного фронту в п'ятдесяти одному повіті Приволзького, Уральського та Сибірського військових округів¹⁵. Всі призвані зачислялися до резерву і після атестування у встановленому порядку направлялися у війська для служби.

Всі подальші призови колишніх офіцерів і військових чиновників відбувалися за тим же принципом.

29 серпня 1918 р. після часткового призову колишніх офіцерів і військових чиновників послідував перший загальнореспубліканський призов військових лікарів і молодшого медичного персоналу 1883—1897 рр. народження. Восени 1918 р. було призвано 10 тис. колишніх офіцерів, а наприкінці цього ж року — більше 33 тис.¹⁶

Враховуючи, що серед колишніх офіцерів, які одержали змогу вступити до Червоної Армії, можуть виявитися й вороги, що намагатимуться використати цю можливість для підризу армії зсередини, Комуністична партія вжила заходів до того, щоб створити гарантії, за яких ставало можливим більш певно використовувати знання та досвід вій-

¹² М. Д. Бонч-Бруєвич. Вся власть Советам, М., 1957, стор. 271.

¹³ В. І. Ленін. т. 29, стор. 129.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 398.

¹⁵ Собрание узаконений рабоче-крестьянского правительства, 1918, № 56, ст. 622.

¹⁶ Н. Мовчин. Комплектование Красной Армии, М., 1926, стор. 54—55; «Коммунист Вооруженных Сил», 1968, № 5, стор. 73.

ськових спеціалістів. З цією метою було створено інститут військових комісарів. Комісари рішуче, послідовно й наполегливо боролися проти саботажу, караючи тих, хто недисциплінованістю та безвідповідальним ставленням до своїх обов'язків послабляв могутність Червоної Армії.

VIII з'їзд РКП(б) дав високу оцінку діяльності військових комісарів, які пліч-о-пліч з найкращими елементами командного складу, за короткий строк створили боєздатну армію¹⁷.

Членами реввійськблад Комуністична партія призначала своїх достойних синів. Серед них були А. С. Бубнов, П. А. Кобозев, В. В. Куйбишев, Й. В. Сталін, Й. С. Уншлихт та ін. Яскраві сторінки в історію громадянської війни вписані військовими комісарами С. П. Васильєвим, Я. Б. Гамарником, М. Г. Маркіним, Г. М. Пилаєвим, М. Г. Толмачевим, Д. А. Фурмановим та багатьма іншими. У другій половині 1919 р. в Червоній Армії було близько 6 тис. комісарів. У діючій армії в цей час перебувало 4570 комісарів, інші знаходились у тилкових частинах та установах¹⁸.

Велику мобілізаційну діяльність щодо дальшого залучення військових спеціалістів до Червоної Армії розгорнула Рада Робітничої та Селянської Оборони на чолі з В. І. Леніним, створена волею Комуністичної партії 30 листопада 1918 р. Уже 4 грудня 1918 р. Рада Оборони вирішила провести мобілізацію всіх осіб, спроможних зайняти командні посади, насамперед — колишніх офіцерів, які перебували на радянській роботі. Військовому відомству було доручено подати до Рад Народних Комісарів проект декрету про мобілізацію офіцерів з радянських установ для направлення їх у Червону Армію¹⁹.

Рада Оборони запропонувала Всеросійському головному штабу призвати на військову службу всіх кадрових офіцерів, «на якій би службі вони не перебували, незважаючи на будь-які норми, встановлені попередніми декретами та постановами»²⁰.

Новий призов офіцерів був оголошений рішеннями Ради Оборони від 8 січня та 15 лютого 1918 р. На засіданні Ради Оборони, що відбулося 15 лютого, обговорювалося питання про мобілізацію офіцерів з вищих учбових закладів. У прийнятому рішенні вказувалося про негайний призов «на дійсну військову службу всіх тих колишніх офіцерів, які через свою службу у вищих учбових закладах різних найменувань або через навчання в них досі ще не призвані або дістали відстрочку». З березня 1919 р. Рада Оборони призвала колишніх офіцерів і колишніх військових чиновників, які закінчили інтендантську академію²¹.

Вживалися заходи щодо зміцнення військових частин офіцерами-спеціалістами різних родів військ. На засіданні Ради Оборони в січні 1919 р. було затверджено постанову про мобілізацію офіцерів-артилеристів. 7 квітня 1919 р. Рада Оборони призвала до армії колишніх офіцерів флоту. 29 квітня було прийняте рішення про призов до армії колишніх офіцерів, які повернулися з полону.

З метою комплектування кадрами лікувальних установ РНК прийняла постанову про призов на дійсну службу лікарів і лікарських помічників. Водночас Рада Оборони дала вказівку Народному комісаріату охорони здоров'я зробити негайний випуск студентів-медиків п'ятого курсу, призвати їх на службу і направити на фронт. 7 квітня було прийняте рішення про призов на військову службу всіх слухачів універси-

¹⁷ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. 2, М., 1970, стор. 65.

¹⁸ «Вопросы истории», 1972, № 10, стор. 27.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, спр. 2, арк. 3.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 3, спр. 140, арк. 4а.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, спр. 19, арк. 3; спр. 22, арк. 4—5.

тетів та інших вищих учбових закладів, які мають звання лікарських помічників. Того ж дня ВЧК було доручено провести переосвідчення всіх медичних працівників, які перебували на службі в інших відомствах або не перебували на службі взагалі, і проживали тимчасово або постійно в Москві та околицях²².

14 квітня було затверджено декрет про мобілізацію на дійсну військову службу лікарів-жінок²³. Внаслідок гострої нестачі медпрацівників в армії, В. І. Ленін навіть відмовив ректору Воронежського університету, який просив звільнити студентів п'ятого курсу від мобілізації. Володимир Ілліч зажадав негайної відправки їх в армію, нагадав про рішення Ради Оборони та необхідність його безумовного виконання²⁴.

У період загострення боротьби на фронтах громадянської війни, коли вирішувалася доля Радянської влади, ЦК вжив заходів щодо збільшення припливу до Червоної Армії в першу чергу офіцерів-комуністів. Політбюро ЦК РКП(б) 23 квітня 1919 р. прийняло рішення, в якому говорилося, що «жоден колишній офіцер-комуніст не може бути залишений в жодному комісаріаті, а всі повинні йти в армію»²⁵. Для повсякденного керівництва призовом колишніх офіцерів Рада Оборони утворила при РВРР окрему комісію у складі представників Всеросголовштабу, Центральної комісії у боротьбі з дезертирством, Всеросійської Надзвичайної Комісії та Наркомголавконтролю²⁶. Всі справи, що стосувалися призову колишніх офіцерів, вирішувалися тільки цією комісією. Місцеві органи влади були позбавлені прав вирішувати питання, пов'язані з наданням відстрочок офіцерам.

Крім примусових мобілізацій, що здійснювалися Радою Оборони, Комуністична партія неодноразово зверталася до офіцерів і генералів із закликами про добровільний вступ до Червоної Армії. Ці заклики знаходили відгук серед значної частини офіцерів і генералів старої армії. Це пояснюється тим, що саме життя стало для них найкращим вчителем. Старі військові спеціалісти на власному досвіді переконалися, що іноземні інтервенти намагалися поневолити Росію, перетворити її на свою колонію. В. І. Ленін писав, що «десятки білогвардійських офіцерів і козаків, перебіжчиків від Колчака, говорили, що вони переконалися, що Колчак продає Росію гуртом і вроздріб, і, навіть не поділяючи більшовицьких поглядів, переходили на сторону Червоної Армії»²⁷. Невипадково патріотичні сили з керівництва старої російської армії добровільно пішли на службу до Червоної Армії. «Не за страх, а за совість, щоб своєю чесною службою, не шкодуючи життя, відстояти, щоб то не було, дорогу нам Росію і не допустити її пограбування,— писали генерали старої російської армії О. Брусилов і А. Зайончковський у зверненні «До всіх колишніх офіцерів»²⁸.

Дуже багато офіцерів і генералів міцно зв'язали своє життя з Радянською владою. Зразки безмежної відданості у захисті Батьківщини показали А. Станкевич (повішений денікінцями), Г. Петров (розстріляний разом з 26 бакинськими комісарами), О. Ніколаєв, О. Траубе (загинули від рук білогвардійців). Здібними військовими діями зарекомендували себе В. Альтфатер, М. Бонч-Бруєвич, О. Брусилов, П. Валуєв, О. Верховський, О. Востросаблін, В. Гіттис, О. Гутор, В. Єгор'єв, А. За-

²² СУ, 1919, № 14, ст. 145; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, спр. 26, арк. 1; спр. 27, арк. 1, 3; спр. 28, арк. 1.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, спр. 28, арк. 1.

²⁴ Ленинский сборник XXXIV, стор. 109.

²⁵ ЦДАРА, ф. 4, оп. 2, спр. 4/с, арк. 4.

²⁶ Там же, оп. 10, спр. 519, арк. 3.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 60.

²⁸ «Известия», 30 травня 1920 р.

йончковський, Д. Карбишев, Ф. Костяев, Н. Кирпичев, А. Крилов, М. Кропив'янський, В. Клембовський, А. Корк, В. Лазаревич, П. Лебедев, М. К. Левандовський, А. Максимов, В. Михайлов, Ф. Новицький, А. Немітц, А. Панов, А. Поліванов, Д. Парський, В. Селивачев, М. Свечников, А. Свечкін, М. Тухачевський, Б. Шапошников, В. Шорін, І: Уборевич та ряд інших товаришів, які в минулому були офіцерами та генералами старої армії. Тим, хто перейшов на бік Радянської влади, В. І. Ленін виявляв довір'я, подавав допомогу й підтримку, тактовно виправляв їх помилки. «Треба їх,— говорив В. І. Ленін,— оточити товариською обстановкою, духом комуністичної роботи й добитися того, щоб вони йшли в шерензі з робітничо-селянською владою»²⁹.

Контролюючи й спрямовуючи військову діяльність, В. І. Ленін не підміняв собою керівних військових діячів, оберігав їх самостійність, всемірно підтримував розумну ініціативу, сміливо висував на командні посади тих, хто довів свою відданість Радянській владі. «Будь-яке з дрібних здавалося б питань, хоча б про те, куди й на яку роботу призначити колишнього генерала, який перетворився на військспеца, охоче і вдумливо вирішувалося Володимиром Іллічем», — писав М. Д. Бонч-Бруевич³⁰.

Військовим керівником Вищої військової ради був призначений М. Д. Бонч-Бруевич, потім він був переведений на посаду начальника польового штабу. Головами були І. І. Вацетіс і С. С. Каменев. Командуючими фронтами тривалий час працювали В. М. Гітліс, О. І. Єгоров, В. М. Єгорьев, О. О. Самойло, В. І. Шорін, М. М. Тухачевський та ін. У минулому всі вони були генералами та офіцерами старої армії. Багато з них перебувало на керівних посадах у центральному військовому апараті, було командуючими фронтами, начальниками штабів армій, командирами дивізій, полків. Про ступінь участі військових спеціалістів у роботі окремих органів військового відомства свідчать такі дані. У Вищій військовій раді перебувало 88 офіцерів, з них — 10 генералів, 26 полковників і підполковників, 52 молодших офіцери. Значна кількість військових спеціалістів була в Головному артилерійському управлінні. У 1919 р. в ньому служили 184 військових спеціалісти (29 генералів, 66 полковників і підполковників, 35 капітанів, 54 поручики й підпоручики). На 1 жовтня 1919 р. в Червоній Армії проходили службу 35 502 колишні офіцери старої армії, 178 генералів, 130 полковників і підполковників³¹.

Комуністична партія високо оцінила їх патріотичну діяльність. У липні 1919 р. у циркулярному листі ЦК партії писав: «З числа офіцерів за 1,5 роки шляхом природного відбору виділилася група військових діячів, більша частина яких вірно й самовіддано служить справі робітничо-селянської Росії... Само собою зрозуміло, що ця частина офіцерства заслуговує на велику повагу з боку робітників і що для неї ми повинні створювати такі умови існування, за яких вони мали б повну змогу застосувати свої здібності у справі будівництва пролетарської армії»³². Підбиваючи підсумки великої роботи, проведеної військовими спеціалістами, В. І. Ленін у промові на першій Всеросійській нараді з партійної роботи в селі 18 листопада 1919 р. говорив: «Ви чули про ряд блискучих перемог Червоної Армії. В ній працюють десятки тисяч ста-

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 125.

³⁰ М. Д. Бонч-Бруевич. Вся власть Советам, стор. 271.

³¹ ЦДАРА, ф. 4, оп. 10, спр. 261, арк. 1—11; спр. 265, арк. 107—116; «Военно-исторический журнал», 1965, № 4, стор. 13.

³² Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов, т. 2, М., 1961, стор. 794.

рих офіцерів і полковників. Якби ми їх не взяли на службу і не змусили служити нам, ми не могли б створити армії»³³.

Так, під керівництвом В. І. Леніна Комуністична партія успішно вирішила одне з найскладніших питань військового будівництва — підготовку і розстановку військових кадрів, комплектування ними частин і з'єднань Червоної Армії. Це, в свою чергу, забезпечило високу боєготовність армії, стало однією з найважливіших умов всіх її перемог на фронтах громадянської війни, заклало підвалини могутності Радянських Збройних Сил.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 125.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТРУДОВОГО НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ЕПОХУ ІМПЕРІАЛІЗМУ

Я. С. ХОНІГСМАН

Радянські історики та економісти вже досліджували становище трудящих західноукраїнських земель у XIX — на початку XX ст. Соціально-економічну історію Галичини, Буковини та Закарпаття вивчали В. Осечинський, М. Кравець, П. Свежинський, В. Макаєв, В. Неточаєв, І. Компанієць, І. Васюта, М. Івасюта, Б. Дудикевич та інші¹. Цінні монографії з історії Галичини видано в Польській Народній Республіці². В працях В. Найдуса і, особливо, в нещодавно опублікованій книжці З. Ландау та Є. Томашевського багато уваги приділено структурі робітничого класу Польщі в 1914—1939 рр.³. Але досі немає жодної узагальнюючої праці про соціальну структуру найманої робочої сили західноукраїнських земель в епоху імперіалізму. Тим часом дослідження цієї проблеми є, за висловом В. І. Леніна, «...найвище завдання всякого науково-економічного дослідження»⁴.

Соціальна структура трудового населення західноукраїнських земель характеризувалася надзвичайною строкатістю перехідних прошарків. Крім головного протиріччя, властивого капіталістичному суспільству, — протиріччя між пролетаріатом і буржуазією, тут існували протиріччя, обумовлені збереженням залишків феодалізму, колоніальним гнітом австро-угорських та польських окупантів, економічною та політичною відсталістю краю.

Наприкінці XIX — на початку XX ст., коли в центральних районах Австро-Угорщини відбувався перехід до імперіалізму, західноук-

¹ В. К. Осечинський. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму, Львів, 1954; М. М. Кравець. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст., Львів, 1964; П. В. Свежинський. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст., Львів, 1966; В. Макаєв. Робітничий клас Галичини в останній третині XIX ст., Львів, 1968; В. Неточаєв. Колоніальна політика угорського буржуазного уряду на Закарпатті в кінці XIX ст. і на початку XX ст. — «Наукові записки Ужгородського університету», т. XXXVI, Ужгород, 1958; І. І. Компанієць. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки), К., 1960, та ін.

² W. Najdus. Szkice z historii Galicji, t. I—II, Warszawa, 1958—1960; J. Buszko. Galicja w latach 1864—1914, Warszawa, 1959.

³ Z. Landau i J. Tomaszewski. Robotnicy przemysłowi w Polsce, 1918—1939, Warszawa, 1970.

⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 2, стор. 385.

раїнські землі залишались однією з пайвідсталіших провінцій монархії Габсбургів. З 1000 чол., зайнятих у суспільному виробництві, в сільському господарстві працювало 818 чол., у промисловості — 55, у торгівлі та на транспорті — 36, на різних поденних роботах та домашніми робітницями — 91⁵.

У 1910 р. на Західній Україні проживало 6276 тис. чол.: у Східній Галичині — 5335 тис., на Закарпатті — 598,4 тис., Буковині — 342,6 тис. З них лише 1080 тис., або 17,8% населення краю, мешкали в містах та містечках, 5196 тис. (82,2%) — у селах⁶.

Згідно з переписом 1931 р., на території сучасних Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей проживало 6207 тис. чол., а Закарпаття та Буковини — 640,2 тис. і 386,7 тис. чол.⁷ Отже, в 1931 р. на Західній Україні мешкало 7233,9 тис. чол. З них лише 1461 тис., або 20,2% всього населення, проживало в містах, тобто навіть в епоху імперіалізму Західна Україна відносилася до «прикордонних областей капіталізму», де тенденція до погіршення становища трудящих мас виявлялася особливо чітко.

Внаслідок слабкого економічного розвитку, збереження залишків феодалізму та колоніального становища краю соціальна структура населення була надзвичайно складною. Аж до другої світової війни тут поряд з капіталістичними формами господарства існували натуральний та дрібнотоварний уклади на селі, велика кількість кустарних і мануфактурних промислових підприємств. Багатоукладність економічної структури, переплетення передових форм господарства (монополістичні об'єднання, значна кількість акціонерних компаній, зв'язаних з банківським капіталом) з відсталими були характерні й для інших країн, але не скрізь одночасно існувало стільки економічних укладів, як на Західній Україні. На відміну від більш розвинутих країн тут багатоукладність економіки мала неперехідний характер. Вона була ліквідована лише після встановлення Радянської влади.

Різноманітність економічних укладів вплинула на соціальну структуру всього населення Західної України, особливо її трудових верств. Серед робітників можна було виділити «чистих» пролетарів, тобто фабрично-заводських, гірничих робітників та залізничників, пролетарів та напівпролетарів, зайнятих на будівництві, розробці лісу, різних земляних роботах (спорудження залізниць, каналів тощо), чорноробів, поденників та сезонних робітників. Крім цих груп, багаточисельним був прошарок найманих сільськогосподарських робітників. «Капіталізм не був би капіталізмом, — писав В. І. Ленін, — якби «чистий» пролетаріат не був оточений масою надзвичайно строкатих перехідних типів від пролетаря до напівпролетаря (того, хто наполовину добуває собі засоби до життя продажем робочої сили), від напівпролетаря до дрібного селянина (і дрібного ремісника, кустаря, хазяйчика взагалі), від дрібного селянина до середнього і т. д.; — якби всередині самого пролетаріату не було поділів на більш і менш розвинуті верстви, поділів земляцьких, професійних, іноді релігійних і т. п.»⁸.

⁵ Wiadomości Statystyczne o stosunkach krajowych w Galicji. Stosunki zawodowe i socjalne ludności w Galicji, t. XX, zeszyt II, Lwów, 1905, стр. 11—22; t. XXIV, zeszyt III, Lwów, 1912, стр. 31—36; Statistisches Jahrbuch des Herzogtum Bukowina für das J. 1910, Czernowitz, 1910, стр. 232—265.

⁶ Österreichische Statistik, Neue Folge, Bd. 3, Heft 10, Wien, 1916, стр. 1—22.

⁷ Mały Rocznik Statystyczny, Warszawa, 1939, стр. 54—58; Státička Příručka Republiky Československé, t. II, z. II, Praha, 1935, стр. 53—58; Anuarul Statistic al Romaniei, București, 1935, стр. 213—220, 1937, стр. 212—234.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стр. 52.

На підприємствах переробної та гірничо-добувної промисловості працювала незначна кількість (60 тис. чол. у 1902 р.)⁹ фабрично-заводських робітників, яких можна віднести до «чистих» пролетарів, тобто не зв'язаних з сільським господарством. Але вони були найбільш організованим і дисциплінованим прошарком робітничого класу. Пролетаріат фабрик і заводів Дрогобича, Львова, Борислава, Стрия, Перемишля, Чернівців та Мукачєвого був найважливішим дитинцем капіталістичної індустріалізації, яка відбулася тут наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Незважаючи на те, що при капіталізмі індустріалізація краю не набрала широкого розмаху і не була завершена, внаслідок цього процесу на Західній Україні виник робітничий клас, «...що відрізняється від нього (селянства.—*Я. Х.*) іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб, як матеріальних, так і духовних»¹⁰.

На початку ХХ ст. в процесі концентрації виробництва на середніх і великих підприємствах Західної України швидко зростала кількість найманої робочої сили. За 10 років число фабрично-заводських пролетарів збільшилося на 16 тис. чол.¹¹

У міжвоєнний період промисловість Східної Галичини, Буковини та Закарпаття майже не розвивалася. Лише в 1938—1939 рр., у зв'язку з підготовкою до війни та загальним пожвавленням в економіці, кількість найманих робітників почала зростати. У 1938 р. на підприємствах обробної та гірничо-добувної промисловості (на яких працювало більше 19 чол.), розташованих на території сучасних Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей, середньорічна кількість робітників досягла 51 тис.¹² На фабриках і заводах Буковини і Закарпаття було зайнято тоді 36 тис. чол.¹³, а залізничників налічувалося більше 12,8 тис. Отже, напередодні другої світової війни на Західній Україні працювало близько 100 тис. фабрично-заводських, гірничих робітників і залізничників¹⁴.

Ця категорія пролетаріату формувалася і поповнювалася насамперед за рахунок бідного міського населення, зокрема підмайстрів та учнів ремісничих майстерень, кустарів і ремісників, що розорялися, а також обезземелених селян. Класове розшарування на селі в той час набирало широких розмірів. Тисячі його жителів, не маючи змоги існувати за рахунок невеликого клаттика землі і не знаходячи заробітків у своєму селі, шукали їх в інших місцях. Багато з них ставали вільнонайманими робітниками підприємств нафтопереробної, металообробної, лісообробної, харчової промисловості. Вони відрізнялися від інших груп робітничого класу пролетарською психологією, готовністю боротися за інтереси всього робітничого класу, стати свідомими соціал-демократами¹⁵.

На початку ХХ ст. значна частина робітників (у 1902—1904 рр. більше 12 тис.) працювала на будовах Львова, Тернополя, Чернівців, Ужгорода та інших міст Західної України. Напередодні війни 1914—

⁹ Підраховано за: Österreichische Statistik, Bd. 75, Heft 11, Wien, 1905, стор. 2—29.

¹⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 518.

¹¹ Österreichische Statistik, Neue Folge, Bd. 3, Heft 10, Wien, 1916.

¹² Львівський обласний державний архів, ф. 47, оп. 2, спр. 1294, арк. 1—6.

¹³ Підраховано на підставі даних звітів польських консулів в Ужгороді та Чернівцях.— Archiwum Akt Nowych w Warszawie, fond. KERM (Komitet ekonomiczny Rady Ministrów), спр. 931, арк. 52—57; спр. 836, арк. 56—62.

¹⁴ Mały Rocznik Statystyczny, Warszawa, 1939, стор. 94—123.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 257.

1918 р. кількість будівельників зменшилася майже наполовину, а в міжвоєнний період — до 6—7 тис.¹⁶

Перед першою світовою війною більше 40 тис. чол. було зайнято на розробці й сплаві лісу та земляних і різних «чорних» роботах¹⁷.

У 20—30-х роках кількість кваліфікованих робітників повсюди зменшилася. Натомість збільшилася чисельність некваліфікованих робітників, зайнятих на земляних роботах під час спорудження та ремонту шляхів та на «чорних» роботах у різних галузях промисловості. В 1938 р. у Східній Галичині, Буковині та Закарпатті їх налічувалося більше 30 тис.¹⁸

Лави будівельників і робітників лісопильної промисловості, як і зайнятих на земляних роботах, формувалися головним чином за рахунок малоземельних та безземельних селян-відходників і сезонників. Багато з них були ще зв'язані з сільським господарством, мали клптик землі, хату, а тому продавали свою робочу силу за будь-яку плату. Не дивно, що їх становище було значно гіршим, ніж фабрично-заводських робітників. На земляних роботах працювали також висококваліфіковані робітники, які залишилися без засобів до існування. В зв'язку з цим у них була надзвичайно низька заробітна плата, подовжений робочий день, виштовково погані побутові умови. Підприємці часто їх штрафували, продавали їм харчі в кредит під високі проценти тощо. Тому становище цих робітників було дуже тяжким.

Основним прошарком промислового пролетаріату Західної України були робітники, які працювали на підприємствах кустарної промисловості. Останніх у Східній Галичині в 1902 р. налічувалося 17 356, тобто 94,9% всіх промислових підприємств¹⁹. На Буковині і Закарпатті їх питома вага була ще більшою. У цих майстернях працювало більше 100 тис. найманих робітників, тобто 60% робочої сили краю. У 1912 р. в Східній Галичині кількість кустарних підприємств порівняно з 1902 р. зменшилася на 56%, а число зайнятих робітників — до 62 тис.²⁰ Аналогічні процеси відбувалися на Буковині і Закарпатті. У міжвоєнні роки кустарна промисловість знову почала розвиватися. В 1938 р. на території сучасних Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей було 26 583 кустарні майстерні, в яких працювало більше 58 тис. робітників²¹, а на Буковині і Закарпатті — приблизно 31,5 тис. чол.

Форми експлуатації цієї верстви робітничого класу були різноманітними — від патріархально-феодальних до чисто капіталістичних. Заробітна плата була мізерною, робочий день тривав 12—15 годин, харчування робітників було вкрай незадовільним, а побутові умови — значно гіршими, ніж пролетарів фабрик і заводів.

Робітники кустарно-ремісничих підприємств брали активну участь у революційних виступах. У майстернях часто працювали люди, які побували за кордоном, де познайомилися з марксизмом і, повернувшись до рідних місць, стали організаторами робітничого руху.

У 1902 р. понад 42% селянських господарств Західної України

¹⁶ B. Drobner. Rzecz o klasowym ruchu zawodowym w Polsce, t. II, Warszawa, 1965, стр. 78; t. IV, Warszawa, 1966, стр. 72.

¹⁷ Podręcznik Statystyki Galicji, t. IX, cz. II, Lwów, 1913, стр. 22—54; Österreichische Statistik, Bd. 78, Heft 8, Wien, 1912, стр. 2—18.

¹⁸ Mały Rocznik Statystyczny, Warszawa, 1937, стр. 87—98; Státička Příručka, t. II, z. II, Praha, 1934, стр. 38—134.

¹⁹ Podręcznik Statystyki Galicji, t. VIII, cz. II, Lwów, 1908, стр. 204—222.

²⁰ Rocznik Polski. Tablice Statystyczne, Kraków, 1917, табл. 123, стр. 96.

²¹ Mały Rocznik Statystyczny, Warszawa, 1939, стр. 96.

мали від 0,5 до 2 га землі, а 37,5% — не більше 5 га²²⁻²³. Отже, майже 80% селянських господарств відносилися до бідняцьких. У міжвоєнний період їх кількість ще більше зростала. Згідно з офіційною статистикою польського уряду, з 649 913 сільських володінь краю 421 546 господарств, тобто 79,8%, не могли звести кінці з кінцями і потрапляли в залежність від куркулів та поміщиків²⁴. Їх власники — напівселяни, напівпролетарі — працювали за будь-яку плату в поміщицьких господарствах, на підприємствах гірничо-добувної промисловості, розробках лісу тощо. Вони були неорганізовані, не усвідомлювали свого класового становища, і це негативно впливало на становище інших прошарків пролетаріату. З цієї категорії людей, як правило, вербувалися штрейкбрехери.

Систематичне розорення селянства Західної України призводило до того, що число сільськогосподарського пролетаріату невпинно зростало. На початку XX ст. сільськогосподарські робітники були найчисленнішою верствою пролетаріату. В 1902 р. близько 290 тис. чол. постійно або тимчасово працювало в господарствах поміщиків і куркулів Східної Галичини, з них постійних було 113 136, сезонних — 176 290²⁵. На Буковині і Закарпатті налічувалося більше 100 тис. наймитів²⁶. У 1931 р. в краї було близько 346 тис. наймитів, а напередодні другої світової війни, за далеко неповними даними, — 800 тис.²⁷ На Буковині та Закарпатті працювало більше 160 тис. сільськогосподарських робітників.

Це була нижча верства пролетаріату²⁸. Лише під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції вони почали активно боротися проти панів, а деякі з них стали членами професійних спілок²⁹. В 30-х роках у профспілці сільськогосподарських робітників Польщі налічувалося 140 тис. чол., з них майже 30% жило і працювало на західноукраїнських землях. Ця профспілка видавала газету «Селянська правда» («Chłopska prawda») тиражем до 30 тис. примірників³⁰. У 1937 р. її активісти — члени Комуністичної партії організували і провели загальний страйк, який охопив майже всю країну³¹. Все це свідчить, що сільськогосподарські робітники дедалі активніше включалися в революційну боротьбу, хоч вони були гірше організовані, ніж фабрично-заводські пролетарі.

Економічне становище сільськогосподарських робітників було вкрай незадовільним. Позбавлені будь-яких соціальних і політичних прав, вони повністю залежали від волі хазяїна. Навіть у період між двома світовими війнами капіталістична експлуатація поєднувалася з кабальними та патріархально-феодальними формами гноблення.

Сільськогосподарські робітники постійно поповнювали армію безробітних. За даними польського буржуазного економіста З. Людкевича, щорічно до міст Галичини прибувало більше 1200 тис. сільських

²²⁻²³ М. М. Кравець. Назв. праця, стор. 70; П. В. Свежинський. Назв. праця, стор. 22—24.

²⁴ 20 років під ярмом польських панів, К., 1940, стор. 13.

²⁵ В. Макаєв. Назв. праця, стор. 41.

²⁶ О. В. Хланта. З історії колоніальної політики чеської буржуазії на Закарпатті в 20-х роках XX ст. — Наукові записки Ужгородського університету, т. XXXVI, Ужгород, 1958, стор. 16.

²⁷ 20 років під ярмом польських панів, стор. 13.

²⁸ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 258.

²⁹ В. Drobner. Rzecz o klasowym ruchu zawodowym w Polsce, т. II, стор. 128—129.

³⁰ Там же; т. IV, Warszawa, 1966, стор. 119—120.

³¹ Strajk Rolny w 1937 r. Dokumenty, Warszawa, 1960, стор. 10—12.

пролетарів, які шукали будь-яку роботу, але не могли знайти її, оскільки економіка країни розвивалася повільно³². Розвиток продуктивних сил гальмувався всією системою пануючих суспільних відносин, де трудящі маси страждали не стільки «від капіталізму, як від недостатнього розвитку капіталізму»³³. Щоб вижити, тисячі людей були змушені емігрувати за океан, виїжджати на сезонні сільськогосподарські роботи в Пруссію, Німеччину, Австрію, Угорщину. З кінця XIX ст. до першої світової війни із Західної України емігрувало більше півмільйона чоловік³⁴. Але це істотно не вплинуло на розміри резервної армії праці, яка щорічно збільшувалася.

Безробіття в краї було хронічним явищем і виявлялося у всіх трьох формах. Аграрне перенаселення призводило до масового і повного безробіття. Його плинна форма характерна лише для міст. За офіційною статистикою, в різні роки у Західній Україні частково безробітними було від $\frac{1}{3}$ до $\frac{2}{5}$ всіх робітників³⁵. При надзвичайно низькій заробітній платі становище частково безробітних майже не відрізнялося від становища повністю безробітних.

Армія безробітних зростала і за рахунок осіб, яких офіційна статистика відносила до категорії «людей без певних занять». Це була застійна форма безробіття, яка охоплювала велику соціальну групу населення (міські низи, декласовані елементи, люмпен-пролетарі, люди, що мали випадкові заробітки, жебраки). «Більшість з них перебивалася з дня на день, самі не знаючи з чого живуть і як живуть, настільки мінімальними були їх потреби»³⁶. У період імперіалізму в цій соціальній групі експлуатованого населення налічувалося більше 200 тис. чол.³⁷ Вони були роз'єднані національними і релігійними бар'єрами, страждали від соціального та національного гніту, страшених злиднів, постійного голоду і жахливих побутових умов.

Масове відносне перенаселення міст і сіл Західної України — результат економічної відсталості та колоніальної залежності краю від австро-угорського, а після першої світової війни — польського фінансового капіталу. Внаслідок цього питома вага зайнятості міського населення була вкрай недостатньою, а низькому рівню промислового виробництва не відповідала гіпертрофія примітивної сфери обслуговування. Надзвичайно велика кількість дрібних закладів мала незначну питому вагу у валовому суспільному продукті. Така економічна структура ще більше поглиблювала всі соціальні протиріччя в країні.

Серед промислового пролетаріату Західної України існувала невелика група добре оплачуваних робітників — робітничої аристократії. Це — висококваліфіковані робітники, які керували виробничим процесом у нафтовій, машинобудівній та інших галузях промисловості. В 1910 р. їх було приблизно 6 тис. чол., а разом з утриманнями — не більше 25 тис.³⁸ У міжвоєнний період, у зв'язку із загальним зростанням технічного рівня промислового виробництва, їх кількість збільшилася і в 1938 р. досягла приблизно 8 тис. чол. (разом з утриманнями 32 тис.)³⁹. Вони підтримували політику пануючих класів.

³² Z. Ludkiewicz. Kwestja rolna w Galicji, Lwów, 1910, стор. 43.

³³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. II, стор. 34.

³⁴ І. І. Компанієць. Назв. праця, 1960, стор. 67.

³⁵ 20 років під ярмом польських панів, стор. 10.

³⁶ J. Marchlewski. Pisma wybrane, Warszawa, 1957, стор. 576.

³⁷ Підраховано за: Wiadomości Statystyczne., т. XX, zeszyt II, стор. 11—23.

³⁸ Arbeitseinstellungen und Aussperrungen in Österreich während des Jahres 1910, Wien, 1911, стор. 23—32.

³⁹ Zarobki robotników w Polsce, Warszawa, 1938, стор. 12—13.

Отже, в епоху імперіалізму соціальна структура трудового населення Західної України була дуже різноманітною. Найбільш свідомими і організованими виступали робітники фабрично-заводських підприємств. Крім того, в краї працювало багато пролетарів кустарних майстерень, наймитів поміщицьких та куркульських господарств, існував напівпролетаріат міст і сіл. Все це посилювало протиріччя в суспільстві, які загострилися настільки, що ліквідувати їх можна було лише шляхом заміни капіталістичного способу виробництва соціалістичним. А це стало можливим тільки після возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі.

АНГЛІЙСЬКИЙ УРЯД І МОНОПОЛІЇ В ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ

В. О. ГОРБИК

Загальновідомо, що уряди буржуазних країн приймають основні внутрішньополітичні й зовнішньополітичні рішення під впливом і тиском концентрованої волі монополістичного капіталу. Але в сучасних умовах, коли дедалі зростає робітничий і демократичний рух, усякий капіталістичний уряд мусить зважати й на ці впливові сили. Щоб утриматися при владі, завоювати довір'я виборців, він змушений навіть удавати, ніби веде боротьбу проти окремих монополій. У кожній країні ці відносини мають свої особливості.

В післявоєнні роки у Великобританії посилювався процес централізації виробництва й капіталу. Це сталося внаслідок структурних зрушень в економіці, посилення конкуренції в імперіалістичній боротьбі за ринки, мілітаризації країни. Важливу роль відіграла й науково-технічна революція. Тільки економічно міцні фірми, що застосовують найновіші досягнення науки й техніки, можуть вистояти в конкурентній боротьбі. Монополістичні гіганти все більше важать в економічному й політичному житті країни. Це настільки очевидний факт, що тепер лиш окремі буржуазні автори характеризують монополії як виняткове явище і твердять, нібито в Англії відбувається «розпорошення економічної могутності».

Процес централізації виробництва, що охопив усі сфери економіки, в різних її галузях проходив нерівномірно. Найактивніше він відбувався у воєнному виробництві, новітніх галузях промисловості: електронній, нафтопереробній, синтетичних хімічних продуктів, експортних товарів. Так, якщо в середньому по країні наприкінці 50-х років у групі монополізованих підприємств було зайнято 20,6% робітників, то в транспортному машинобудуванні на великих підприємствах працювало 48,2, в металургії — 35,5, машинобудуванні — 26,5% робітників¹.

Концентрація капіталу в 50-х роках відбувалася швидше, ніж у 40-х, а в 60-х — активніше, ніж у 50-х. Якщо в 1954—1956 рр. великі монополії щорічно поглинали до 300 дрібних і середніх фірм, то вже у 1960 — на початку 1961 р. перестало існувати близько 700 економічно слабких підприємств. Сукупний капітал фірм, охоплених концентрацією, в 1967 р. подвоївся порівняно з 1966 р., а в 1968 р. втрое перевищив рівень

¹ «Мировая экономика и международные отношения» (далі — «МЭМО»), 1961, № 1, стор. 123.

1967 р.² Прискорене об'єднання фірм в останні роки значною мірою пояснювалося підготовкою Англії до вступу в «Спільний ринок». Англійські капіталісти бояться конкуренції з німецькими, французькими, італійськими гігантами.

Концентрація капіталу в країні досягла досить значних розмірів. 75 гігантських монополій контролюють 25% обробної промисловості. В ряді галузей панують одне чи кілька монополістичних об'єднань. В електротехнічній промисловості провідне становище займає монополія, що утворилася після злиття фірм «Дженерал електрик» та «Інгліш електрик». Щорічний її оборот досягає 950 млн. фунтів стерлінгів. Внаслідок об'єднання машинобудівних фірм «Брітіш мотор» і «Лейланд» виникла нова монополія — «Брітіш Лейланд моторз» з капіталом близько 400 мл. фунтів стерлінгів і 200 тис. зайнятих робітників. Хімічний гігант «Імпіріел кемікел індастріз» виробляє 25% усіх добрив, що реалізуються на внутрішньому ринку; 6 фірм контролюють виробництво 60% верстатів; 11 провідних банків володіють 88% вкладів усіх депозитних банків країни. Основними банками Англії вже протягом піввіку була «велика п'ятірка» — «Барклайз бенк», «Мідленд бенк», «Ллойдс бенк», «Нешнл провіншл бенк» і «Вестмінстер бенк». У 1968 р. «велика п'ятірка» стала «великою четвіркою»: відбулося злиття «Нешнл провіншл бенк» і «Вестмінстер бенк». Новий «супербанк» стоїть на 7 місці серед фінансових монополій світу³. Загалом випереджаючи розвинуті європейські капіталістичні країни і Японію, Англія значно відстає від Сполучених Штатів Америки за рівнем концентрації капіталу.

Характерно, що з посиленням монополізації зростають і прибутки. Це пояснюється, насамперед, встановленням монополістичних цін, а не тільки застосуванням новітнього устаткування та засобів автоматизації. Статистичні підрахунки за 1948—1959 рр. показали, що прибутки на одиницю продукції у виробництві металевого устаткування, хімічних продуктів, скла, цегли збільшилися майже на 60%, велосипедів, електроварів, напоїв, обробці тютюну вони зросли майже до 40%. У текстильній, паперовій промисловості, друкарстві, пошитті одягу прибутки не збільшувалися або навіть скоротилися⁴. За свідченням «Економік джорнел», в Англії за п'ять років — з 1949 по 1953 р. — щорічний середній приріст прибутків усіх промислових компаній становив 6,8%, а ста найкрупніших концернів — 12,1%⁵.

Концентрація капіталу в сучасних умовах не обмежується рамками окремої монополії. В Англії існують величезні фінансові групи. Проте, як складно визначити їх кількість і межі, свідчать великі розбіжності в підрахунках: їх налічують від 9 до кількох десятків. Створюючи об'єднання, фінансовий капітал приховує справжні розміри своїх активів і прибутків.

В післявоєнному розвитку Англії спостерігаються глибокі суперечності між зростанням промисловості й фінансовою стабільністю. Незначне прискорення економічних темпів призводило до пасиву платіжного балансу, впливу валюти. Незважаючи на тісне переплетення промислового й фінансового капіталу, між ними існують певні протиріччя. Монополії, тісно пов'язані з експортом, і фінансові установи виступають за збереження фінансової рівноваги, тоді як фірми, зацікавлені у внутрішньому ринку, наполягають на прискореному економічному розвитку.

Англійський фінансовий капітал тісно взаємодіє з міжнародним

² «МЭМО», 1963, № 7, стор. 18; «Деньги и кредит», 1970, № 3, стор. 88.

³ «The Observer», 8 березня 1964 р., «Деньги и кредит», 1970, № 3, стор. 88—89.

⁴ Cliff and C. Barker. Incomes Policy, Legislation and Shop Stewards, London, стор. 23.

⁵ Э. Бернс. Теория и практика правых лейбористов, М., 1962, стор. 87.

капіталом, насамперед з американським, який активно втручається в економіку країни. На думку англійського економіста Г. Тернера, американські фірми здійснюють 17% експорту Великобританії, 13% інвестицій капіталу, 10% продажу продукції обробної промисловості. На підприємствах цих фірм зайнятий кожний сімнадцятий англійський робітник⁶. Наприкінці 60-х років в Англії налічувалося майже 1600 філіалів американських фірм, загальний капітал яких становив 2,5 млрд. фунтів стерлінгів⁷.

Підраховано: якщо збережеться таке співвідношення між темпами збільшення загального національного продукту Англії та інвестицій США, яке було в 50—60 роках, то на початку 80-х років 20—25% англійської економіки і 40% промисловості, що виготовляє експортну продукцію, контролюватимуть американські монополії⁸.

Важливе місце в економіці країни займає націоналізований сектор — у ньому зайнято більше 20% усіх робітників і службовців. Перший післявоєнний лейбористський уряд націоналізував центральний банк, шахти, залізниці, газову й металургійну промисловість, авіаційний, річковий і частково автомобільний транспорт. Це дало можливість перебудувати відсталі галузі економіки. Але націоналізація була проведена по-капіталістичному. На думку професора Каліфорнійського університету Брейді, вона відбувалася за проектами об'єднань промисловців. «Навіть план націоналізації чорної металургії був, очевидно, в основному перероблений з тієї програми реорганізації, яку висунула сама Федерація підприємств металургійної промисловості». Така націоналізація виявилася прибутковою справою для монополій. Вони одержали більше 2 млрд. фунтів стерлінгів і вклали їх у прибутковіші галузі. Акції приватних підприємств держава викупила за підвищеними цінами. Одночасно вона встановила низькі тарифи на продукцію й послуги державного сектора. Так, ціни на товари для державних залізниць, закуплені у приватних фірм, «підскочили» після війни в 1,5 рази швидше, ніж тарифи на перевезення масових вантажів цими залізницями⁹.

Отже, націоналізація загалом відповідала інтересам британського монополістичного капіталу. Про це свідчить і той факт, що після приходу до влади уряду консерваторів було денационалізовано тільки частину металургійних заводів і вантажного автотранспорту. В дефіцитному фінансуванні націоналізованих галузей, тобто виплаті державних дотацій, деякі англійські економісти вбачають одну з причин інфляції — тяжкого «бича» економіки країни. «Коли голова націоналізованих залізниць запевняє, що він збирається «щедро» підвищити робітникам зарплату, якої ця галузь не заробила, це означає, що їх сплатить британський платник податків...»¹⁰ Проте справжні причини дефіцитності націоналізованого сектора не в завищеній зарплаті шахтарів або залізничників (тобто низькооплачуваних категорій трудящих), а в величезних компенсаціях власникам, у занижених цінах на продукцію та послуги націоналізованих підприємств.

З роками втручання капіталістичної держави в економіку зростає, різноманітнішими стають його методи. В період між двома війнами воно обмежувалося засобами примусової концентрації, картелювання і надання субсидій окремим збитковим галузям економіки, відмовою від зо-

⁶ G. Turner. *Business in Britain*, London, 1969, стор. 263.

⁷ «Проблемы мира и социализма», 1969, № 1, стор. 47.

⁸ «МЭМО», 1972, № 2, стор. 89.

⁹ А. Г. Куликов. Генеральные штабы монополий, М., 1969, стор. 113; Государственная собственность в странах Западной Европы, М., 1960, стор. 114.

¹⁰ N. Macrae. *Sunshades in October. An Analysis of the Main Mistakes in British Economic Policy since the mid Nineteen fifties*, London, 1963, стор. 165.

лотового стандарту й переходом до протекціонізму. Значно розширилася сфера державно-монополістичного регулювання після другої світової війни. Число державних підприємств у сфері матеріального виробництва досягло 22%, тобто подвоїлося порівняно з воєнним періодом і стало вчетверо більшим, ніж у мирний міжвоєнний час¹¹.

Уряди консерваторів, так само як і лейбористів, намагалися подолати суперечності капіталістичної економіки, широко використовуючи кейнсіанські теорії для обґрунтування концепції «планового капіталізму», «економіки повної зайнятості», «безкризового капіталізму».

Правлячі кола Англії намагалися розв'язати труднощі британської економіки методами державно-монополістичного капіталізму. Вони мали на меті зменшити все зростаючі суперечності між розвинутими продуктивними силами й старими виробничими відносинами, які стримували їх дальший розвиток.

Втручання держави в капіталістичне господарство дедалі розширюється. Однак, вирішуючи одні протиріччя, вона одразу ж натрапляє на нові, ще гостріші. Застосовуючи складну систему економічного регулювання, держава впливає на виробництво, обмін, розподіл національного продукту і в цілому на механізм капіталістичного відтворення, виступає арбітром у конфліктах між капіталістами й трудящими (звичайно ж, на боці монополій), бере участь у процесі інтеграції, здійснює неоколоніалістську політику¹².

Англійські уряди вдавалися то до «стримування», то до «підігрівання» економіки. За підрахунками професора Д. Сміта, з осені 1949 до кінця 1963 р., то натягуючи, то дещо «попускаючи віжки» й зменшуючи напруження (в залежності від стану платіжного балансу й запасів валют), уряд 44 рази вводив у дію засоби для розширення економіки і 41 — для її стримування. Тобто майже половину часу вона перебувала в стані обмеження, що в 32 випадках із 41 мало на меті поліпшити стан платіжного балансу¹³.

За цей же період із 118 випадків, застосованих для стабілізації економіки, засоби податкової політики були використані 39 разів, в тому числі 9 разів — у поєднанні з засобами кредитно-грошового контролю. Кредитно-грошовий контроль застосовувався 55 разів, прямих — 37. Засоби податкової політики майже однаковою мірою використовувалися як для «стримування», так і для «розігріву» економіки. Кредитно-грошові засоби частіше вводилися для стабілізації економіки¹⁴.

Отже, «антикризове регулювання» мало подвійне завдання: попереджати або пом'якшувати не тільки кризи надвиробництва, а й одночасно кризи платіжного балансу.

Державне втручання в економіку здійснюється під впливом монополій. Відбувається це, насамперед, тому, що господарські рішення монополій, які контролюють основну частину виробництва в найважливіших галузях, безпосередньо впливають на стан розвитку всієї економіки. Уряд враховує ці рішення в своїй політиці. Разом з тим і монополії не можуть здійснювати ці свої рішення без допомоги держави. Особливо тісними є ті зв'язки між монополіями і державою, які ґрунтуються на основі воєнного виробництва. Щоб забезпечити собі цілковите панування над зовнішніми ринками, монополії домагаються прямого захоплен-

¹¹ В. П. Глушков. Государственно-монополистический капитализм в современной Англии, М., 1965, стор. 5—6.

¹² «МЭМО», 1970, № 11, стор. 67.

¹³ D. J. Smyth. Public Finance Policy and Techniques for Economic Stability and Balanced Growth, 1965, стор. 7—8.

¹⁴ Там же, стор. 8.

ня державою чужих територій і встановлення безпосереднього контролю над ними ¹⁵.

Монополії мають можливість впливати на прийняття важливих внутрішньополітичних і зовнішньополітичних рішень через численні канали. Одним з таких каналів є участь представників монополій в урядових комітетах і комісіях, де фактично приймаються рішення й готуються законопроекти. В 60-х роках, під час перебування консерваторів при владі, представники об'єднань англійських монополій входили до складу 184 урядових і місцевих комітетів ¹⁶.

Традиційним для консерваторів стало добирати міністрів з числа директорів великих об'єднань. Так, з 19 членів кабінету Г. Макміллана 12 безпосередньо зв'язані з монополіями. Після виходу у відставку міністри, як правило, повертаються в директорські крісла.

За урядів консерваторів «великий бізнес» збільшив своє представництво в парламенті. Англійський прогресивний дослідник А. Рот наводить такі дані: більше 360 парламентаріїв (а це — більше половини всіх членів палати громад) мали зв'язки з тією чи іншою формою бізнесу ¹⁷. З кожних десяти консерваторів такі зв'язки були у восьми, з кожних чотирьох лейбористів — у одного, із семи лібералів — у двох. Характерно, що особливо тісно контактуються з діловими колами консерватори.

Саме консерватори, які трималися при владі 13 років (1951—1964 рр.), завели країну в тупик. Певній частині монополістичної буржуазії все більше почали імпонувати аванси лейбористів щодо корінної реорганізації англійської економіки на базі науково-технічної революції. Рештки «соціалістичної» термінології в промовах і статтях правих лейбористів не лякали підприємців, які знали ціну цій демагогії. І лейбористи належним чином оцінювали значення зв'язків з фінансовим капіталом. Якщо до утворення лейбористського уряду Г. Вільсона існувало 6 галузевих комітетів економічного розвитку, в яких засідали представники уряду, підприємців і профспілок, то вже навесні 1968 р. таких комітетів стало 23. Був створений також «комітет зв'язку» з фінансовими колами Сіті й ціла низка регіональних комітетів економічного розвитку. Значну роль у розширенні зв'язків уряду з бізнесом відіграло заснування лейбористами ряду міністерств, вищий персонал яких було укомплектовано переважно з представників ділових кіл.

Згодом стало очевидно, що й ця партія неспроможна вивести країну з тупика. До того ж, праві лейбористи були змушені йти хоча б на другорядні поступки дрібній буржуазії, трудящим. У фінансових колах посилювалася критика уряду Г. Вільсона ¹⁸.

У важливих питаннях англійський уряд прислухається до думки не окремої монополії, а цілої групи, тобто до створених капіталістами підприємницьких спілок, до яких входять багато дрібних і середніх фірм. Ці спілки захищають інтереси монополій за рахунок немонополізованої буржуазії.

В Англії налічується 2,5 тис. галузевих спілок підприємців. Спілки ці різні за розмірами і впливом. Так, Федерація підприємців машинобудівників складається з 39 асоціацій (4600 членів), на фірмах яких зайнято майже 2 млн. робітників. Федерація підприємців суднобудівників

¹⁵ «МЭМО», 1970, № 4, стор. 21.

¹⁶ «Comment», 22 серпня 1964 р., стор. 536.

¹⁷ A. Roth. The Business Background of Members of Parliament, London, 1963, стор. XVI.

¹⁸ «Вопросы истории», 1970, № 3, стор. 87, 90—91

об'єднує 16 асоціацій (160 членів), де працює 73 тис. робітників¹⁹. Створено Британську спілку авіаконструкторів, Федерацію виробників хімічної промисловості.

В післявоєнній Англії існувало три основних об'єднання підприємців. До головного з них — Федерації британської промисловості — входило 45 тис. компаній, тобто 280 торговельних асоціацій і 9 тис. окремих фірм — 85% усіх компаній обробної промисловості. Федерація мала численний апарат, при ній функціонувало 18 постійних комітетів.

Національна асоціація британських підприємців об'єднувала близько 5 тис. компаній і 60 торговельних асоціацій — переважно дрібних і середніх фірм.

До третього великого об'єднання — Конфедерації британських підприємців — входило 270 організацій.

В середині 1965 р. ці спілки підприємців об'єдналися в Конфедерацію британської промисловості, до якої згодом примкнули й підприємства націоналізованих галузей²⁰. Виникло могутнє об'єднання англійських капіталістів, яке відіграє вирішальну роль у спрямуванні урядової політики.

Як правило, Конфедерація впливає на уряд через маловідомі канали. Але в разі невдоволення ним вона висловлює свою думку й публічно. Так сталося в листопаді 1967 р., коли при владі стояли лейбористи. Генеральний директор Конфедерації Г. Девіс у відкритому листі до членів цього об'єднання піддав різкій критиці соціально-економічну політику уряду. Він рішуче вимагав помітного скорочення коштів на соціальні потреби, ще суворішого «заморожування» заробітної плати, заборони неофіційних, тобто несхвалених профспілковим керівництвом страйків. Г. Девіс погрожував: якщо уряд не виконає вимог монополій, він відчужує силу «ділового світу». І ця погроза була здійснена. Вже наприкінці 1967 р. монополії помітно знизили рівень капіталовкладень у промисловість, що негативно позначилося на економічному розвитку країни. Газета «Таймс» у редакційній статті цинічно писала, що уряд не зарадить справі, закликаючи до патріотизму, бо патріотизм бізнесу полягає в тому, щоб заробляти прибутки²¹.

Одним з головних завдань спілок підприємців було погодження єдиних цін на товари. Фактичне панування кількох монополій у багатьох галузях усувало конкуренцію і дозволяло монопольно встановлювати високі ціни.

На це прагнення капіталістів звернув увагу ще К. Маркс, який жив до появи великих монополістичних об'єднань. Він писав, що «монополюна ціна певних товарів лише перенесла б частину прибутку виробників інших товарів на товари з монополюною ціною»²²⁻²³. Це стосується монополій — виробників засобів виробництва, які беруть участь у створенні інших товарів (машин, сировини й допоміжних матеріалів). Монополюна ціна на такі вироби підвищує собівартість продукції інших капіталістів, знижуючи їх прибутки і, одночасно, збільшуючи прибутки монополістичного концерну. Що ж стосується споживчих товарів, які входять у звичайний бюджет робітника, то тут монополюна ціна «сплачуватиметься шляхом вирахування з реальної заробітної плати», якщо тільки вона не буде підвищена, щоб нейтралізувати збільшення вартості

¹⁹ Royal Commission on Trade Unions and Employers' Associations. Research Papers, 7. Employers' Associations, London, 1967, стор. 19—20.

²⁰ А. Г. Куликов. Назв. праця, стор. 47.

²¹ «Вопросы истории», 1970, № 3, стор. 92.

²²⁻²³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, част. II, стор. 396.

життя; якщо заробітну плату підвищать, це знову знизить прибутки інших капіталістів в інтересах монополій²⁴.

Майже 300 торговельно-промислових асоціацій уклали між собою угоди про єдині ціни. Із 50 великих компаній 22 належать до об'єднань капіталістів, утворених з метою встановлення єдиних цін²⁵.

Наскільки монополії та їх спілки визначають політику уряду у важливих проблемах, видно на прикладі ставлення Великобританії до «Спільного ринку». Наприкінці 50-х років британські монополії не були готові покінчити зі своїм «імперським» минулим, зі Співдружністю. Тому англійський уряд відстоював ідею утворення широкої «зони вільної торгівлі» в Європі. Вступ Англії в цю зону був можливим при врахуванні її інтересів у Співдружності, збереженні імперських преференцій.

Поступово, в міру зростання могутності «шістки» — «Спільного ринку», — правлячі кола Великобританії почали замислюватися, чи не залишаться вони за бортом об'єднаної Європи. Тому на початку 60-х років почалися попередні переговори про умови вступу Англії до «Спільного ринку». Та лише наприкінці 60-х — на початку 70-х років більшість їх висловилося за приєднання до «шістки». На цьому наполягали хімічні, нафтові, металургійні, автомобільні монополії, об'єднання найновіших галузей промисловості, фінансисти Сіті. Представники текстильної, суднобудівної промисловості, житлового будівництва, сільського господарства вагалися. Перевагу здобули наймогутніші монополії. Вони змусили уряд домогтися прийняття країни у «Спільний ринок».

Монополістичний капітал вирішив, що економіка Англії потребує різкого поштовху, щоб прокинутися від післявоєнної летаргії. Цим поштовхом мали бути приєднання до «шістки», посилена конкуренція з європейськими монополіями. В 1970 р. з 200 найбільших неамериканських компаній світу в Англії діяло 46 (крім того, дві англо-голландські), тобто більше, ніж у ФРН (25), Франції (21), Італії (7). Зрозуміло, що більшість їх витримає конкурентну боротьбу з європейськими об'єднаннями. Скрутно буде дрібним і середнім фірмам, багатьом з яких загрожує розорення. Погіршиться становище трудящих. В середньому на 20—25% підскачуть ціни на продукти²⁶.

І нинішній консервативний уряд Е. Хіта, незважаючи на опір трудящих і немонополізованої буржуазії, виконав волю трестів — Англія приєдналася до «Спільного ринку». Проте він хоч якоюсь мірою змушений рахуватися і з настроями широких народних мас, вдавати, що «бореться» проти засилля окремих монополій.

У післявоєнні роки в Англії, як і в більшості промислово розвинутих країн, дещо розширилося «антимонаполістичне» законодавство. Тому деякі буржуазні соціологи мають сучасну імперіалістичну державу як силу, ворожу монополістичній буржуазії. Вони твердять, ніби «антимонаполістична» політика буржуазної держави виражає інтереси всіх класів і верств капіталістичного суспільства. Насправді ж «антимонаполістичне» законодавство — це не що інше, як намагання розширити соціальну базу імперіалістичної держави шляхом ілюзорних поступок дрібній та середній буржуазії²⁷.

В 1948 р. лейбористський уряд утворив комісію в справах монополій. Вона мала інформувати уряд про заснування й діяльність монополій з метою обмеження їх впливу, реагуючи в такий спосіб на утворення монополій, коли вони контролюють третину товарів, що виробляє галузь.

²⁴ «МЭМО», 1958, № 7.

²⁵ «МЭМО», 1972, № 2, стор. 91.

²⁶ «Советское государство и право», 1967, № 1, стор. 125.

²⁷ G. Tugnet. Назв. праця, стор. 66.

Ця комісія збереглася й при консерваторах. Але ось як «уважно» прислухається уряд до її рекомендацій. Протягом 7 років комісія подала 20 доповідей про утворення монопольної ситуації у виробництві електричних ламп і лише після цього було видано урядове розпорядження²⁸. Комісія дуже повільно обстежувала монополії. Але урядові консерваторів і така діяльність здалася занадто активною, і в 1956 р. кількість членів комісії, а також її функції були скорочені.

І все ж з 1956 по 1961 р. комісія зареєструвала укладення 2350 монопольних угод. Та лише 16 справ дійшло до заключного розгляду²⁹.

Типовий приклад «боротьби» уряду з монополіями навела газета «Дейлі уоркер». Компанії «Уолл пейпер менюфектурерз» було заборонено здійснювати подальші об'єднання лише після того, як вона досягла грандіозних масштабів і стала контролювати 79% виробництва обоїв і паперу й тільки з 1906 по 1921 р. поглинула 28 конкурентів³⁰. Було б дивним, якби англійські правлячі кола проводили іншу політику. Про їх справжні наміри можна довідатися з програмних документів буржуазних партій. В одній із заяв англійських консерваторів зазначено, що жорстка політика по відношенню до монополій може завдати більше шкоди, ніж користі.

На думку англійських авторів, законодавство про монополії не дало бажаного ефекту, не викликало зростання конкуренції. Лише окремі картельні угоди були визнані небажаними, деякі види монополістичної діяльності змінили самі капіталісти³¹.

В післявоєнні роки відбувається прискорений процес концентрації і централізації англійського капіталу. Крупні монополістичні об'єднання ведуть жорстоку конкурентну боротьбу як з іноземними промисловими та фінансовими гігантами, так і між собою. Вони все сильніше впливають на основні рішення уряду, все тісніше переплітаються інтереси імперіалістичної держави й монополій. Для розширення соціальної бази, на яку він може спиратися, уряд змушений здійснити окремі так звані «антимонopolістичні» заходи. Але робітничий клас бачить їх демагогічний характер. Зростає фронт антимонopolістичної боротьби, в яку включаються широкі верстви трудящих.

²⁸ W. Mannell. Takeover. The Growth of Monopoly of Britain. 1951—1962, London, 1962, стор. 102.

²⁹ Там же.

³⁰ "Daily Worker", 23 січня 1964 р.

³¹ «Советское государство и право», 1960, № 1, стор. 129.

Замітки

Б. А. Вальчук

**ВНУТРІПАРТІЙНА РОБОТА
ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ НА ПРОМИСЛОВИХ
ПІДПРИЄМСТВАХ УРСР
(1966—1970 рр.)**

Комуністична партія неухильно веде радянський народ по шляху будівництва комунізму. У нашій країні «...під керівництвом партії Леніна самовідданою працею радянських людей побудовано розвинуте соціалістичне суспільство... Перша в світі країна перемігшого соціалізму першою приступила до практичного розв'язання завдань будівництва комунізму»¹. Сучасний етап комуністичного будівництва характеризується

дальшим зростанням керівної ролі партії. Це зростання зумовлене, перш за все, ростом масштабів і складністю комуністичного будівництва, яке вимагає більш високого рівня політичного й організаційного керівництва, дальшим зростанням соціалістичної демократії, необхідністю творчого розвитку теорії наукового комунізму та її пропаганди, міжнародним становищем, особливою відповідальністю нашої партії і держави за зміцнення миру і соціальний прогрес, за дальший розвиток великої співдружності країн соціалізму.

Підвищувати керівну роль партії — значить на основі творчого застосування марксистсько-ленінської теорії вирішувати актуальні проблеми будівництва комунізму, підносити боєздатність самої партії, удосконалювати стиль і методи партійного керівництва радянським суспільством. Для того, щоб піднести боєздатність партії необхідно, в першу чергу, зміцнити низові ланки партії, які становлять її основу, — первинні партійні організації.

У свій час В. І. Ленін надавав винятково важливого значення низовим партійним організаціям. Визначаючи їх роль і місце в структурі партії, він писав «...головне: місцеві і особливо заводські партійні осередки, керовані передовиками з самих робітників, що живуть у безпосередньому зв'язку з масою...»²

Ленінські положення про первинні парторганізації зіграли вирішальну роль у формуванні партії, в її діяльності на всіх етапах боротьби за соціалізм і комунізм, зокрема в роки восьмої п'ятирічки. Значне місце у цьому займають рішення XXIII з'їзду КПРС, що були спрямовані на дальше зміцнення первинних парторганізацій. «Особливе значення, — говориться в резолюції XXIII з'їзду, — має підвищення боєздатності всіх первинних партійних організацій»³, яке нерозривно зв'язане з корінним питанням партійного будівництва — зростанням рядів партії, поліпшенням якісного складу її членів, бо саме первинні парторганізації, в першу чергу, несуть відповідальність за склад вступаючих до лав КПРС.

¹ Л. І. Брежнєв. Про п'ятидесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1973, стор. 58.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 17, стор. 6.

³ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 182.

Після XXIII з'їзду партії ряди її значно зросли. Якщо на 1 січня 1966 р. КП України, наприклад, нараховувала 1 977 119 членів партії і 145 697 кандидатів у члени КПРС⁴, то на 1 січня 1971 р., відповідно,— 2 424 350 і 110 211⁵.

Проте кількісне зростання членів КПРС ніколи не було самоціллю для нашої партії, тому що підвищення її керівної ролі в процесі комуністичного будівництва насамперед вимагає від Комуністичної партії поліпшення якісного складу своїх лав, бо «не для реклами, а для серйозної роботи потрібні нам нові члени партії»⁶. Ще на VIII з'їзді РКП(б) підкреслювалось, що «розширення кількісного складу партійних організацій ні в якому разі не повинно купуватися ціною погіршення якісного складу їх»⁷. Велике значення у цій справі відіграв XXIII з'їзд КПРС, який наголосив, що в «соціальному складі партії робітники повинні і надалі займати провідне становище»⁸.

За період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС якісний склад рядів партії значно поліпшився. За цей час у партію було прийнято 3 млн. чол., з них більше половини — робітники, а в таких великих промислових областях, як Московська, Ленінградська, Свердловська, Горьковська, Донецька та інші, робітники, серед прийнятих кандидатами в члени КПРС, складали 60—70%⁹. Якщо в цілому по Союзу робітники, серед прийнятих кандидатами в члени партії, складали в 1965 р. 44,2%, в 1966 р.— 46,8%, в 1967 р.— 52,2%¹⁰, то в 1971 р.— 56,9%¹¹.

Зростання робітничого ядра в партії у період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС є результатом наполегливої і цілеспрямованої роботи партійних організацій по прийому в партію кращих виробничників, робітників провідних професій.

Кількісне зростання рядів КПРС, збільшення робітничого ядра і поліпшення якісного складу партії в період між XXIII та XXIV з'їздами значно підвищило боездатність первинних парторганізацій, піднесло рівень організаційно-партійної роботи, дало можливість розширити зв'язки партії з масами трудящих.

Послідовно розвиваючи форми і методи своєї роботи, КПРС приділяла і приділяє значну увагу вдосконаленню структури первинних парторганізацій, піднесенню їх боездатності. По суті не було жодного партійного з'їзду, партконференції, на яких не ставилося б питання про первинні парторганізації, про їх зміцнення та бойовитість. Велику увагу дальшому поліпшенню структури партійних організацій приділив XXIII з'їзд КПРС. Зокрема, він дозволив надавати парткомам партійних організацій, які налічують більше 1 тис. комуністів, права райкому партії в питаннях прийому в КПРС, ведення обліку членів і кандидатів партії та розгляду персональних справ комуністів¹². Лише на Україні на січень 1971 р. такі права були надані 93 парткомам проти 41 в березні 1966 р.¹³ Надання парткомам цих прав піднесло відповідальність парторганізацій за якісне поповнення рядів КПРС, за виховання комуністів, допомогло звільнити працівників міськкомів і райкомів від підготовки матеріалів до

⁴ Матеріали XXIII з'їзду КП України, К., 1966, стор. 60.

⁵ Матеріали XXIV з'їзду КП України, К., 1971, стор. 58.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 45.

⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954, стор. 412.

⁸ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 182.

⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 105.

¹⁰ «Вопросы истории КПСС», 1969, № 4, стор. 112.

¹¹ «Коммунист», 1972, № 3, стор. 33.

¹² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 182.

¹³ Комуністична партія України. Наочний посібник з партійного будівництва, К., 1972, стор. 29.

прийому у члени КПРС, давало їм можливість частіше бути безпосередньо в парторганізаціях. XXIII з'їзд КПРС підкреслив, що «всередині цих організацій у необхідних випадках можуть бути створені парткоми в цехах, а партійним організаціям виробничих дільниць надані права первинної організації»¹⁴.

В 1966 р. Дніпропетровський обком КП України прийняв рішення про створення парткомів у сортопрокатному цеху № 1 Криворізького металургійного заводу ім. Леніна і в цеху безшовних труб Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. Леніна. Організація цехових парткомів дала можливість значно поліпшити структуру парторганізацій. На липень 1967 р. в сортопрокатному цеху № 1 Криворізького заводу було додатково створено 8 цехових парторганізацій і 27 партгруп, а в цеху безшовних труб трубопрокатного заводу, відповідно,— 4 і 19. Наприкінці 1967 р. в цехах великих промислових підприємств України працювало вже 32 таких парткоми¹⁵.

Для посилення партійного впливу безпосередньо в цехах, бригадах і на дільницях у період між XXIII та XXIV з'їздами КПРС були створені нові цехові парторганізації і партійні групи. Лише за 1969 р. на Україні було вже 2800 цехових організацій і більше 4500 партійних груп¹⁶. Всього ж за період між з'їздами кількість цехових парторганізацій зросла в 1,4 раза, а партгруп — у 1,3 раза¹⁷. Вдосконалення структури первинних парторганізацій у період між XXIII та XXIV з'їздами КПРС дало змогу значно піднести їх боєздатність, зміцнити їх організаційно, по-новому розставити партійні сили, посилити партійний вплив на вирішальних ділянках виробництва.

Важливе значення для організаційного зміцнення первинних парторганізацій і піднесення їх бойовитості має добір, розстановка і виховання партійних кадрів. Ще в 1903 р. В. І. Ленін вказував на те, «...щоб уся партія систематично, поступово і неухильно виховувала собі підходящих людей у центрі, щоб вона бачила перед собою, як на долоні, всю діяльність кожного кандидата на цей високий пост, щоб вона ознайомилася навіть з їх індивідуальними особливостями, з їх сильними і слабкими сторонами, з їх перемогами і «поразками»¹⁸.

Керуючись вказівками В. І. Леніна з цього питання, партія особливого значення надає кадровій політиці партії в період розгорнутого будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму, коли «підвищення рівня керівництва всіма сторонами життя суспільства, організаційної і політичної роботи в масах нерозривно зв'язане з поліпшенням добору, розстановки і виховання кадрів»¹⁹. У своїй практичній діяльності Комуністична партія керується ленінськими вказівками про необхідність систематичного оновлення кадрів, використання, поряд з досвідченими, молодих партійних працівників. «Вміння досвідчених партійних працівників у центрі і на місцях повинно проявитися в тому, щоб посилено використати нові свіжі партійні сили...»²⁰ — писав В. І. Ленін в жовтні 1919 р. Це ленінське положення закріплено в Статуті КПРС, де говориться, що при виборах всіх партійних органів додержується принцип систематичного оновлення їх складу і наступності керівництва²¹. Відомо, що регламентація оновлення і змінюваності складу партійних

¹⁴ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 188.

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 242, спр. 9, арк. 6—7.

¹⁶ «Комуніст України», 1970, № 3, стор. 57.

¹⁷ «Комуніст України», 1970, № 12, стор. 4.

¹⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 8, стор. 91—92.

¹⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 112.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 54.

²¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 248.

органів та їх керівних кадрів призвела до того, що в останні роки перед XXIII з'їздом КПРС змінюваність секретарів первинних парторганізацій досягла 60%²². Це негативно позначилося на діяльності первинних партійних організацій, тому XXIII з'їзд КПРС вирішив «...вважати недоцільним зберігати далі в Статуті КПРС положення, які визначають норми оновлення і змінюваність складу партійних органів та секретарів партійних організацій»²³. Ці зміни дають змогу на кілька строків обирати вожаками парторганізацій здібних людей, які мають достатню підготовку, високе ідейне і політичне загартування. Так, наприклад, у 1967 р. комуністи Старокраматорського машинобудівного заводу ім. Орджонікідзе обрали 87 партгрупоргів, з яких було обрано вперше 28, вдруге і більше — 59 партгрупоргів²⁴. Вибори 1970 р. показали, що змінюваність секретарів первинних парторганізацій республіки становила лише 28,4%, а до XXIII з'їзду КПРС вона була майже в 2,5 раза більшою²⁵. За останні роки в республіці виросло багато здібних керівників партійних організацій. Це, наприклад, такі секретарі парткомів, як В. О. Білоусов (Ждановського заводу важкого машинобудування), В. І. Квасов (Ворошиловградського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції), О. М. Камардін (секретар парткому Донецького металургійного заводу ім. Леніна) та багато інших²⁶. Значно поліпшився освітній рівень секретарів парторганізацій. На березень 1970 р. вищу, незакінчену вищу або середню освіту мали більше 94% секретарів первинних парторганізацій — майже на 10% більше, ніж напередодні XXIII з'їзду КП України²⁷.

Наша партія постійно дбає про секретарів первинних парторганізацій, озброює їх ідейно, підвищує їх кваліфікацію. Адже від політичної зрілості секретаря, його вміння працювати з людьми значною мірою залежить бойовитість первинної парторганізації. Після XXIII з'їзду КПРС у грудні 1966 р. ЦК партії прийняв постанову «Про організацію постійно діючих курсів по перепідготовці керівних партійних і радянських кадрів»²⁸. Виходячи з цієї постанови, в республіці було створено систему навчання секретарів первинних парторганізацій і партгрупоргів. З цією метою на базі Вищої партійної школи при ЦК КП України були організовані курси, працювали школи секретарів первинних, цехових парторганізацій і партгрупоргів, проводились семінари партійних працівників по обміну досвідом, діяли школи партійно-господарського активу і т. д. Лише з 15 лютого по 13 червня 1967 р., наприклад, на курсах пройшли перепідготовку 786 партійних і радянських працівників²⁹. У період між XXIII та XXIV з'їздами КПРС постійно діючі курси по підготовці та перепідготовці партійних і радянських працівників закінчило близько 200 тис. чол. «У таких масштабах, — говорив на XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв, — з охопленням такого широкого кола людей перепідготовка кадрів у нас ніколи раніше не проводилась»³⁰.

Поліпшення якісного складу партійних працівників, секретарів первинних, дільничних і цехових парторганізацій, партгрупоргів, підвищення їх теоретичного і загальноосвітнього рівня сприяло піднесенню рівня роботи первинних парторганізацій, їх бойовості, удосконаленню політичного керівництва народним господарством.

²² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 78.

²³ Там же, стор. 188.

²⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 250, оп. 2, спр. 129, арк. 26—34 (Підрахунки автора).

²⁵ «Радянська Україна», 3 квітня 1971 р.

²⁶ «Комуніст України», 1970, № 12, стор. 10.

²⁷ «Комуніст України», 1970, № 3, стор. 61.

²⁸ Справочник партійного работника. Вып. 7-й, М., 1969, стор. 317—323.

²⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 242, спр. 11, арк. 80.

³⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 115.

Однією з найважливіших умов діяльності первинних парторганізацій є неухильне додержання, дальший розвиток і зміцнення внутріпартійної демократії. В. І. Ленін зазначав, що плідотворна робота партійних організацій і всієї партії немислима без послідовного додержання внутріпартійної демократії, суть якої полягає в тому, що «...всі справи партії ведуть, прямо або через представників, усі члени партії, на рівних правах і без всякого винятку; причому всі службові особи, всі керівні колегії, всі установи партії — виборні, підзвітні, змінювані»³¹.

У первинній партійній організації внутріпартійна демократія знаходить своє практичне відображення перш за все на партійних зборах. Саме тут комуністи обговорюють питання політики і практичної діяльності КПРС, вносять пропозиції, відверто відстоюють свою точку зору. Як вищий орган первинної партійної організації, партійні збори, разом з тим, є організаційним засобом вироблення єдиної думки комуністів, трибуною критики і самокритики, школою виховання.

Комуністична партія на всіх етапах своєї діяльності приділяла велику увагу зборам комуністів. Ще В. І. Ленін підкреслював «...безумовну обов'язковість частіших і ширших зборів членів партії поряд з іншими заходами до розвитку самодіяльності членів партії»³². У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їздові КПРС Л. І. Брежнєв говорив, що «...розвиток внутріпартійної демократії сприятиме дальшому зміцненню партії, розширенню її зв'язків з масами, ще більшому підвищенню авторитету нашої партії»³³. Ось чому, керуючись рішеннями XXIII з'їзду КПРС, первинні парторганізації направили свою діяльність на те, щоб підняти значення партійних зборів як виразника колективної думки членів і кандидатів партії.

Новим виявом піклування партії про зміцнення первинних парторганізацій, дальший розвиток і зміцнення внутріпартійної демократії стала постанова ЦК КПРС «Про практику проведення партійних зборів у Ярославській міській партійній організації»³⁴ від 3 листопада 1969 р., в якій говориться, що в деяких парторганізаціях збори комуністів не мають належного впливу на життя і справи партійних організацій, що необхідно підняти роль зборів. На семінарах партійного активу, зборах комуністів у первинних парторганізаціях було обговорено завдання, які випливають з цієї постанови ЦК КПРС. У Ворошиловградській області, наприклад, на партійних зборах, присвячених цьому питанню, були присутні близько 150 тис. комуністів, тобто майже 95% складу обласної партійної організації, і виступило більше 25 тис. чол. В обговоренні постанови ЦК КПРС комуністи республіки докладно проаналізували практику підготовки і проведення партійних зборів, узагальнили досвід деяких парторганізацій у їх проведенні, викрили недоліки у цій справі. В усіх парторганізаціях були розроблені конкретні заходи, спрямовані на підвищення ролі партійних зборів. У порядку контролю виконання цих заходів бюро обкомів партії заслухали звіти більше 40 міськкомів і райкомів КП України³⁵.

Отже, діяльність партійних організацій промислових підприємств України після XXIII з'їзду КПРС була направлена на організаційне зміцнення первинних парторганізацій, удосконалення форм і методів внутріпартійної роботи, підвищення організуючої і мобілізуючої ролі комуністів у процесі комуністичного будівництва. Все це на сучасному етапі є гарантією того, що рішення XXIV з'їзду КПРС, завдання дев'ятої п'ятирічки будуть успішно виконані.

³¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 14, стор. 234.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 42, стор. 172.

³³ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 69.

³⁴ Справочник партійного работника. Вып. 10-й, М., 1970, стор. 278—283.

³⁵ «Комуніст України», 1970, № 12, стор. 24.

В. М. Хричов

**ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО
РОЗВИТКОМ ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ
НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ
ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ
В 1959—1965 рр.**

У Програмі КПРС накреслено конкретні шляхи переходу радянського суспільства до комунізму. Головним економічним завданням партії і народу є створення відповідної матеріально-технічної бази. У розв'язанні цієї проблеми почесна роль

належить науково-технічній інтелігенції, яка покликана органічно поєднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства.

Ще напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін писав: «Нам потрібні в більшому і більшому, проти попереднього, числі інженери, агрономи, техніки, науково-освічені спеціалісти всякого роду...»¹.

Після перемоги соціалістичної революції для відродження всіх галузей народного господарства та організації виробництва за єдиним науково-обґрунтованим державним планом були необхідні кадри фахівців, діячів науки і техніки, бо «без керівництва спеціалістів різних галузей знання, техніки, досвіду,— вказував Ілліч,— перехід до соціалізму неможливий...»².

Керуючись ленінськими настановами, Комуністична партія постійно приділяла велику увагу підготовці науково-технічної інтелігенції. В досліджуваний період у країні налічувалося 298,8 тис. науковців, які працювали в галузі технічних наук. Це становило близько 45% від загальної їх кількості. У промисловості було зайнято 2,5 млн. інженерів і техніків. В Українській РСР у цих же галузях відповідно працювало більше 42 тис. науковців (з 93,9 тис.) та близько 500 тис. інженерів і техніків³.

Тенденція до прискореного зростання цього заgonу інтелігенції розглядалася XXIV з'їздом КПРС як закономірне явище, пов'язане з розвитком науково-технічної революції. «Чисельність інтелігенції,— сказано у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії,— продовжує швидко зростати. Збільшується число наукових працівників, інженерів, техніків, агрономів, учителів і лікарів, а темпи зростання науково-технічної інтелігенції за останні роки у нас почали перевищувати темпи зростання всіх інших соціальних груп»⁴.

В роки семирічки партійні організації України, разом з усією партією, удосконалювали стиль і методи керівництва діяльністю наукових закладів, розвитком промислового виробництва, підвищенням творчої активності науковців та інженерно-технічних працівників у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

Зріс авторитет нашої партії серед усіх верств радянського народу, в тому числі й серед інтелігенції. За роки семирічки, наприклад, парторганізація Академії наук УРСР зросла з 1526 до 3631 комуніста (в 2,3 раза). Членами КПРС були 60 академіків (з 97), 78 членів-кореспондентів (з 127), 2126 наукових працівників⁵. Серед науковців та викладачів, що працювали у вузах республіки в 1967 р., комуністи складали 50%⁶.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 83.

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 215.

³ Народное хозяйство СССР в 1965 году, М., 1966, стор. 575, 710; Народное хозяйство Украинской РСР в 1965 році, К., 1966, стор. 493—499, 623—624.

⁴ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. I, К., 1972, стор. 94.

⁵ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 20, спр. 89, арк. 11; ф. 8177, оп. 2, спр. 603, арк. 56; Історія Академії наук УРСР, ч. I, К., 1967, стор. 232.

⁶ Вища школа Української РСР за 50 років, ч. II, К., 1968, стор. 280.

Бурхливий розвиток науково-технічної революції вимагав від інтелігенції постійного оволодіння новітніми досягненнями науки і техніки. Ще В. І. Ленін зазначав, що для ефективного управління «треба бути компетентним, треба повністю і до точності знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті, треба мати певну наукову освіту»⁷.

Партійні організації України сприяли творчому зростанню науково-технічної інтелігенції, підвищенню її організаторської ролі на виробництві. Велике значення щодо цього мала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню добору і підготовки наукових кадрів» (травень 1962 р.)⁸. Питання, пов'язані з підвищенням кваліфікації, регулярно обговорювались на пленумах партійних органів, активах, а також на зборах комуністів науково-дослідних інститутів, технічних вузів, промислових підприємств.

Значну роботу проводив партком Академії наук УРСР. Якщо в 1959 р. докторські дисертації захистило 15 чол., то в 1965 р. — 40. За роки семирічки кількість докторів наук збільшилась на 130 чол., кандидатів наук — на 900 чол. Особливу увагу цій справі приділяли парторганізації політехнічних вузів України. Так, тільки в Харківському політехнічному інституті ім. В. І. Леніна кількість докторів і кандидатів наук збільшилась з 268 в 1959 р. до 350 в 1965 р. Всього в Українській РСР за цей час кількість докторів і кандидатів технічних наук зросла більш як у 2 рази і досягла в 1965 р. 5091 чол.⁹. З 1960 р. в республіці діяли курси підвищення кваліфікації інженерів при 20 вищих навчальних закладах. Тільки протягом 1964—1965 рр. на них пройшло перепідготовку більше 24 тис. чол., а за семирічку — близько 140 тис.¹⁰

Особливо турбувалися партійні організації про підвищення теоретичного рівня інтелігенції. В досліджуваний період ЦК КПРС і ЦК КП України прийняли ряд рішень щодо поліпшення ідейно-політичного виховання трудящих, у тому числі й науково-технічної інтелігенції. У постанові «Про завдання пропаганди в сучасних умовах» (1960 р.) ЦК КПРС звертав увагу парторганізацій на необхідність творчого підходу до політичної освіти працівників розумової праці¹¹.

Науково-технічна інтелігенція республіки брала активну участь у проблемних і теоретичних семінарах мережі партійної освіти. Якщо в 1958/59 навчальному році у них навчалось тільки 1560 наукових працівників, то вже через рік — близько 10 тис.¹². У Запорізькій та Дніпропетровській областях кількість тих, що вивчали марксистсько-ленінську теорію в проблемних семінарах у 1960/61 навчальному році, порівняно з попереднім, збільшилась у півтора рази¹³.

Особливу увагу партійні організації республіки приділяли семінарам з філософських проблем природничих наук. Харківський обком КП України, наприклад, у 1958/59 навчальному році створив більше 300 та-

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 389.

⁸ Справочник партийного работника, вып. IV, М., 1963, стор. 408—412.

⁹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 8177, оп. 2, спр. 329, арк. 202; спр. 603, арк. 30—32; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 5361, оп. 1, спр. 283, арк. 11; спр. 425, арк. 14, 18; Народне господарство Української РСР в 1965 році, К., 1966, стор. 626.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, спр. 420, арк. 14; оп. 227, спр. 1088, арк. 123; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4820, оп. 10, спр. 127, арк. 10, 13, 17.

¹¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. IV, М., 1960, стор. 606.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 227, спр. 9, арк. 90.

¹³ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 37, спр. 108, арк. 170—173; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, спр. 190, арк. 194.

ких семінарів, де навчалось майже 6 тис. чол., Запорізький — 187 з контингентом слухачів понад 4 тис. чол. В Академії наук УРСР їх кількість зросла з 46 в 1960/61 навчальному році до 94 у 1964/65 навчальному році, а кількість слухачів — з 830 до 2231 ¹⁴.

Великою популярністю серед науково-технічної інтелігенції користувались вечірні університети марксизму-ленінізму. Кількість слухачів у них зросла з 8 тис. у 1958/59 навчальному році до 14 тис. у 1963/64. В Харківському вечірньому університеті марксизму-ленінізму в 1964/65 навчальному році кількість інженерів і техніків становила 64,7% від загальної кількості слухачів, у Дніпропетровському — 58% ¹⁵.

Теоретично підготовленим інженерам і технікам партійні організації доручали вести пропагандистську роботу, керуючись при цьому вказівкою В. І. Леніна про те, що пропагандистами необхідно висувати найбільш спроможних до цього людей, «використовувати їх цілком і берегти суцубо» ¹⁶. У 1960/61 навчальному році пропагандистську роботу в республіці здійснювали більш як 200 тис. чол., 70 тис. з них належали до науково-технічної інтелігенції (в три рази більше, ніж у 1958/59 навчальному році). В Запорізькій області питома вага пропагандистів з цієї соціальної групи складала 38%, у Дніпропетровській — 58% ¹⁷.

Постанова ЦК КПРС від 5 травня 1961 р. «Про заходи щодо поліпшення добору і підготовки пропагандистських кадрів» сприяла ще активнішому залученню до пропагандистської роботи науковців та інженерно-технічних працівників. Їх кількість у складі пропагандистів збільшилась за роки семирічки втричі ¹⁸.

Однак це не означає, що у справі марксистсько-ленінського навчання науково-технічної інтелігенції було все гаразд. Деякі парторганізації не приділяли достатньої уваги цій ділянці роботи. Іноді економічна освіта підмінялася професійно-технічним навчанням.

У зв'язку з запровадженням нової системи партійної освіти, розробленої ЦК КПРС на 1965/66 навчальний рік, партійні організації України вжили заходів, спрямованих на систематичне вивчення комуністами з числа науково-технічної інтелігенції марксистсько-ленінської теорії.

Максимальне прискорення науково-технічного прогресу — найважливіше загальнонародне завдання. У Програмі КПРС зазначено, що партія всемірно сприятиме посиленню ролі науки у будівництві комуністичного суспільства. У зв'язку з цим перед ученими та інженерами стоїть важливе завдання — скорочувати строки проектування нових технічних засобів і освоєння їх виробництвом.

XXI з'їзд КПРС (1959 р.), враховуючи рівень розвитку продуктивних сил і стан наукової бази, визначив завдання у справі дальшого підвищення суспільного виробництва та інтенсифікації всіх його галузей за рахунок широкого розвитку наукових досліджень і швидкого використання їх наслідків у виробництві ¹⁹.

Виходячи з цього, XXI з'їзд КП України вказав на головні напрямки в роботі вчених республіки. «Наукові працівники, — говорилось у Звітній доповіді з'їзду, — повинні зосередити зусилля на створенні і широ-

¹⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, спр. 136, арк. 84, 91—92; Партархів Київського обкому КП України, ф. 8177, оп. 2, спр. 376, арк. 180.

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, спр. 136, арк. 307—308; спр. 289, арк. 69; спр. 306, арк. 41, 63, 73.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 206.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, спр. 166, арк. 580; спр. 137, арк. 252; спр. 190, арк. 205; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 37, спр. 108, арк. 176.

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, спр. 137, арк. 252.

¹⁹ Матеріали позачергового XXI з'їзду КПРС, К., 1959, стор. 178.

кому впровадженні у промислове і сільськогосподарське виробництво найновішої техніки, винайденні нових знарядь праці, сировини, матеріалів, на комплексній механізації, автоматизації та інтенсифікації виробничих процесів...»²⁰.

Партійні організації республіки активно залучали науково-технічну інтелігенцію до участі в розвитку продуктивних сил. У 28 наукових радах при Державному комітеті Ради Міністрів УРСР по координації науково-дослідних робіт було зайнято близько 3 тис. вчених та інженерів, у тому числі 116 академіків, членів-кореспондентів Академій наук СРСР і УРСР, 265 професорів і докторів наук, понад 700 доцентів і кандидатів наук²¹. В областях працювали координаційні комісії та комітети сприяння розвитку провідних галузей промисловості. Так, 23 березня 1963 р. бюро Харківського обкому КП України затвердило 13 обласних промислових комісій, до складу яких входило 129 учених та інженерів²².

Багато уваги в ці роки приділялося дослідженням з питань комплексної механізації і автоматизації виробництва. На підприємствах діяли відділи або бюро проектування засобів механізації, цехи і ділянки, де їх виготовляли. В 1959 р. у Харківському раднаргоспі налічувалося 30 таких відділів, у яких працювало більше 650 конструкторів і технологів, та 50 цехових бригад, що виготовляли засоби механізації і автоматизації. Це дало змогу колективам тракторного, турбінного заводів, наприклад, домогтися високого рівня комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів²³.

Партійні організації України збагатилися досвідом боротьби за підвищення якості промислової продукції. Показовим прикладом позитивної роботи в цьому напрямку є діяльність Миколаївського обкому КП України. У перші роки семирічки суднобудівні заводи Чорноморський та ім. 61 Комунара одержували рекламачії на свою продукцію. Працівники проектних і науково-дослідних організацій не приділяли належної уваги уніфікації вузлів на різних типах суден. Так, на суднах, які будувалися на Чорноморському суднобудівному заводі, застосовувалося близько 540 типорозмірів труб, 89 — дверей. Це призводило до значних затрат на підготовку і оснащення виробництва, ускладнювало впровадження поточкових ліній і автоматики.

Обком партії залучив учених і конструкторів до вивчення стану справ на цих заводах. В 1963 р. для ознайомлення з діяльністю суднобудівних заводів було створено спеціальну комісію, до складу якої входили вчені кораблебудівного інституту ім. адмірала Макарова та інженери. Результати перевірки обговорювались у березні на пленумі обкому КП України, який у своїй резолюції записав, що головне завдання конструкторів і корабелів — розробити і побудувати перспективні типи суден на основі досягнень сучасної вітчизняної і зарубіжної науки. У листопаді бюро обкому обговорювало хід виконання даного рішення. В 1965 р. на Чорноморському суднобудівному заводі бездефектна задача продукції складала вже 98%, 107 бригад і 215 робітників працювали з особистим клеймом. Зменшення кількості типорозмірів деталей і запровадження нових синтетичних матеріалів дали змогу знизити трудомісткість і вартість китобійних суден на заводі ім. 61 Комунара в 1,75 раза²⁴.

²⁰ Позачерговий XXI з'їзд Комуністичної партії України, К., 1959, стор. 37.

²¹ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 227, спр. 544, арк. 142—143.

²² Там же, оп. 230, спр. 547, арк. 174, 211—215.

²³ Там же, оп. 214, спр. 476, арк. 122; оп. 227, спр. 743, арк. 145; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4819, оп. 3, спр. 99, арк. 33.

²⁴ Партакхів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 174, спр. 429, арк. 17; ф. 5162, оп. 1, спр. 1, арк. 35; спр. 9, арк. 3, 48; «Южная правда», 7 грудня 1965 р.

Чималий досвід у боротьбі за якість продукції мала Харківська обласна парторганізація. В області діяли центральна і 7 галузевих комісій, в яких працювало більше тисячі вчених та інженерів. Комісії проаналізували технічний стан понад 3200 основних виробів машинобудівної промисловості, склали 657 карт технічного рівня. В результаті цього 320 виробів було знято з виробництва, 1080 — модернізовано²⁵. Подібна робота провадилась і в інших областях республіки.

Важливою умовою підвищення творчої активності науково-технічної інтелігенції є зміцнення її зв'язків з виробництвом. Творча ініціатива вчених, інженерів, техніків збагатила всенародний рух за технічний прогрес такими формами співдружності науковців з виробничниками, колективами, як укладання господарських договорів, створення творчих комплексних бригад, базових або галузевих науково-дослідних лабораторій. У 1964 р. в республіці було створено 17 проблемних, 41 базова і 106 галузевих науково-дослідних лабораторій, у яких працювало більше 2300 штатних наукових працівників. На кінець семирічки тільки в Харківському політехнічному інституті діяло 22 базові лабораторії, де налічувалося 600 штатних співробітників, а всього працювало 560 професорів і доцентів, 900 наукових працівників, 140 аспірантів, більш як 1,5 тис. студентів²⁶.

Ефективність роботи базових лабораторій була високою. Тільки в 1965 р. дослідницькі колективи вищої школи України одержали економічний ефект, що у 2 рази перевищував вкладення в науку²⁷.

Приклад творчої співдружності показали науковці Криворізького гірничорудного та Дніпропетровського гірничого інститутів з інженерно-технічними працівниками криворізьких шахт «Гігант» і «Більшовик». Вони зобов'язалися завдяки удосконаленню і автоматизації довести в 1961 р. середньорічну продуктивність праці на одного робітника за зміну на шахті «Гігант» до 15,5 т, на шахті «Більшовик» — до 12 т, а до кінця семирічки, відповідно, — до 25 і 18 тонн. Через газету «Правда України» дніпропетровці звернулися до науковців вищих навчальних закладів Української РСР із закликом зміцнювати співдружність з підприємствами²⁸.

На цей заклик відгукнулося багато колективів учених та інженерно-технічних працівників. Про це свідчить збільшення обсягу виконаних вузами України робіт. У 1961 р. він становив 12 млн. крб. — у 6 разів більше, ніж у 1955 р. В 1965 р. вченим вузів було видано 333 авторські свідоцтва. Науковці Криворізького гірничорудного інституту передали проектним організаціям дослідження на тему «Експлуатація залізорудних родовищ Криворізького басейну на глибоких горизонталях», використання якого після реконструкції рудників дало річну економію 6 млн. крб.²⁹

Ефективною формою участі науково-технічної інтелігенції в розвитку технічного прогресу стали громадські конструкторські бюро. В 1960 р. вони діяли на більшості промислових підприємствах республіки. В 1961 р. їх налічувалося близько 3 тис., а працювало там більше 20 тис. інженерів, техніків і новаторів виробництва³⁰.

Під керівництвом партійних організацій науково-технічна інтелігенція України в роки семирічки активно пропагувала досягнення науки і

²⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, спр. 724, арк. 3—4.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4819, оп. 1, спр. 835, арк. 50; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 230, спр. 1146, арк. 89.

²⁷ «Комуніст України», 1972, № 5, стор. 79.

²⁸ «Правда України», 5 травня 1961 р.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4819, оп. 1, спр. 835, арк. 45—46; «Комуніст України», 1972, № 5, стор. 78.

³⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, спр. 472, арк. 38.

техніки сприяла запровадженню їх у виробництво. Значною мірою це залежало від організації інформації.

В країні існує загальнодержавна система науково-технічної інформації, важливою частиною якої є служба інформації Української РСР. На 1 серпня 1963 р. в республіці працювало 2 інститути технічної інформації Державного комітету Ради Міністрів УРСР по координації науково-дослідницьких робіт, 11 відділів технічної інформації міністерств і відомств, 7 центральних бюро технічної інформації раднаргоспів, 41 відділ інформації науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій, 586 бюро технічної інформації підприємств. Всього в них працювало близько 8 тис. спеціалістів³¹.

Найкращих наслідків у пропаганді і впровадженні досягнень науки і техніки у виробництво колективи наукових працівників досягали там, де міські та районні комітети партії вникали в їх діяльність, знали їх запити і проблеми. Певний досвід щодо цього мав Ленінський райком партії м. Дніпропетровська. Разом з ученими Інституту чорної металургії АН УРСР і Дніпропетровського металургійного інституту він організував широку пропаганду використання природного газу і кисню у доменному та сталеплавильному виробництві. Протягом 1964 р. на заводі ім. Петровського були проведені об'єднані науково-технічна рада, конференція та семінари-практикуми з інженерно-технічними працівниками металургійних підприємств³².

Багато зробили для пропаганди і запровадження у виробництво цього методу Дніпродзержинський, Криворізький, Запорізький та інші міськими партії. За короткий строк природний газ і кисень як інтенсифікатори процесів, що відбуваються в доменних і мартенівських печах, були запроваджені на багатьох металургійних заводах республіки. На XXIII з'їзді Комуністичної партії України відмічалось, що в 1965 р. понад 70% сталі виплавлялось із застосуванням кисню, а вся виплавка чавуну велась із використанням природного газу. Це сприяло підвищенню продуктивності доменних печей до 8% і зниженню витрат коксу на тонну чавуну на 15%³³.

Пропагуючи впровадження у виробництво досягнень науки і техніки, партійні організації широко використовували науково-технічні конференції, наради, «дні науки». Більше 35 науково-технічних конференцій на рік проводилось по лінії Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. В 1963 р. тільки на підприємствах Харківського раднаргоспу було проведено 175 науково-технічних конференцій. Більше 150 конференцій і 200 «днів науки» на рік проводилось у Дніпропетровській області³⁴.

Технічний прогрес, широке впровадження механізації та автоматизації в промислове виробництво вимагали постійного підвищення техніко-економічних знань і майстерності робітників.

З участю інженерів і техніків у республіці працювало майже 4 тис. шкіл передових методів праці, які тільки в 1965 р. закінчило 212 тис. робітників, в тому числі на підприємствах Придніпровського раднаргоспу — більше 25 тис. По лінії державної системи підвищення виробничої кваліфікації на підприємствах були створені технічні курси, на яких

³¹ Там же, оп. 227, спр. 544, арк. 153; спр. 1038, арк. 154.

³² Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 36, спр. 157, арк. 32.

³³ Матеріали XXIII з'їзду КП України, К., 1966, стор. 14; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, спр. 472, арк. 8.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4819, оп. 1, спр. 835, арк. 53; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 230, спр. 1145, арк. 20; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 38, спр. 33, арк. 8.

у 1964 р., наприклад, одержали другу професію 113 тис. робітників³⁵. За роки семирічки в середньому кожний другий робітник підвищив свою кваліфікацію.

У досліджуваний період, поряд з державною системою підвищення кваліфікації робітників, з ініціативи науково-технічної інтелігенції широко використовувалися громадські форми удосконалення знань: інститути передового досвіду, університети техніко-економічних знань. Добре працювали вони на Харківському електромеханічному заводі та кіровоградському заводі «Червона зірка», де теоретичний курс вели вчені, викладачі вузів, а практичні заняття — інженери підприємств³⁶.

Партійні організації Дніпропетровської, Харківської, Запорізької та інших областей поставили за мету протягом семирічки озброїти мінімумом економічних знань усіх робітників. На підприємствах були створені економічні гуртки, керівниками яких парткоми затвердили інженерно-технічних працівників. У Дніпропетровській області, наприклад, у 1960/61 навчальному році в цих гуртках навчалось 250 тис. робітників — в 4 рази більше, ніж у 1959/60 навчальному році³⁷.

Найефективнішою формою пропаганди техніко-економічних знань серед робітників були школи досвіду комуністичної праці, в яких органічно поєднувалися політична, професійна і техніко-економічна підготовка. Особливо великого розмаху їх створення набрало після червневого (1963 р.) Пленуму ЦК КПРС, який зобов'язав партійні комітети ширше розвивати такі масові форми політичної і виробничої пропаганди, як школи комуністичної праці і передового досвіду, школи майстрів, народні університети. Якщо в 1962/63 навчальному році в республіці працювала всього 431 школа комуністичної праці, то в наступному — їх було вже 8,6 тис.³⁸ На заняттях обговорювались питання з проблем будівництва комунізму, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції. Ефективним засобом активізації занять були практичні завдання. Пропагандисти пропонували слухачам вивчати шляхи зниження собівартості продукції, підвищення продуктивності праці. На Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського, Харківському електромеханічному заводі ім. Миколаївському суднобудівному заводі ім. 61 Комунара багатьма пропагандистами були запроваджені книги «В фонд семирічки», у які на особистий рахунок слухачів вносились пропозиції щодо поліпшення виробництва. Це підвищило активність слухачів, значна частина їх стала раціоналізаторами і винахідниками. Якщо в 1958 р. в республіці було 245 тис. раціоналізаторів і винахідників, то на кінець семирічки — більш як 530 тис., кількість запроваджених у виробництво винаходів і пропозицій зросла удвоє³⁹.

Організаторська та ідейно-політична робота партійних організацій України знайшли втілення в різних формах творчої активності науково-технічної інтелігенції: у змаганнях за особистий вклад у фонд семирічки, за впровадження паспортів творчого вкладу в технічний прогрес, за зміцнення творчих зв'язків вчених з виробничниками. Наукові відкриття, спільна творча думка і праця вчених, інженерно-технічних працівників і робітників забезпечували переозброєння промислового виробництва

³⁵ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 227, спр. 9, арк. 116; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4820, оп. 10, спр. 127, арк. 17,74; Народне господарство УРСР в 1965 році, К, 1966, стор. 503.

³⁶ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, спр. 153, арк. 203; оп. 227, спр. 859, арк. 174.

³⁷ «Коммунист Украины», 1961, № 6, стор. 34.

³⁸ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, спр. 289, арк. 65.

³⁹ УРСР в цифрах, К., 1966, стор. 28.

на науковій основі. За роки семирічки на Україні було створено 4186 нових типів машин і обладнання, 1042 нових приладів, запроваджено в промисловість 6121 механізованих і 813 автоматизованих поточкових і конвейєрних ліній⁴⁰.

Успіхи трудящих України стали можливими завдяки постійній турботі Комуністичної партії про розвиток економічного потенціалу всіх республік, завдяки непорушній дружбі народів Радянського Союзу, їх взаємодопомозі.

Однак порушення галузевого принципу управління народним господарством стримувало розвиток наукових досліджень та запровадження їх у виробництво, негативно позначилося не тільки на управлінні науковими закладами, особливо галузевими, але й на діяльності науково-технічної інтелігенції.

Рішення жовтневого, листопадового (1964 р.) та вересневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС відновили галузевий принцип управління народним господарством і ліквідували помилки, допущені внаслідок суб'єктивізму, ігнорування економічних законів. Комуністична партія України провела значну роботу щодо усунення недоліків у роботі науково-дослідних інститутів та підвищення ефективності їх досліджень. Партійні організації наукових закладів, вузів і промислових підприємств, спрямовуючи зусилля науково-технічної інтелігенції на дальший розвиток технічного прогресу, домоглися істотних змін у координації наукових досліджень та швидшому впровадженню їх у виробництво.

Постійне зростання ролі інтелігенції у прискоренні науково-технічного прогресу є закономірністю соціалістичного суспільства. Важливою умовою нового піднесення творчої активності наукових працівників, інженерів і техніків у боротьбі за виконання завдань XXIV з'їзду КПРС є дальше вдосконалення форм і методів партійного керівництва ними. Це дасть змогу підвищити ефективність виробництва прискорити науково-технічний прогрес, повніше використати резерви і цим самим прискорити створення матеріально-технічної бази комунізму.

⁴⁰ Народне господарство Української РСР в 1964 році, стор. 92—93. Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 100, 120.

В. С. Дмитрієнко
ВІДБУДОВА І РОЗВИТОК
НАФТОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
БОРИСЛАВА В ПОВОЄННІ РОКИ

Німецько-фашистські загарбники завдали великої шкоди нафтовим промислам Борислава¹. Їх треба було не тільки відновити, а й значно перевершити довоєнну потужність.

Четвертим п'ятирічним планом передбачалося 1950 р. видобути в Українській РСР 325 тис. т нафти. З цією метою планувалося ввести в дію 325 свердловин у західних областях України, а також закінчити промислову розвідку в районі м. Ромни². З усіх свердловин, що мали стати до ладу, 300 припадало на колишню Дрогобицьку область³. Значна увага приділялася відновленню старих свердловин.

Здійснити ці завдання передбачалося на якісно новій технічній основі — з застосуванням роторного й турбінного буріння замість ударного, заміною свабової та желонкової експлуатації насосною, парової енер-

¹ Див.: «УІЖ», 1963, № 3, стор. 102—103.

² Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946—1950 рр., К., 1946, стор. 10.

³ Філіал Львівського обласного державного архіву в м. Самборі (далі — Філіал ЛЮДА у м. Самборі), ф. Р-642, оп. 5, спр. 11, арк. 12.

гії — електричною (для цього було вирішено збудувати електростанцію потужністю 12 тис. квт) ⁴.

Реконструкція нафтової промисловості гостро ставила проблему кадрів взагалі і особливо — кваліфікованих, здатних успішно оволодіти новою технікою і технологією буріння та експлуатації нафтових свердловин. Ця проблема зумовлювалася рядом причин.

По-перше, технічна підготовка переважної більшості місцевих нафтовиків була низькою. По-друге, за договором між СРСР і Польським Комітетом Національного Визволення про взаємну евакуацію населення на основі цілковитої добровільності з Борислава в 1945—1946 рр. виїхала частина кваліфікованих робітників ⁵. По-третє, великою була плінність робочої сили, особливо в 1945 р. та першій половині 1946 р. З Борислава в східні області виїхало багато прибулих ще в дні війни репатрійованих з Німеччини радянських громадян ⁶, не закріпилася на постійній роботі й значна кількість тих, хто прийшов у ці роки на промисли з навколишніх сіл.

Тому забезпечення нафтових підприємств Борислава кваліфікованими кадрами було одним з першочергових завдань. З Російської Федерації, Азербайджану, Дрогобича сюди направляли на постійну роботу інженерів і техніків, випускників шкіл та училищ системи трудових резервів. Масове навчання нафтовиків було організовано й безпосередньо на виробництві.

В 1946 р. Міністерство нафтової промисловості СРСР направило на підприємства об'єднання «Укрнафта» 48 спеціалістів. Одночасно прибуло 199 випускників Бориславської школи фабрично-заводського навчання, 194 — Бориславського, Грозненського та Дрогобицького ремісничих училищ. В 1948 р. на промисли прийшли випускники Львівського політехнічного інституту, Дрогобицького та інших нафтових технікумів. Курсовим та індивідуально-бригадним навчанням в об'єднанні «Укрнафта» 1946 р. було охоплено 1311 чол.⁷ Поповнювали свої знання також інженерно-технічні працівники й, зокрема, керівники бригад. У 1950 р., наприклад, курси підвищення кваліфікації закінчило 130 майстрів нафтовидобутку та буріння; 17 командирів виробництва навчалася на курсах у Москві, Баку, Саратові, Грозному.

У цей час на промислах уже працювало 52 дипломованих інженери й техніки. З них 21 — жителі західних областей Радянської України. Прибуло також 212 сімей нафтовиків-українців — переселенців з Польщі.

Завдяки допомозі, поданій Міністерством нафтової промисловості та республіканським урядом, в результаті великої роботи, проведеної на місці, вже на кінець 1946 р. в основному було розв'язано проблему забезпечення підприємств Борислава кваліфікованою робочою силою ⁸. Одночасно з різних областей країни сюди надходила необхідна техніка. За два роки, що минули з часу визволення Борислава від німецько-фашистських загарбників, промисли одержали технічного обладнання на 27 млн. 970 тис. крб.⁹ Для контори буріння надійшло 14 новітніх верстатів ¹⁰.

Все це сприяло прискоренню темпів реконструкції нафтових підприємств, удосконаленню та впровадженню нових форм організації праці, широкому розгортанню соціалістичного змагання.

⁴ Там же, спр. 492, арк. 14.

⁵ Там же, спр. 7, арк. 39.

⁶ «Нафтовик Борислава», 30 листопада 1945 р.

⁷ Філіал ЛЮДА в м. Самборі, ф. Р-646, оп. 8, спр. 7, арк. 47, 51, 54.

⁸ Там же, арк. 40.

⁹ «Нафтовик Борислава», 7 листопада 1946 р.

¹⁰ «Нафтовик Борислава», 13 лютого 1947 р.

Бориславці самовіддано трудилися над відновленням свердловин, зруйнованих під час війни. Тільки 1946 р. введено в експлуатацію 121 свердловину¹¹. Організовувалось дослідження свердловин з метою максимального викачування з них нафти. В результаті протягом того ж року 650 свердловин було переведено на оптимальний режим експлуатації¹². Одночасно встановлювалось нове обладнання. Так, лише в першому році п'ятирічки на насосну експлуатацію переведено 71 свердловину¹³.

В липні 1946 р. робітники, інженерно-технічні працівники та службовці нафтових підприємств Борислава звернулися з листом до нафтовиків об'єднання «Азнафта». Повідомляючи про те, що з Москви, Ленінграда, Грозного, Свердловська, Куйбишева, Баку і Тули на Прикарпаття надходить дедалі більше вітчизняної техніки, вони писали бакинцям: «На нашому шляху індустріалізації є багато труднощів. Кожний промисел, кожний завод і колектив відчуває потребу в допомозі досвідом, який у вас такий багатий.., який ми прагнемо якнайскоріше вивчити і запровадити на своїх підприємствах»¹⁴.

Бакинці відповіли, що охоче поділяться своїм досвідом з українськими нафтовиками, бо в цьому запорука збільшення видобутку палива для рідної Батьківщини, зміцнення дружби між народами.

Бюро Дрогобицького обкому КП(б)У прийняло постанову, що зобов'язувала партійні органи міст і районів, де діяли нафтогазові підприємства, організувати широке обговорення листа бакинців і вжити практичних заходів для застосування набутого ними досвіду. В Баку було відряджено делегацію, до складу якої входили й бориславські нафтовики І. І. Мехлик, І. В. Мицак, І. В. Менчишин, В. М. Савчин та ін. Бориславський міськком партії вирішив направити на курси передового досвіду в Баку 250 робітників¹⁵.

Іван Іванович Мехлик, перебуваючи в Баку, детально вивчив досвід оператора Оруджа Кулієва, який обслуговував паралельно багато свердловин. Повернувшись у Борислав, І. І. Мехлик при підтримці партійної організації та допомозі інженерів промислу розробив детальний і чіткий графік і взявся обслуговувати 22 свердловини.

Продуктивність праці, як повідомив згодом І. І. Мехлик Оруджу Кулієву, майже подвоїлася; 8 чол., які раніше обслуговували ці свердловини, перейшли працювати на інші робочі місця. Економія до кінця 1946 р. становила близько 10 тис. крб. Бориславський нафтовик викликав на соціалістичне змагання свого бакинського вчителя¹⁶.

Після цього було скликано виробничу нараду майстрів промислу, яка намітила заходи для впровадження багатосвердловинного обслуговування в усіх бригадах.

Парторг ЦК ВКП(б) на підприємстві С. Мушенко провів спеціальний семінар з комуністами-агітаторами, і вони розповідали нафтовикам про досвід бакинців, роз'яснювали значення почину комуніста І. І. Мехлика. Хід впровадження багатосвердловинного методу систематично обговорювався на партійних зборах. Суворо перевірялося виконання прийнятих рішень¹⁷.

І. І. Мехлик став не лише ініціатором, а й палким пропагандистом нового, прогресивного методу, який докорінно змінював організацію праці, різко знижував виробничі витрати, спонукав робітників до творчого

¹¹ Філіал ЛОДА в м. Самборі, ф. Р-646, оп. 8, спр. 7, арк. 7.

¹² «Нафтовик Борислава», 13 лютого 1947 р.

¹³ Філіал ЛОДА в м. Самборі, ф. Р-646, оп. 8, спр. 7, арк. 40.

¹⁴ «Радянське слово» (Дрогобич), 30 липня 1946 р.

¹⁵ «Нафтовик Борислава», 4, 7, 18 серпня 1946 р.

¹⁶ «Нафтовик Борислава», 15 грудня 1946 р., 16 лютого 1947 р.

¹⁷ Стахановцы новой пятилетки в промышленности УССР, К., 1949, стор. 378.

пошуку в праці. Про свій досвід роботи за методом бакинців новатор розповідав на нарадах працівників нафтовидобувних бригад, на сторінках обласної та міської газет.

Рух багатосвердловинників набирал усе ширшого розмаху. В лютому 1947 р. їх було 37, у травні — 60, у серпні — 200, а у вересні — 230¹⁸. У 1948 р. окремі оператори добилися ще вищих показників, ніж спочатку мав Мехлик. Так, Семенов обслуговував 33, Коцюба — 28, Дурибаба — 23 свердловини¹⁹.

Поширенню досвіду багатосвердловинників постійно приділяли пильну увагу Бориславський міськком партії, первинні партійні організації нафтових промислів. 27 квітня 1947 р. це питання обговорювалося на відкритих партійних зборах, що відбулися на промислах, а в серпні — на міській нараді стахановців нафтової промисловості²⁰. Партійні організації влаштовували бесіди новаторів з колегами-операторами, взаємовідвідування робочих місць.

В результаті запровадження багатосвердловинного обслуговування тільки в 1947 р. на промислах об'єднання «Укрнафта» було вивільнено для інших робіт 285 чол. Це зекономило державі близько 2 млн. крб.²¹.

Творча праця зачинателя багатосвердловинного обслуговування була високо оцінена: в 1947 р. Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР Іван Іванович Мехлик нагороджений орденом Леніна.

Бориславці застосували у себе й інші починання бакинців: у 1948 р. — вахтозустрічний графік Алі Марданова²², в 1949 р. — досвід майстра Аги Кафарова, який добився значного продовження міжремонтного періоду дії свердловин²³, а отже, й значного підвищення їх продуктивності.

Бригада Пономарьова з VIII промислу, наприклад, довела міжремонтний період до 178 днів²⁴. На IX промислі в 1950 р. він становив у середньому 121,4 дня.

У творчій праці, невпинних пошуках шляхів удосконалення виробництва народилося чимало цінних починань і на бориславських промислах. З ініціативи майстра Дмитра Никонова розгорнулася боротьба за високу культуру нафтовидобутку. Очолювана ним бригада зобов'язалася щоквартально виконувати виробничі завдання не менш як на 105%. Вона запровадила госпрозрахунок і забезпечила економію коштів по всіх статтях планової калькуляції; власними силами ремонтувала підземне й наземне устаткування; навела зразковий порядок на кожному робочому місці та на прилеглий території; за досвідом Аги Кафарова продовжила міжремонтний період дії свердловини на 10%. Усі члени бригади підвищували свій ідейно-політичний і виробничо-технічний рівень. Бригада Никонова розробила детальний графік впровадження організаційно-технічних заходів, визначивши точні строки й відповідальних за їх здійснення²⁵.

Надаючи великого значення цій ініціативі, міськком партії 17 квітня 1949 р. скликав збори майстрів бригад, інженерно-технічних працівни-

¹⁸ «Нафтовик Борислава», 13 лютого, 1 травня, 29 серпня, 3 вересня 1947 р.

¹⁹ Філіал ЛОДА в м. Самборі, ф. Р-646, оп. 8, спр. 19, арк. 57.

²⁰ «Нафтовик Борислава», 24 квітня, 29 серпня 1947 р.

²¹ Стахановці нової гятилетки в промисловості УССР, стор. 270.

²² Філіал ЛОДА в м. Самборі, ф. Р-646, оп. 8, спр. 19, арк. 57.

²³ «Нафтовик Борислава», 3 липня, 3 серпня 1949 р.

²⁴ К. В. Стукалов. Дружба нефтяників Баку і Борислава, К., 1954, стор. 9.

²⁵ Нефтяная промышленность СССР, М., 1958, стор. 31; Д. Никонов. Бригада високої культури нафтовидобутку. — Бюлетень обміну досвідом стахановської праці (Дрогобич), липень, 1950, № 1, стор. 10; його ж. Работа бригад високої культури нефтедобычи в «Укрнефти». — Труды первого Всесоюзного совещания нефтяников, М. — Л., 1951, стор. 211.

ків, керівників господарських, партійних і профспілкових організацій Борислава. Дмитро Никонов від імені своєї бригади виступив на цих зборах із закликом розгорнути змагання за високу культуру виробництва. Учасники зборів підтримали його почин і прийняли відповідне звернення до всіх нафтовиків Прикарпаття²⁶.

Тільки за квітень-червень 1949 р. ініціатори змагання здійснили ряд геолого-технічних заходів на 36 свердловинах, впровадили багато цінних раціоналізаторських пропозицій і кілька винаходів, що вдосконалювали процеси нафтовидобутку. Запровадивши господарський розрахунок, колектив знизив собівартість тонни нафти в II кварталі на 6 крб. 66 коп., у III — на 6 крб. 04 коп., а в IV — на 16 крб. 38 коп. До кінця року бригада мала 245 тис. крб. надпланових прибутків. Успішно виконувалися й усі інші пункти зобов'язання²⁷.

Приклад передовиків знайшов широкий відгук серед нафтовиків України. Підсумки змагання підводилися щоквартально. В 1950 р. звання бригад високої культури нафтовидобутку завоювали 12 колективів, у тому числі й керовані майстрами Никоновим, Мехликом, Патиною, Піляком, Найдюю, Слуцьким, Акперовим, Пономарьовим²⁸. Про свій досвід Д. Никонов розповів учасникам Всесоюзної наради новаторів-нафтовиків у Москві. Почин бориславців був підхоплений і в інших районах країни.

На початку 1950 р. цінну ініціативу виявила бригада майстра Василя Івановича Піцикевича, зобов'язавшись працювати без аварій і виробничого травматизму. Досконало освоївши механізми і навчившись технічно грамотно їх експлуатувати, робітники досягли прекрасних результатів. Міністр нафтової промисловості видав наказ про поширення досвіду Піцикевича²⁹.

Новим в умовах Борислава був метод тихохідного відкачування нафти з періодично діючих свердловин, розроблений інженером Центральної науково-дослідної лабораторії об'єднання «Укрнафта» К. В. Гаврилкевичем. Теоретичні викладки новатора були підтверджені дослідями, що їх провів Гаврилкевич разом зі своїм колегою В. Харчевим і майстрами-ентузіастами з тресту «Бориславнафта». В бригаді Пономарьова, де вперше почали працювати за цим методом, підвищився видобуток і знизилася собівартість палива, подовжився строк дії підземного устаткування. Незабаром метод Гаврилкевича запровадили на всіх промислах об'єднання «Укрнафта».

Великий обсяг робіт належало виконати бурильникам. З різних кінців країни до Борислава надходило устаткування для турбінного буріння, опанувати яке бориславцям допомогли прибулі сюди росіяни: інженер Беркутов, бурові майстри Лантов і Буслов³⁰. У 1947—1948 рр. 48 бурильників з Борислава пройшли підготовку в Баку. У майстрів Азербайджану Алі Бакутова вчився Євстафій Михайлович Гринчак³¹, у Агі Неймантулли — Йосип Степанович Паращак³². Добре оволодівши досвідом бакинців, вони з успіхом застосували швидкісне буріння в Бориславі. За 57 днів бригада Гринчака виконала план 1947 р., витративши тільки

²⁶ «Нафтовик Борислава», 22 квітня 1949 р.

²⁷ Д. Никонов. Работа бригад высокой культуры нефтедобычи в «Укрнефти», стор. 212—214.

²⁸ Там же, стор. 215; його ж. Бригада высокой культуры нафтовидобутку.

²⁹ К. В. Стукалов і Р. С. Григор'ян. Передовики нафтової промисловості УРСР, К., 1951, стор. 19.

³⁰ «Радянське слово» (Дрогобич), 23 грудня 1953 р.

³¹ Стахановцы новой пятилетки в промышленности УССР, стор. 371.

³² К. В. Стукалов і Р. С. Григор'ян. Назв. праця, стор. 62.

52 доліт замість 148, виділених для цієї роботи³³. Удвоє скоротила строк проводки свердловини № 1568 бригада Паращака³⁴. Такої швидкості буріння було досягнуто вперше за всю історію Борислава. Міським КП України вжив дійових заходів, щоб досвід Є. М. Гринчака був узагальнений і впроваджений в усіх бригадах³⁵. Партійна та профспілкова організації контори буріння організували вивчення всіма майстрами також і досвіду Й. С. Паращака³⁶.

Так завдяки допомозі російських і азербайджанських друзів бориславці оволоділи вітчизняним методом турбінного буріння. При цьому виникла необхідність запобігти швидкому спрацюванню деяких вузлів турбобура, яке спричинювалося твердістю порід у надрах Прикарпаття. І цю проблему допомогли розв'язати висококваліфіковані російські нафтовики М. Олов'янов, С. Шумилов та І. Татарський, які працювали тоді в Бориславській конторі буріння. За їх ініціативою створили комплексну бригаду раціоналізаторів і винахідників. Результатом її творчих пошуків було вдосконалення вузлів турбобура, технології буріння свердловин³⁷.

За роки першої післявоєнної п'ятирічки на нафтових підприємствах Борислава відбулися докорінні якісні зміни. Якщо в 1946 р. видобуток нафти насосним способом становив 47,3% загального видобутку³⁸, то в 1950 р.— 76,6%, тобто з допомогою електричної енергії видобувалося більше 75% нафти. З 1949 р. переважаючим стало турбінне буріння свердловин.

Технічне переоснащення нафтодобувних підприємств, успішна підготовка й перепідготовка кадрів, широке впровадження у виробництво досвіду нафтовиків братніх республік, всебічний розвиток творчої ініціативи місцевих новаторів — усе це забезпечило дострокове виконання п'ятирічки. Видобуток нафти в Бориславі порівняно з 1946 р. підвищився на 21,7%³⁹.

³³ Стахановцы новой пятилетки в промышленности УССР, стор. 371.

³⁴ К. В. Стукалов і Р. С. Григор'ян. Назв. праця, стор. 64.

³⁵ «Нафтовик Борислава», 29 серпня, 12 листопада 1947 р.

³⁶ К. В. Стукалов і Р. С. Григор'ян. Назв. праця, стор. 66.

³⁷ Там же, стор. 41—49.

³⁸ Філіал ЛОДА в м. Самборі, ф. Р-646, оп. 8, спр. 19, арк. 23.

³⁹ Там же, ф. Р-642, оп. 5, спр. 492, арк. 1.

В. С. Белякова

**ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКА ПРЕСА
УКРАЇНИ ПРО ПІДГОТОВКУ КАДРІВ
ДЛЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
[1943—1945 рр.]**

З початком масового вигнання фашистських загарбників з радянських земель партія і Уряд, спираючись на підтримку всього народу, організували відбудову народного господарства у визволених районах. 21 серпня 1943 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації». В ній було намічено широку програму першочергових завдань, зв'язаних з відродженням промисловості, транспорту, сільського господарства, культурно-побутових закладів і житлового фонду¹. Цілий комплекс заходів спрямовувався на допомогу колгоспному селянству України. Значна увага приділялася також питанням забезпечення колгоспів, радгоспів, МТМ і МТС кадрами.

¹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, М., 1957, стор. 765—802.

Відродження соціалістичного сільського господарства України стало предметом особливого піклування й уваги партії та уряду, адже від цього значною мірою залежали темпи відбудови промисловості, налагодження життя в містах республіки, забезпечення продуктами харчування промислових центрів країни. А головне — хліб та інші сільськогосподарські продукти були потрібні діючій армії.

Важливу роль у цій справі відіграли постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 1943 р. «Про заходи по відбудові МТС і колгоспів у районах, що визволяються від німецько-фашистських окупантів», «Про державний план розвитку сільського господарства на 1943 рік», «Про заходи збільшення поголів'я худоби в колгоспах та радгоспах і підвищення його продуктивності».

Для відбудови сільського господарства Українська РСР одержала величезну матеріально-технічну допомогу. Велику допомогу Українській РСР подали всі народи Радянського Союзу устаткуванням, запчастинами, кадрами, коштами. У визволені райони, на місця попередньої роботи поверталися тисячі спеціалістів сільського господарства, прибували молоді фахівці, які щойно закінчили вузи і технікуми.

Досвід партії у відбудові сільського господарства республіки, в доборі, розстановці і вихованні кадрів у досліджуваний період висвітлено в історико-партійній літературі².

Серед факторів, що сприяли успішному розв'язанню проблеми забезпечення сільськогосподарського виробництва кадрами, певна роль належала партійно-радянській пресі*.

В даній замітці зроблено спробу показати висвітлення партійно-радянською пресою республіки питань підготовки і забезпечення кадрами сільського господарства Української РСР, найважливіші напрямки і форми цієї роботи.

Головним у цій справі була пропаганда ленінських принципів висування кадрів та роботи з ними. Редакції республіканських, обласних і районних газет пропагували тезу В. І. Леніна про те, що серед робітників і селян багато талантів, потрібно їх знайти і висунути, що без допомоги практиків-організаторів з народу ні в якому разі не обійтись³. Керуючись ленінською настановою, партійні організації республіки добирали серед мас талановитих організаторів. Чимало корисного зробила для цього газета «Радянська Україна» (орган ЦК КП(б)У). 11 травня 1943 р. у статті «Знати людей — головне в керівництві» газета писала,

² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., том другий; том третій; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971; В. І. Рубан. І в труді і в бою..., Видавництво КДУ, 1967; М. О. Буцько, М. І. Лавринювич. Відродження колгоспного села, К., 1968; Є. В. Сафонова. Ідейно-виховна робота Комуністичної партії серед трудящих визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.), К., 1971; Радянська Україна. Двадцятип'ятиріччя. Збірник матеріалів, К., 1944; А. А. Ирлин. Печать — боевой помощник Коммунистической партии Украины в восстановлении народного хозяйства (1943—1945). Доклады научной конференции кафедры истории КПСС, Донецк, 1970; В. І. Томек. Заходи партійних організацій України до відродження та розгортання діяльності масових засобів політичної інформації у визволених районах республіки (1943—1945 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 40, К., 1970.

* В середині 1943 р. у визволених районах України виходили: 1 республіканська газета «Радянська Україна», 2 обласні та 16 районних газет у Ворошиловградській і Харківській областях. У березні 1944 р. на Україні виходило 8 республіканських, 17 обласних, 274 районних і міських газет загальним тиражем більш як 800 тис. примірників. На кінець 1945 р. вже видавалось 879 газет, з них 11 республіканських і 33 обласні (50% довоєнної кількості) тиражем 2749 тис. примірників. (Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., том другий, К., 1968: стор. 436; том третій, К., 1969, стор. 255; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, спр. 124, арк. 1).

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 369.

що недостатню кількість кадрів можна надолужити шляхом ретельного вивчення ділових якостей рядових працівників і висування їх на керівні посади. За умов воєнного часу це був один з найефективніших заходів у розв'язанні кадрової проблеми.

Значна увага на сторінках партійно-радянської преси відводилася комплектуванню керівного складу райземзділділів, МТМ, МТС, колгоспів і радгоспів. Чільне місце займало питання добору бригадирів, ланкових, висування на ці посади жінок, молоді, партизанів та воїнів-фронтників, демобілізованих за станом здоров'я. Відсутність підготовлених кадрів на провідних ділянках сільського господарства відчутно відбивалася на виробництві. Працездатне населення в республіці складало у 1944 р. всього 71% довоєнної кількості, а в колгоспах, наприклад, залишилося тільки 23,7% чоловіків, в переважній більшості це були люди похилого віку, хворі⁴.

Питання добору кадрів були в центрі уваги як республіканської, так і обласної та районної партійно-радянської преси. Привертає увагу матеріал газети «Радянська Україна» про добір кадрів у колгоспі ім. 1-го Травня на Чернігівщині. Тут, як сказано в кореспонденції, на всі керівні посади, починаючи від голови колгоспу і кінчаючи ланковими, були призначені жінки⁵. Цікавий матеріал з Полтавської області вмістила газета «Колгоспник України». Тут йшлося про роботу інвалідів Великої Вітчизняної війни М. Петрова і П. Стреляна, перший був головою сільської Ради, другий — бригадиром будівельної бригади. За короткий строк воїни-фронтники зуміли мобілізувати односельчан на ліквідацію наслідків війни і відбудували 58 хат колгоспників, зерносховище, корівник та інші виробничі приміщення⁶.

Новий загін керівників колгоспного виробництва не мав ще достатнього досвіду, знань в управлінні складним господарством. У зв'язку з цим необхідно було налагодити їх ідейно-політичне навчання, озброїти передовими методами господарювання. У жовтні 1943 р. ЦК ВКП(б) прийняв спеціальну постанову «Про організацію в областях, краях і республіках місячних курсів для голів колгоспів», якою передбачалась також підготовка спеціалістів для сільського господарства. Центральний Комітет зобов'язав партійні і державні органи до осені 1944 р. підвищити кваліфікацію більшість голів колгоспів, залучати до роботи на курсах відповідальних працівників обкомів партії та обликонкомів⁷.

Прискореними темпами йшла в Українській РСР підготовка кадрів для колгоспного та радгоспного виробництва на короткотермінових теоретичних семінарах при школах для агрономів і зоотехніків.

Незважаючи на труднощі воєнного часу, на визволеній території у 1943/44 навчальному році розпочались заняття в Харківському ветеринарному та Київському гідромеліоративному інститутах, Глухівському інституті коноплеводства, Боярському сільськогосподарському технікумі бджільництва та шовківництва. На 1 січня 1944 р. у Ворошиловградській, Сталінській і Харківській областях почали працювати 4 технікуми системи Наркомрадгоспів УРСР. На курсах при них в зимовий період 1943/44 навчального року було підготовлено 87 бригадирів тракторних бригад, 1963 трактористи, 299 комбайнерів, 248 помічників комбайнерів, 177 бригадирів тваринницьких ферм, 34 техніки-тваринники, 38 вет-

⁴ М. З. Данилюк. Натхненна праця в ім'я перемоги.— Комуністична партія України — натхненник і організатор трудових подвигів українського народу в роки Великої Вітчизняної війни, Видавництво Київського університету, 1970, стор. 137.

⁵ «Радянська Україна», 8 березня 1944 р.

⁶ «Колгоспник України», 30 січня 1945 р.

⁷ М. О. Буцько, М. І. Лавриневич. Назв. праця, стор. 89.

фельдшерів та багато інших фахівців. На 1 лютого 1944 р. для МТС 1 колгоспів Лівобережної України було підготовлено понад 36 тис. спеціалістів сільського господарства⁸. Всього в 1944/45 навчальному році, як повідомила газета «Колгоспник України», в республіці працювало 8 сільськогосподарських вузів та 90 технікумів⁹.

Велику політичну роботу проводили республіканські та обласні газети у справі пропаганди досвіду роботи шкіл, семінарів, курсів. Газета «Червоне Запоріжжя», повідомляючи про один з таких семінарів, писала, що його учасники — голови колгоспів — ознайомилися з основами радянського законодавства, постановами партії і уряду, прослухали лекції з агротехніки, поділилися досвідом організації праці в колгоспах¹⁰.

Цінною ініціативою газети «Правда України» була організація на її сторінках рубрики «Трибуна відбудовника», де виступали вчені, інженерно-технічні працівники, передовики сільського господарства і промисловості. Вони ділилися досвідом, висловлювали міркування щодо підготовки кадрів масових професій для сільського господарства.

У 1945 р. були організовані річні сільськогосподарські школи, в яких навчалося 5200 агрономів, 300 техніків та інших спеціалістів¹¹. Широкий обмін передовим досвідом на сторінках газет дав змогу використати його в роботі цих шкіл.

Значну увагу приділяла партійна преса підготовці та перепідготовці спеціалістів масових професій — механізаторів, тваринників, доярок та ін. Ще в грудні 1942 р. Народний Комісаріат землеробства СРСР видав наказ «Про підготовку резерву трактористів, бригадирів тракторних бригад і механіків для потреб МТС Української РСР». Ці кадри готували у всіх республіках, краях і областях країни. В Тамбовській області, наприклад, на цих курсах навчалося 150 чол., евакуйованих з України¹².

4 грудня 1943 р. «Советская Украина» вмістила матеріал про організацію в республіці 12 шкіл механізації для підготовки трактористів, комбайнерів, шоферів.

Газети республіки висвітлювали також досвід роботи механізаторів. Так, Вільховатська районна газета «Колхозное село» (Харківська обл.) кожні п'ять днів на своїх сторінках підбивала підсумки роботи механізаторів під час ремонту сільськогосподарської техніки, виступила ініціатором запровадження особистих книжок трактористів, де вівся облік наднормативних робіт¹³.

16 тис. спеціалістів сільського господарства — ланкових, бригадирів тракторних, рілних та тваринницьких бригад (з них 70% дівчат) підготовлено на Харківщині для колгоспного і радгоспного виробництва, повідомляла республіканська газета «Колгоспник України»¹⁴.

Важливим напрямком роботи преси у справі поліпшення підготовки кадрів було висвітлення питань, пов'язаних з виконанням трудовниками села агротехнічних і зоотехнічних вимог. Так, газета, «Радянська Украї-

⁸ «Советская Украина», 12 грудня 1943 р.; «Колгоспник України», 1 лютого 1944 р.; «Радянська Україна», 9 квітня, 26 червня 1944 р.; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., том другий, стор. 466.

⁹ «Колгоспник України», 12 серпня 1944 р.

¹⁰ «Червоне Запоріжжя», 18 лютого 1944 р.

¹¹ «Правда Украины», 17 січня 1945 р.

¹² Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. К., 1962, стор. 103.

¹³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., том третій, стор. 256.

¹⁴ «Колгоспник України», 26 серпня 1944 р.

на» 14 квітня 1944 р. у статті «Проти спрощення агротехніки» вказувала, що партійні і радянські органи повинні добиватися не тільки високих темпів, але й високої якості сівби та інших польових робіт. У колгоспах і радгоспах спеціалісти сільського господарства повинні строго виконувати всі вимоги агротехніки. Газети систематично виступали, друкували рекомендації вчених, спеціалістів сільського господарства. Газета «Колгоспник України», наприклад, вміщувала матеріали на допомогу трудівникам села під рубриками: «Блокнот городника», «На допомогу механіку МТС», «Поради колгоспникам», «Агротехнічна консультація», «Поради агронома», «На допомогу голові колгоспу». З метою посилення масової агротехнічної пропаганди серед трудівників соціалістичних ланів газета виступила з ініціативою створення агрокабінетів у кожному колгоспі¹⁵. «Радянська Україна» вмістила статті академіків Т. Д. Лисенка «Деякі питання агротехніки весняної сівби 1944 року», І. В. Якушкіна «Розведення картоплі розсадою»¹⁶, «Колгоспник України» надрукував статтю професора П. А. Власюка «Наука на службі соціалістичного землеробства»¹⁷ та ін.

Внаслідок великої організаторської роботи Комуністичної партії, як відзначала газета «Колгоспник України», у визволених районах республіки тільки за перше півріччя 1944 р. було підготовлено близько 150 тис. спеціалістів масових професій сільськогосподарського виробництва, з них — 70 тис. трактористів і комбайнерів, 7 тис. агротехніків та тваринників, 34 тис. бригадирів рілнничих бригад і городників, 3 тис. доярок і телятниць та 6,5 тис. голів колгоспів¹⁸.

Велику роль у підвищенні кваліфікації сільськогосподарських кадрів відіграла партійно-радянська преса, висвітлюючи і пропагуючи передовий досвід новаторів соціалістичного села. У більшості газет були постійні рубрики: «Досвід передовиків», «Трибуна передового досвіду», «Новатори діляться досвідом» та ін. Кращі люди колгоспного села виступали з різних питань сільськогосподарського виробництва. Так, бригадир тракторної бригади Градиської МТС Полтавської області в газеті «Колгоспник України» поділився досвідом тривалої експлуатації техніки без капітального ремонту¹⁹. Газета «Радянська Україна» вмістила замітку ланкової колгоспу «Червона Україна» Білопільського району на Сумщині М. Кутової про досвід підготовки до весняної сівби²⁰.

Велика організаторська робота партійно-радянської преси сприяла тому, що трудовий ентузіазм і досвід таких видатних майстрів сільськогосподарського виробництва, як О. Гопкало, О. Хобта, Ф. Крупка, М. Кутова та інші, стали надбанням трудівників колгоспних ланів не тільки республіки, а й усієї країни.

У 1943—1945 рр. під керівництвом Комуністичної партії героїчними зусиллями всіх народів Союзу РСР відроджувалося соціалістичне сільське господарство України. Велику допомогу партійним організаціям у справі забезпечення села кадрами подала партійно-радянська преса. Як зазначено в доповіді першого секретаря ЦК КП України, члена Політбюро ЦК КПРС В. В. Щербицького на квітневому (1973 р.) Пленумі ЦК КП України, «правильна кадрова політика була одним з головних факторів, які забезпечили перемогу радянського народу в Великій Вітчизняній війні»²¹.

¹⁵ «Колгоспник України», 7 жовтня 1944 р.

¹⁶ «Радянська Україна», 3 березня, 4 квітня 1944 р.

¹⁷ «Колгоспник України», 26 вересня 1944 р.

¹⁸ «Колгоспник України», 29 серпня 1944 р.

¹⁹ «Колгоспник України», 27 липня 1944 р.

²⁰ «Радянська Україна», 22 березня 1944 р.

²¹ «Радянська Україна», 20 квітня 1973 р.

А. О. Климов
ДЕЯКІ ПИТАННЯ
ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА
КОМСОМОЛЬСЬКИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ
ДОНБАСУ В 1937—1941 рр.

СРСР вступив у новий історичний етап — етап завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму. Цей період характеризувався далшим удосконаленням соціалістичної демократії, зростанням керівної ролі партії, активізацією діяльності масових громадських організацій, в тому числі й комсомолу, що знайшло відображення в документах XVIII з'їзду ВКП(б). У прийнятому з'їздом Статуті партії був спеціальний розділ «Партія і комсомол», в якому підкреслювалося, що ВЛКСМ проводить свою роботу під керівництвом ВКП(б), і діяльність місцевих організацій ВЛКСМ спрямовують та контролюють відповідні партійні організації¹. Ще на VI з'їзді в резолюції «Про спілки молоді»² було сказано, що спілки молоді працюють під керівництвом партії.

Велику увагу організаційному зміцненню і підвищенню бойовитості комсомольських осередків, кількісному зростанню їх лав, добору і розстановці керівних кадрів приділяли партійні організації Донецького басейну. Ці питання систематично розглядалися обкомами КП(б)У, на пленумах та бюро міськкомів і райкомів, партійних зборах. Міські і районні партійні комітети проводили єдині партійно-комсомольські дні для підготовки до звітів і виборів. 8 вересня 1938 р., наприклад, такий день був проведений Маріупольським міськкомом КП(б)У³. У проведенні звітно-виборчих зборів брали участь секретарі й партторги первинних парторганізацій.

Звітно-виборні комсомольські збори в Донбасі відзначалися високою політичною активністю членів ВЛКСМ. В 1937 р. при обговоренні звітів у первинних організаціях виступило 34 170 чол., а наступного року тільки в 21 районі Сталінської області — 14 960⁴.

Поліпшився керівний склад комсомольських працівників, зокрема в ньому збільшилася кількість комуністів. У 1939 р. з 2355 секретарів первинних комсомольських організацій Ворошиловградської області 465 були членами або кандидатами в члени ВКП(б)⁵. У січні 1939 р. Сталінський обком КП(б)У зазначав, що звітно-виборні комсомольські збори та конференції пройшли на високому ідейно-політичному рівні, і більшість партійних організацій взяла активну участь в їх підготовці, проведенні й доборі керівних комсомольських кадрів⁶.

Значну допомогу комсомольській організації подав партком Ворошиловградського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції. На його засіданнях неодноразово обговорювалися питання про зростання комсомольської організації. 10 червня 1940 р. партком прийняв постанову про поліпшення роботи з неспілковою молоддю, в якій зобов'язав комітет комсомолу практикувати проведення відкритих комсо-

¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 5, М., 1971, стор. 395.

² КПСС в резолюциях..., т. 1, стор. 498.

³ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 19, оп. 1, спр. 1259, арк. 13.

⁴ Там же, ф. 12, оп. 1, спр. 340, арк. 59—60; ф. 424, оп. 1, спр. 61, арк. 62—63.

⁵ Партійний архів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, спр. 68, арк. 95.

⁶ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, спр. 189, арк. 59.

мольських зборів, провести облік неспілкової молоді по цехах, підпорядкувавши цю діяльність зростанню комсомольської організації⁷.

Аналогічні питання часто розглядали й партійні організації інших заводів, фабрик, шахт Донбасу. Внаслідок цього в квітні 1941 р. у басейні працювало 287 449 членів ВЛКСМ проти 167 760 — на початку 1937 р. Збільшилася й кількість первинних комсомольських організацій. На 1 січня 1937 р. їх було 4912, а у квітні 1941 р. — 7139⁸. Велике значення для їх зміцнення, посилення бойовитості і впливу на неспілкову молодь мали звітно-виборні збори, до яких залучалась неспілкова молодь.

Поліпшення діяльності комсомольських організацій великою мірою залежить від комуністів, які працюють у них. У 1937 р. партядро в комсомолі Донбасу досягало 3,6% (в цілому у ВЛКСМ — 3,3%), причому в багатьох організаціях воно було більшим, ніж у середньому в басейні. Так, у Краснолуцькій комсомольській організації партядро становило 5,3%, в Боково-Антрацитівській — близько 5%⁹.

У зв'язку з поновленням із листопада 1936 р. (після чистки і обміну партійних документів) прийому в партію партядро в комсомолі Донбасу зростало. В березні 1939 р. воно становило у Сталінській обласній комсомольській організації 4,5%, у Ворошиловградській — 5,3%. На Ворошиловградщині в комсомолі працювала майже п'ята частина членів обласної парторганізації¹⁰. Внаслідок цього комсомольські організації політично і організаційно зміцнили, нагромадили великий досвід роботи. Тому XVIII з'їзд ВКП(б) зробив висновок, що в нових умовах комуністам комсомольського віку, які не перебувають на керівній комсомольській роботі, недоцільно перебувати на обліку у ВЛКСМ. У Статуті партії, прийнятому з'їздом, вказувалося, що члени ВЛКСМ з моменту їх вступу до ВКП(б) вибувають з комсомолу, якщо вони не займають керівних посад у комсомольських організаціях¹¹. Здійснюючи це рішення з'їзду, 17 червня 1939 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про членів і кандидатів партії, які є членами ВЛКСМ»¹².

Більше половини членів ВКП(б), які перебували в комсомольських організаціях Донбасу, було знято з комсомольського обліку. Водночас парторганізації дбали про дальше зміцнення партійними кадрами керівництва комсомолу. В січні 1941 р. комуністи, які працювали в комсомольських організаціях, становили 1,7% Сталінської обласної комсомольської організації і 2,4% Ворошиловградської. В обкомах, міськкоммах, райкомах ЛКСМУ, секретарями первинних комсомольських організацій і на іншій комсомольській роботі в Донбасі працювали 5457 членів ВКП(б)¹³.

Парторганізації шахтарського краю подавали всебічну допомогу

⁷ Партійний архів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, спр. 247. арк. 89; спр. 251, арк. 355—356.

⁸ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 12, оп. 1, спр. 360а, арк. 1: спр. 392, арк. 3; ф. 424, оп. 1, спр. 208, арк. 191; Партійний архів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 311, оп. 1, спр. 15, арк. 314 (Підрахунки автора).

⁹ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 12, оп. 1, спр. 341, арк. 318; Партійний архів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 5335, оп. 1, спр. 65, арк. 2; ф. 1, оп. 2, спр. 357, арк. 177 (Підрахунки автора); «Известия ЦК ВЛКСМ», 1937, № 19—20, стор. 25.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 5206, арк. 99; Партійний архів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 311, оп. 1, спр. 4, арк. 219; спр. 3, арк. 22; ф. 179, оп. 2, спр. 39, арк. 26 (Підрахунки автора).

¹¹ КПСС в резолюциях..., т. 5, стор. 395.

¹² «Партийное строительство», 1939, № 13, стор. 53.

¹³ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 424, оп. 1, спр. 162а, арк. 11; спр. 177, арк. 64; Партійний архів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 311, оп. 1, спр. 15, арк. 62 (Підрахунки автора).

комсомольським організаціям у справі налагодження і поліпшення системи комсомольської політосвіти. Так, наприклад, у червні 1937 р. це питання було обговорене на партійних зборах Ворошиловградського заводу ім. Будьонного. В березні 1937 р. бюро Ровеньківського райкому КП(б)У прийняло постанову «Про стан політосвіти в комсомолі». З метою поліпшення партійного керівництва комсомольською освітою райком зобов'язав парторгів і секретарів парткомів на чергових засіданнях парткомів і зборах заслухати секретарів комсомольських організацій і пропагандистів про роботу політшкіл¹⁴. У 1937 р. політичним навчанням було охоплено більше 103 тис. членів ВЛКСМ і 21 тис. чол. неспількової молоді¹⁵.

Парторганізації допомагали комсомольським організаціям готувати пропагандистські кадри, а також виділяли для них своїх досвідчених пропагандистів. В липні 1937 р. Краснолуцький міськком КП(б)У зобов'язав усіх секретарів парторганізацій виділити кращих пропагандистів для керівництва комсомольськими політшколами. А вже в серпні з 167 комсомольських пропагандистів цього району 71 був комуністом. 67 членів ВКП(б) направив на пропагандистську роботу в комсомол Рубіжанський райком КП(б)У¹⁶. Питання політичної освіти комсомольців неодноразово розглядалися на засіданнях бюро Сталінського і Ворошиловградського обкомів КП(б)У. Тільки в серпні 1938 р. Ворошиловградський обком КП(б)У обговорював питання про охоплення комуністів, співчуваючих і комсомольців партійною освітою і про якість роботи шкіл у Старобільському та Краснолуцькому районах, про партійне керівництво комсомольськими організаціями Сергівським міськкомом і Мостівським райкомом КП(б)У та ін.¹⁷

При допомозі партійних організацій комсомол Донбасу досяг значних успіхів в організації політосвіти своїх членів і неспількової молоді. В 1940 р. основні питання марксистсько-ленінської теорії та історії партії вивчали 97,7 тис. комсомольців Сталінської і 45,3 тис. членів ВЛКСМ Ворошиловградської областей¹⁸. У грудні 1940 р. Сталінський обком КП(б)У констатував, що «комсомол області під керівництвом партійних організацій провів значну роботу в справі ліквідації теоретичної і політичної відсталості комсомольського активу, ідейного виховання широких мас молоді»¹⁹. Так само слід оцінити й діяльність комсомольської організації Ворошиловградської області.

Визначаючи на III з'їзді РКСМ завдання комсомолу в комуністичному вихованні молоді, В. І. Ленін підкреслював: «...Треба, щоб Комуністична спілка молоді свою освіту, своє навчання і своє виховання поєднала з працею робітників і селян, щоб вона не замикалася в свої школи і не обмежувалась лише читанням комуністичних книг і брошур»²⁰. Керуючись цими вказівками, Комуністична партія надала комсомольським організаціям право обговорювати різні господарські питання, організовувати соціалістичне змагання, проводити масові кампанії тощо²¹. В ході соціалістичного змагання комсомольців і молоді за гідну

¹⁴ Партійний архів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 187, оп. 1, спр. 16, арк. 65; ф. 1, оп. 1, спр. 150, арк. 128—129; спр. 123, арк. 151—152.

¹⁵ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 12, оп. 1, спр. 340, арк. 8—9.

¹⁶ Партійний архів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 120, арк. 106—107; оп. 2, спр. 384, арк. 15—17; ф. 5335, оп. 1, спр. 65, арк. 12.

¹⁷ Там же, ф. 179, оп. 2, спр. 10, арк. 52; спр. 13, арк. 40, 44.

¹⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 3319, арк. 163; Партійний архів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, спр. 148, арк. 183.

¹⁹ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, спр. 300, арк. 57.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 261.

²¹ КПСС в резолюціях..., т. 5, стор. 395.

зустріч 20-річчя ВЛКСМ, в якому комсомол Донбасу взяв найактивнішу участь, більше 10 тис. членів ВЛКСМ, які працювали на шахтах Сталінської області, виконали річний план до 29 жовтня 1938 р. У Ворошиловградській області змагалися майже 65 тис. молодих гірників, 125 шахтних, 263 заводські і транспортні комсомольські організації²².

Про значення цього змагання, яке переросло в рух за дострокове виконання третього п'ятирічного плану, газета «Правда» писала: «Комсомол — ініціатор соціалістичного змагання — виступає застрільником нового загального піднесення стахановського руху»²³. Партиїні організації Донбасу боролися за залучення до змагання всіх комсомольців і молоді, поширення нових його форм — обслуговування одним робітником багатьох верстатів і агрегатів, сполучення професій тощо.

Всебічну підтримку парторганізацій дістав і розпочатий у березні 1941 р. з ініціативи комсомольців шахти № 5-7 ім. Димитрова Красноармійського району рух за створення комсомольського фонду зміцнення економічної і воєнної могутності Батьківщини. Так, Макіївський міськком КП(б)У зобов'язав партійні організації підтримати і всіляко популяризувати рух молоді, залучати до нього всіх робітників²⁴. Аналогічні рішення прийняли й інші партійні комітети Донбасу. Це цінне починання схвалив видатний діяч міжнародного комуністичного руху Г. Димитров, який надіслав його ініціаторам вітальну телеграму²⁵.

Велика організаторська діяльність парторганізацій та їх допомога комсомольцям забезпечили успішний розвиток цього руху. Тільки за 2 місяці комсомольці-машиністи врубали машини шахти № 5-6 ім. Димитрова внесли у фонд зміцнення економічної і воєнної могутності Батьківщини 7145 т вугілля, видобутого понад план, а наваловийник — 829 т, металурги домни № 4 Макіївського заводу ім. Кірова — 915 т чавуну, 333 т вапняку, 5,3 тис. т заощадженого коксу²⁶.

Партійні організації Донбасу надавали особливого значення керівництву комсомольськими організаціями вугільних шахт і металургійних заводів. Робота шахтних і заводських комсомольських організацій обговорювалась на бюро і пленумах обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У, партійних активах. Вони залучали комсомольські організації до вирішення важливих господарських завдань, дбали про збільшення кількості членів ВЛКСМ на шахтах і підземних роботах, про їх ідейне виховання, наполегливо вдосконалювали форми і методи партійного керівництва комсомолом Донбасу. Результатом цього було організаційне зміцнення комсомольських організацій, підвищення політичної свідомості юнаків і дівчат, зростання трудової активності й творчої ініціативи молодих будівників соціалізму. Ідейно загартованими, готовими на труд і подвиг в ім'я Батьківщини зустріли комсомольці Донбасу Велику Вітчизняну війну.

²² «Комсомолец Донбасса», 14 листопада 1938 р.; Партійний архів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 311, оп. 1, спр. 3, арк. 127.

²³ «Правда», 30 вересня 1938 р.

²⁴ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 424, оп. 1, спр. 201, арк. 35—36; ф. 79, оп. 1, спр. 120а, арк. 231.

²⁵ «Комсомолец Украины», 16 березня 1941 р.

²⁶ «Комсомолец Донбасса», 18 травня 1941 р.; Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 424, оп. 1, спр. 216, арк. 64.

В. С. Сторчило
ДІЯЛЬНІСТЬ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ
ПО ПІДВИЩЕННЮ
ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОГО
РІВНЯ МОЛОДІ В РОКИ
ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Завдання розвитку народного господарства і переозброєння виробництва вимагають підвищення професійно-технічного рівня робітників. Ці питання були завжди в центрі уваги партії, яка керувалася вказівками класиків марксизму-ленінізму про те, що продуктивна сила праці

визначається дуже складними обставинами, «між іншим середнім ступенем вправності робітника...»¹.

В роки другої п'ятирічки питання підготовки кваліфікованих кадрів набуло особливого значення. Планом другої п'ятирічки передбачалось, зокрема, закінчити будівництво на Україні трьох металургійних гігантів — Запоріжсталі, Азовсталі та Криворізького заводу, Нікопольського трубопрокатного та Новомосковського жерстекатального заводів, а також реконструювати старі підприємства².

На 1 січня 1934 р. у важкій промисловості переважала нова техніка, освоєння якої було неможливим без підвищення кваліфікації робітників. Тому підготовка кадрів стала «вирішальною умовою здійснення технічної реконструкції, освоєння техніки і виконання завдань щодо продуктивності праці»³.

Робітничий клас у роки першої і частково другої п'ятирічок значно обновився, в основному за рахунок молоді. 1933 р., наприклад, 40,7% усіх робітників промисловості України складали юнаки і дівчата⁴. Підготовка кваліфікованих робітників здійснювалася безпосередньо на виробництві й в школах ФЗУ, де учні разом з кваліфікацією одержували й загальноосвітню підготовку. Школи ФЗУ задовольняли 40% потреб промисловості республіки в робітничих кадрах. Якщо в 1932 р. в них навчалось 106,2 тис. юнаків та дівчат, то тільки на 1933 р. планувалось збільшити контингент учнів до 114 тис. чол., а за перспективним планом НКО УРСР наприкінці п'ятирічки мало вже бути близько 280 тис. чол.⁵.

У ході організації і діяльності шкіл фабрично-заводського учнівства мали місце і недоліки, на які вказувалося в постанові ЦК КП(б)У «Про Луганський паровозобудівний завод» (1933 р.) (частина випускників мала низьку кваліфікацію, рівень знань інструкторсько-викладацького складу був невисоким, слабкою була політико-виховна робота)⁶.

З метою розширення та прискорення строків підготовки робітничих кадрів у вересні 1933 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про школи фабрично-заводського учнівства»⁷, яка передбачала реорганізацію шкіл ФЗУ, зменшення строків навчання, скорочення загальноосвітніх дисциплін та розширення спецдисциплін. Але школи із скороченим строком навчання не забезпечували підготовки кваліфікованих робітників з багатьох спеціальностей, які вимагали більш високих технічних

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 50.

² Второй пятилетний план развития народного хозяйства СССР (1933—1937 гг.), т. 2, М., 1934, стор. 194—195.

³ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 201.

⁴ УРСР в цифрах. Статистичний довідник, К., 1936, стор. 405.

⁵ Вище якість роботи шкіл ФЗУ, Харків, 1933, стор. 5, 18; Проект народногосподарського плану УРСР на 1933 р., Харків, 1933, стор. 12.

⁶ «Партробітник України», 1934, № 2, стор. 88; Партархів Донецького обкому КП України, ф. 12, оп. 1, спр. 318, арк. 7.

⁷ Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР, М., 1933, стор. 357.

знань. З серпня 1935 р. строк навчання в школах ФЗУ по Наркомату важкої промисловості було збільшено для складних професій до 1,5 року, а для особливо складних і відповідальних спеціальностей до 2 років.

Змінився контингент шкіл фабрично-заводського учнівства, зменшилась кількість учнів у них. 1933 р. в школах ФЗУ республіки, наприклад, вчилось 110,1 тис. юнаків та дівчат, у 1935 р.— лише близько 50 тис.⁸ Це пояснювалось значним підвищенням вимог до загально-освітнього рівня вступаючих, скороченням фахової підготовки, яка вимагала тривалого часу для оволодіння спеціальністю. З метою зміцнення матеріально-технічної бази шкіл ФЗУ тільки в Донецькій області в 1933 р. було вкладено 10,82 млн. крб., а 1934 р. проведено обстеження всіх 86 індустріально-технічних шкіл області з метою дальшого поліпшення їх роботи і своєчасного виправлення наявних недоліків⁹.

Велика увага приділялась правильному добору викладачів шкіл ФЗУ. Так, у школі ФЗУ Миколаївського суднобудівного заводу з 15 педагогів і 34 виробничих інструкторів 8 чол. мали вищу освіту, 21 — виробничий стаж від 10 до 33 років. Це забезпечило високий рівень успішності учнів з теоретичних дисциплін виробничого навчання; школа завоювала першість у всесоюзному змаганні ФЗУ серед підприємств важкого машинобудування¹⁰. Успішно працювала і школа ФЗУ Миколаївського заводу ім. 61 Комунара, яка наприкінці 1935 р. випустила 302 кваліфікованих робітника з числа заводської молоді¹¹.

З 10 жовтня 1933 р. в школах ФЗУ з метою підвищення ідейно-політичного рівня учнів була введена посада помічника начальника по політико-виховній роботі, впорядкована система політичної освіти: створені початкові політшколи, гуртки по вивченню історії партії, ленінізму. В січні 1934 р. на засіданні Секретаріату ЦК ЛКСМУ обговорювалося питання «Про стан політосвіти в школах ФЗУ м. Харкова». В постанові вказувалося на серйозні недоліки в цій справі. Так, у школі ФЗУ ХЕМЗу (801 учень) політнавчання фактично не було, а на ХПЗ політнавчання проводилося лише в 14 з 39 груп, а відвідування гуртків не перевищувало 50%. Було розроблено конкретні шляхи ліквідації цих недоліків. З метою поліпшення політосвіти ЦК ЛКСМУ виділив 120 ставок для пропагандистів, шкіл ФЗУ¹².

На початку 1935 р. комісія Донецького обкому комсомолу, перевіряючи хід виконання постанови ЦК ЛКСМУ, відмітила значні зрушення в політико-виховній роботі в школі ФЗУ м. Макіївки. Політзаняття тут проводились 5 раз на місяць, керували ними комуністи та теоретично підготовлені комсомольці. В школі працювали гуртки художньої самодіяльності, щомісячно демонструвалось 10—12 кінофільмів¹³.

У школах ФЗУ республіки поліпшилася робота, спрямована на підвищення технічного рівня молоді. Працювало багато технічних та раціоналізаторських гуртків. Це сприяло підвищенню якості навчання, про що свідчить підготовка випускників 15 шкіл ФЗУ машинобудівних заводів республіки: з 1563 учнів по 3 розряду було кваліфіковано 988, 249 чол.— по 4 розряду. А школа дніпропетровського заводу ім. Пет-

⁸ УРСР в цифрах, стор. 405, 438.

⁹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 24, оп. 24—1, спр. 92, арк. 174; Народне господарство УРСР. Статистичний довідник, К., 1935, стор. 486.

¹⁰ «Шлях індустріалізації», 5 січня 1936 р.

¹¹ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 7—1, спр. 1347, арк. 109.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, спр. 978, арк. 36, спр. 1149, арк. 1; «Комсомолець-активіст», 1934, № 7—8, стор. 44.

¹³ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 12, оп. 1, спр. 187, арк. 18.

¹⁴ «Комсомолець-активіст», 1935, № 9, стор. 40.

ровського, що готувала металургів, випустила 392 чол., з них 161 був присвоєний 4 розряд, 42 — 5—6 розряди¹⁴. Тільки в нашій республіці за роки другої п'ятирічки в школах ФЗУ було підготовлено 221 126 чол.¹⁵. Вихованці тих шкіл і сьогодні йдуть у перших рядах робітничого класу та науково-технічної інтелігенції.

Важливу роль у підвищенні кваліфікації робітників, зокрема молоді, відіграло соціалістичне змагання. Широке розповсюдження в ті роки мав рух за освоєння молоддю нової техніки на основі підготовки та проведення громадсько-технічного екзамену. Ініціаторами його влітку 1933 р. виступили комсомольці Уралмашзаводу. Суть екзамену полягала в тому, що самі робітники брали безпосередню участь у перевірці своїх технічних знань.

Особливо масовим став похід молоді за вивчення нової техніки після заклику ЦК ВЛКСМ провести до 1 січня 1934 р. на честь XV-річчя ВЛКСМ Всесоюзний комсомольський екзамен по освоєнню техніки. Значну роль у розвитку цього руху відіграли партійні організації республіки. Вже в серпні 1933 р. Донецький обком партії прийняв спеціальну постанову з приводу громадсько-технічного екзамену для молоді, зобов'язавши всі первинні партійні організації подати допомогу комсомолу в справі перетворення екзамену в масову кампанію та залучення до неї всіх робітників¹⁶.

Періодична інформація про хід підготовки до екзамену на засіданнях заводських партійних комітетів та цехових осередків, конкретне керівництво та планування роботи з метою організації технічних гуртків і консультацій з допомогою інженерно-технічних робітників, залучення профспілкових організацій до створення сітки технічних бібліотек у цехах, прикріплення досвідчених кваліфікованих робітників до окремих юнаків та дівчат з метою подання їм допомоги — все це забезпечувало успішну підготовку молоді до здачі громадсько-технічного екзамену.

Наприкінці жовтня 1933 р. ЦК ЛКСМУ провів I Всеукраїнський зліт ударників-комсомольців робітничої та колгоспної молоді. Учасники зльоту звернулися з закликом до юнаків та дівчат республіки підготувати до середини 1934 р. без відриву від виробництва 10 тис. молодих робітників. Виконуючи це завдання, комсомольські організації України створювали технічні гуртки та школи, організовували техбої, вікторини тощо. Особлива увага приділялась залученню до цієї справи інженерів, техніків, викладачів технічних учбових закладів, кваліфікованих робітників. Про них писали на червоних дошках, у газетах, з їх участю проводилися спеціальні технічні конференції, а кращих посилали на обласні та республіканські зльоти.

Завдяки цим заходам комсомольських організацій, керованих партійними комітетами республіки, збільшилася кількість молоді в технічних гуртках. Наприкінці 1933 р. тільки в 15 районах Донбасу підготовкою до екзамену було охоплено 41 081 чол., серед них — 12 893 комсомольців, у Харкові — 34 630 юнаків та дівчат, а по області — 55 тис., у тому числі 20 тис. комсомольців¹⁷.

Недоліком в організації технічного навчання була його відірваність від виробництва. ЦК ВКП(б) у постанові «Про роботу Краматорської міської партійної організації» (квітень 1934 р.) засудив існуючу на заводі практику голого адміністрування в проведенні навчання та звернув

¹⁵ Розвиток народного господарства Української РСР, 1917—1967, том I, К., 1967, стор. 379.

¹⁶ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 24, оп. 24—1, спр. 90, арк. 68.

¹⁷ Там же, ф. 12, оп. 1, спр. 91, арк. 22, 31; ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, спр. 978, арк. 10.

увагу на організаторську роботу серед робітників та інженерно-технічних працівників¹⁸. Виконуючи цю постанову, партійні організації республіки вжили ряд заходів, спрямованих на підвищення якості технічного навчання молоді, залучаючи до цієї роботи інженерно-технічних працівників. У 1935 р. 3335 інженерно-технічних працівників республіки керували гуртками, давали консультації, очолювали методичні ради технічного навчання молоді. У грудні 1934 р. на 2637 промислових підприємствах республіки здали громадсько-технічний екзамен 170 тис. членів ВЛКСМ і 360 тис. чол. неспілкової робітничої молоді. (50% від загальної кількості молодих робітників провідних професій)¹⁹. Оволодіння технічними знаннями сприяло скороченню простоїв механізмів, зниженню браку та підвищенню продуктивності праці.

Робота комсомолу під керівництвом партійних організацій республіки по підготовці і проведенню громадсько-технічного екзамену забезпечила не тільки масовість руху, але й правильну спрямованість технічного навчання, використання знань, одержаних молодими робітниками. Юнаки та дівчата, що здали екзамени на «відмінно», переводились на кращі верстати, одержували вищу кваліфікацію. Так, з 12 тис. комсомольців, що працювали на шахтах Донбасу, 5259 чол. були на відповідальних виробничих ділянках²⁰.

Якщо в 1932 р. середньомісячна продуктивність праці врубової машини в кам'яновугільній промисловості України дорівнювала 2055 т, а відбійного молотка — 112 т, то в 1934 р., відповідно, 2401 і 153 тони²¹.

Зростання продуктивності праці сприяло збільшенню заробітної плати робітників, підвищенню їх матеріального добробуту та культурного рівня. А все це було сприятливим ґрунтом для розвитку творчої думки молодих робітників, для розширення їх участі в русі раціоналізаторів та винахідників. Тільки в Одеській області наприкінці 1934 р. в ньому взяло участь 1600 комсомольців, які внесли 6 тис. раціоналізаторських пропозицій. 1936 р. нараховувалось 14 тис. комсомольців-раціоналізаторів, їх пропозиції, впроваджені в промисловість протягом трьох років, дали 100 млн. крб. економії²².

У липні 1936 р. ЦК ЛКСМУ ухвалив скликати нараду молодих новаторів виробництва України, якій передувала підготовча робота: на підприємствах проводились збори молодих винахідників, відбувались обласні наради. В Києві, Харкові, Одесі та інших містах були організовані виставки діючих моделей найбільш вдалих технічних винаходів, влаштовувались консультації для молодих, йшов обмін досвідом, читались лекції про перспективи науково-технічного прогресу. Виставки допомагали виявляти таланти, сприяли додатковому впровадженню винаходів у виробництво²³.

Перша республіканська нарада робітників-винахідників і раціоналізаторів відбулась у квітні 1937 р. Вона підбила підсумки зростання технічної творчості молоді, а також виявила недоліки, що гальмували роботу молодих винахідників у таких галузях промисловості, як вугільна та хімічна²⁴. Усунення цих хиб стало важливим завданням партійних, ком-

¹⁸ «Партійное строительство», 1934, № 9, стор. 1.

¹⁹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 2, спр. 69, арк. 373; Партархів Донецького обкому КП України, ф. 12, оп. 1, спр. 218, арк. 19.

²⁰ «Комсомолец України», 12 лютого 1936 р.

²¹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 350.

²² «Комуніст», 11 квітня 1936 р.; Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 2, спр. 69, арк. 373.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 2597, арк. 48—49; спр. 2998, арк. 12; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 1, спр. 4480, арк. 27.

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 2998, арк. 13, 15, 16.

сомольських та господарських організацій у справі поліпшення роботи з молодими новаторами.

Діяльність партійних організацій України, спрямована на підвищення професійно-технічного рівня молоді в роки другої п'ятирічки, свідчить про боротьбу партії за підготовку кадрів, що мало вирішальне значення в період соціалістичного будівництва.

Л. Г. Мельник
ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК
КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ГІРНИЧОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ НА УКРАЇНІ
в 60-х—90-х роках ХІХ ст.

Питання розвитку гірничої промисловості на Україні досліджували Г. Д. Бакулев, І. О. Гуржій, О. О. Нестеренко та інші вчені¹. Проте головну увагу вони зосередили на вугільній промисловості, а питання

розвитку залізо- та марганцеворудних галузей і процес добування кам'яної солі майже не висвітлені. За останні п'ять років опубліковано кілька праць, присвячених розвитку окремих галузей гірничої промисловості на Україні². Хронологічно в них охоплюється кінець ХІХ ст., і лише побіжно автори торкаються більш раннього періоду.

Цією заміткою автор прагне заповнити прогалину в дослідженні історії розвитку капіталістичної гірничої промисловості на Україні, розглянути, зокрема, виникнення і розвиток окремих галузей гірничої промисловості (не рахуючи вугільної), починаючи з перших пореформених десятиліть і до початку 90-х років ХІХ ст.

На цей час видобування залізних руд на Україні було зосереджено на Волині (болотні руди) та у Донецькому басейні.

На Волині залізні рудники належали місцевим невеликим металургійним заводам і задовольняли потреби в сировині. У 1882 р. на Турчинецькому руднику було видобуто 54 тис. пуд., на Високопівчанському — 290 тис. пуд. та на трьох рудниках Денешівського заводу (у Житомирському повіті) — 290 тис. пуд. руди. Разом на п'яти рудниках Волині того ж року було видобуто 669 тис. пуд. залізної руди³. У 1886 р. тут діяло 8 рудників, на яких було зайнято близько 100 робітників, видобуток становив 566 тис. пуд. руди. Видобували руду вручну, діяла лише одна парова машина у 3 к.с.⁴

На початку 90-х років на Волині діяло 7 рудників, на яких щорічно видобувалось від 870 тис. до 1 млн. пуд. болотної руди. Працювало на рудниках від 140 до 220 робітників. Технічний рівень виробництва залишався вкрай низьким, застосовувалися лише 3 парових двигуни загальною потужністю 10 к.с.⁵

¹ Г. Д. Бакулев. Черная металлургия Юга России, М., 1953; його ж. Развитие угольной промышленности в Донецком бассейне, М., 1955; І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років ХІХ ст., К., 1959; О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. І, К., 1959; ч. ІІ, К., 1962.

² С. В. Козаченко. Деякі відомості з історії розвитку Нікопольського марганцеворудного басейну.— «УІЖ», 1968, № 10; Б. М. Орловський. Залізорудна промисловість України у 80—90-х роках ХІХ ст.— «УІЖ», 1971, № 4; його ж. Залізорудна промисловість України наприкінці ХІХ ст.— «УІЖ», 1972, № 8.

³ Горнозаводская производительность России в 1882 году, Спб., 1884.

⁴ Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1886 г., Спб., 1888, стор. 230.

⁵ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 74, спр. 307, арк. 17—19; Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1890 заводском году, Спб., 1892, стор. 175.

Залізні руди Донецького басейну йшли на потреби місцевих казенних металургійних заводів, а протягом 70-х років ці рудники забезпечували сировиною новозбудований Юзівський завод. Внаслідок цього видобуток залізної руди на Півдні (такий незначний у 60-х роках) став помітно зростати. Так, у другій половині 60-х років тут видобували щорічно більше 160 тис. пуд., а вже через 10 років середньорічний видобуток руди становив 2,5—3,5 млн. пуд.⁶

Новий етап у розвитку великої капіталістичної залізорудної промисловості на Україні почався у 80-х роках, коли розгорнулося промислове видобування залізних руд на Криворіжжі. У 1880 р. капіталіст Поль, залучивши французьких підприємців, заснував «Французьке товариство криворізьких руд» з початковим капіталом у 5 млн. франків⁷, маючи на меті розробку багатющих родовищ Кривого Рога. Після відкриття у 1884 р. Катерининської залізниці, яка зв'язала Донбас із Криворіжжям, видобуток руди тут швидко зростав, Криворіжжя стало основним районом видобування руди в країні. У 1881 р. тут було видобуто 3,98 млн. пуд. руди, в 1887 р. видобуток вже становив 9,4 млн. пуд., 1888 р.— 13307,6 тис. пуд., 1890 р.— 21959,7, 1892 — 32861,5, а в 1893 — 38873,8 тис. пуд.⁸

Отже, протягом вказаного періоду видобуток залізних руд на Криворіжжі зріс у 10 разів. Особливо різкий стрибок почався наприкінці 80-х років — наслідок спорудження великих металургійних заводів на Півдні, що діяли на базі криворізьких руд.

На початку 90-х років на Волині продовжували діяти 7 дрібних рудників, на яких було зайнято 160 робітників та видобувалося більше 1 млн. пуд. руди; 7 великих рудників (Білокрисівський, Галківський, Ростківський, Шмаківський, Божедарівський, Кореницький, «Саксагань») було на Криворіжжі, кожний потужністю від 500-600 тис. пуд. до 6—8 млн. пуд., на них працювало 1013 робітників; на Донбасі залізну руду видобували (до 2,5 млн. пуд. щорічно) на дрібних селянських кустарних розробках.

Рівень механізації робіт навіть на залізорудних копальнях Криворіжжя був ще низьким. Так, у 1894 р. тут діяло вже 13 рудників, на кожному з них було зайнято від 50—75 до 300—450 робітників. Найбільші з рудників були устатковані паровими машинами і лебідками. На Саксаганському руднику акціонерного Товариства криворізьких руд діяли парова лебідка і парова машина загальною потужністю 70 к. с. На Ігулецькому руднику (того ж товариства) була лише одна парова машина у 50 к. с., на руднику Брянського товариства діяли 2 парові машини потужністю 25 к. с. та на руднику Новоросійського товариства — 3 машини і 2 локомотиви загальною потужністю у 56 к. с. На трьох рудниках Південно-російського товариства було 3 парових машини та 5 кінних воріт. Рудник Калачевського мав лише 2 чотирикінних вороти. На інших рудниках (російських капіталістів Кузнецова, Копилових) всі роботи здійснювалися вручну⁹.

Загалом на початку 90-х років у залізорудній промисловості України використовувалося 14 парових машин, парова лебідка та 2 локомотиви загальною потужністю у 375 к. с.¹⁰ Отже, рівень енергоозброєності був

⁶ Материалы для истории и статистики железной промышленности России, Спб., 1896, стор. 12.

⁷ Б. Ф. Брандт. Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны, ч. II, Спб., 1899, стор. 52.

⁸ Материалы для истории и статистики железной промышленности России, стор. 12.

⁹ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 74, спр. 307, арк. 17—19.

¹⁰ Там же.

відносно низький — на 1 робітника у 1894 р. на Криворіжжі припадало 0,2 к. с. потужностей парових двигунів, у той час, як у металообробці — 0,5, а у металургії Півдня — 1,3 к. с.¹¹

Виникнення великої металургійної промисловості на Півдні сприяло розвитку марганцеворудної галузі. Вже на початку 90-х років він перетворився на основний район виплавки сталі. Видобуток марганцевих руд почався з 1885 р. в районі Нікополя і перший час був незначним. У другій половині 80-х років тут діяло лише 2 рудники, на яких працювало 120—135 робітників, а видобуток руди не перевищував 250 тис. пуд.¹²

На початку 90-х років видобування руди в Нікопольському басейні різко зросло: тут налічувалося 4 рудники і щорічно видобувалося 3,5—4,7 млн. пуд. марганцевої руди¹³. Техніка виробництва була низькою: на Сумсько-Лиманському руднику Брянського товариства з щорічним видобутком руди більше 600 тис. пуд. застосовувалися лише 2 кінних вороти. На Городищенському руднику Південноросійського товариства (продуктивність 1,9 млн. пуд. руди) діяла лише парова лебідка у 16 к. с. На решті рудників застосовувалися виключно кінні вороти¹⁴.

Наприкінці 80-х років на Донбасі розпочалися промислові розробки ртутних руд (поблизу ст. Микитівки). Тут функціонували три рудники, що належали товариству «Ауербах і К^о». На початку 90-х років видобуток ртутної руди становив 3,8—4 млн. пуд. (щорічно). На заводі з руди одержували 12—21 тис. пуд. ртуті. Україна стала основним районом видобування і виробництва цієї цінної речовини. На ртутних рудниках діяли 4 парових машини потужністю в 104 к. с.¹⁵

У 1881 р. на Донбасі розпочалося видобування кам'яної солі. Цього ж року було видобуто 300 тис. пуд., а в 1882 р. — уже 2 млн. пуд., 1885 р. — 6,9 млн. пуд., 1889 р. — 12,3 млн. пуд.¹⁶ На початку 90-х років видобуток кам'яної солі становив 14—15 млн. пуд. Україна давала 81% загальноросійського видобутку кам'яної солі — сировини для хімічної промисловості (содове виробництво). На Бахмутських розробках діяли три великих рудники — Харлампіївський і Брянцевський французького Товариства для розробки солі на Півдні Росії та рудник «Петро Великий» голландського Товариства для розробки кам'яної солі, на яких було зайнято більше 650 робітників. Виробнича потужність рудника становила 3,6—6 млн. пуд. На соляних копальнях застосовувалося 17 парових машин загальною потужністю 841 к. с.¹⁷ Отже, технічний рівень виробництва на соляних копальнях Донбасу був найвищим у порівнянні з іншими галузями видобувної промисловості: у 1894 р. тут на одного робітника припадало 1,3 к. с. парових потужностей.

З 1881 р. велася промислова розробка фосфоритових родовищ на Поділлі. Англійський капіталіст Маркс уклав угоду з поміщиком Дуніним-Вонсовичем на право розробки родовищ на його землях. Почали діяти фосфоритові копальні в селах Журжівці, Лядовому, Нагор'ях та ін. В 1882 р. цей район охопила так звана «фосфоритова лихоманка»: капіталісти та різні ділки гарячково скуповували ділянки під промислову розробку фосфоритових родовищ. У 80—90-х роках основна маса

¹¹ Указатель фабрик и заводов Европейской России, 3-е изд., Спб., 1894.

¹² Материалы для торгово-промышленной статистики. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1867—1888 гг., Спб., 1890, стор. 64.

¹³ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 74, спр. 307, арк. 12—14.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же, арк. 9—10.

¹⁶ Там же, оп. 65, спр. 276, арк. 1—2; Сборник статистических сведений о горно-заводской промышленности в России в 1890 г., стор. 111.

¹⁷ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 74, спр. 307, арк. 57—57 зв.

розробок зосереджувалася в Могилівському та Ушицькому повітах, на яких працювали місцеві селяни. Видобуток здійснювався вручну, відкритим способом. Лише на найбільших родовищах застосовувалися підземні розробки з дерев'яним кріпленням. Щорічно видобувалося 45—50 тис. пуд. Значна частина фосфоритів вивозилася за кордон¹⁸.

З інших галузей видобувної промисловості на Україні було розвинуте видобування каоліну; як і на фосфоритних родовищах, тут всі процеси робилися вручну.

Загальне уявлення про масштаби виробництва і технічне оснащення видобувної промисловості України в 1893—1894 рр. може дати таблиця:

Галузь промисловості	Кількість робітників (тис. чол.)	Кількість потужності на робітника (к. с.)	Кількість виробленої продукції (млн. пуд.)
Кам'яновугільна	25,2	0,31	239,8
Залізорудна	2,5	0,2	39,9
Марганцеворудна	0,5	0,03	4,7
Ртутна	0,38	0,3	4,0
Соляна	0,66	1,3	14,8

Слід зауважити, що хоч технічний рівень окремих галузей, наведених у таблиці, був відносно невисоким, середні ж показники щодо впровадження парових потужностей в основних галузях (зокрема, в кам'яновугільній, видобуванні кам'яної солі тощо) були значно вищими, ніж в гірничій промисловості Уралу. Цей процес підтвердив ленінське положення про передові, капіталістичні методи господарювання на Півдні й відсталі на Уралі, де все ще спостерігалось панування «...підневільної праці, технічної відсталості і застою»¹⁹. Розглянуті галузі гірничої промисловості Півдня являли собою, за висловом В. І. Леніна, чисто капіталістичну промисловість, яка «...не знає ні традицій, ні становості, ні національності, ні замкненості певного населення»²⁰.

Отже, протягом 60-х — початку 90-х років XIX ст. на Україні виникла і розвинулася велика капіталістична гірничо-металургійна промисловість. Поряд з Донбасом утворилися центри видобутку залізної і марганцевої руд, ртуті, кам'яної солі загальноросійського значення. Виник і сформувався новий великий загін промислового пролетаріату — гірничий, який на початку 90-х років нараховував близько 30 тис. робітників. Це поклало початок перетворення Півдня наприкінці XIX — на початку XX ст. на головну гірничо-металургійну базу країни.

¹⁸ Горный журнал, т. III, Спб., 1883, стор. 342—343; П. П. Мельников. Современное состояние промышленности на Юге России, Спб., 1884, стор. 301—303

¹⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 464.

²⁰ Там же, стор. 463.

Борці за щастя народу

В. О. Тищенко, П. В. Русин

БОЄЦЬ-ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТ

О. М. ІЛЬІН

У боротьбі за встановлення диктатури пролетаріату та захист завоювань Великого Жовтня, у горнилі соціалістичної революції і грома-

дянської війни виявлялося братерське єднання трудящих, як це було й під час Домбровицького збройного повстання, у вирі якого гартувалася революційна єдність росіян, українців, білорусів та народів колишньої царської Росії.

Раніше мало вивчена сторінка історії домбровицького збройного повстання з нагоди його 50-річчя знайшла в нашій історичній науці певне висвітлення¹. Проте досі залишається мало вивченою найбільш помітна постать цих подій — голови військової ради комуністичних повстанських військ Заходу України та Білорусії О. М. Ільїна.

Однією з причин, яка зумовила плутанину у висвітленні постаті О. М. Ільїна, учасника революційних подій на Заході України і Білорусії, є те, що, крім нього, історії відомі ще два Олександрі Миколайовичі Ільїни, і до того ж їх постаті також помітні.

Олександр Миколайович Ільїн, про якого йдеться в даній замітці, народився в 1893 або 1894 р. На жаль, поки ще не вдалося з'ясувати його соціального походження та середовища, в якому пройшли дитинство і юність майбутнього бійця революції, а також факторів, що впливали на формування його світогляду та переконань. Відомо лише, що до Лютневої революції 1917 р. він здобув вищу освіту, працював у відомстві залізниць. Безпосередньо перед революцією він працював під Харковом на станції Основа. Тут діяла організація РСДРП(б), яка й прийняла в 1917 р. О. М. Ільїна до своїх лав². О. М. Ільїн — делегат III з'їзду залізничників Північно-Донецької залізниці. У звіті про з'їзд сказано, що на сьомий день його роботи делегат Ільїн у позачерговому виступі повідомив про наближення корніловців. З'їзд прийняв рішення направити деяких делегатів на фронт³.

Напередодні окупації німцями України Ільїн був членом Харківського реввійськкому⁴, потім, переїхавши до Москви, спочатку працює заступником начальника дистанції Московського залізничного вузла. Був обраний делегатом I Всеросійського з'їзду депутатів залізничників-будівельників з правом ухвального голосу. Після з'їзду Ільїн — відповідальний секретар ВЦВК залізничників-будівельників і розвідувачів (Викжедор), а комуністи Центробуду обрали його секретарем партосередку⁵. Та незабаром, 22 жовтня 1918 р., Ільїн подав до Залізничного райкому РКП(б) Москви заяву з настійним проханням направити його на Південний фронт. Про свою заяву Ільїн інформував Центробуд, який у протоколі пленарного засідання записав: «Вітати рішення тов. Ільїна, але одночасно поставити комітет партії до відома, що останній несе в Центробуді відповідальну роботу, Центробуд просить «скористатися пропозицією Ільїна тільки на випадок крайньої необхідності»⁶.

¹ Л. С. Степанов. Безсмертя батьків, Львів, 1968.

² У власноручно заповненій анкеті у графі «вік» вказано: «25 л». Анкета датована січнем 1919 р. Зберігається в Центральному державному архіві Радянської Армії (надалі — ЦДАРА СРСР), ф. 188, спр. 952 (Особова справа О. М. Ільїна).

³ Харківський обласний державний архів, ф. Р-1012, оп. 1, спр. 567, арк. 334—335, 639.

⁴ Там же.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5514, оп. 1, спр. 1, арк. 156; ф. 5500, оп. 1, спр. 82, арк. 36.

⁶ Партархів Інституту історії партії ММК і МК КПРС, ф. 691, оп. 1, спр. 5, арк. 68.

Така необхідність сталася вже в листопаді 1918 р. У зв'язку з революцією в Німеччині та евакуацією німецьких військ В. І. Ленін на нараді Раднаркому поставив питання про необхідність виїзду до Західної області Радянської країни групи відповідальних працівників з надзвичайно важливим завданням — організувати збирання і закупівлю зброї у німецьких солдатів і офіцерів, які поверталися в Німеччину⁷.

Залізничний райком РКП(б) Москви та партосередок Центробуду рекомендували на цю роботу О. М. Ільїна. Його кандидатуру підтримали Викжедор, Центробуд і Наркомат шляхів сполучення. В грудні 1918 р. О. М. Ільїн з мандатом агента II розряду Надзвичайної комісії у постачанні Червоної Армії Західного фронту направився до Мінська, де 30 грудня 1918 р. одержав у банку 300 тис. крб. для закупівлі зброї і виїхав з цієї метою на вузлову станцію Лунінець⁸.

З перших кроків своєї діяльності в Лунінці О. М. Ільїн встановив контакт з солдатською Радою німецької дивізії, розташованої між станціями Калининичі та Лунінець. Солдатська Рада зобов'язалася евакуювати дивізію не пізніше 7 січня 1919 р., для чого їй було надано необхідний залізничний рухомий склад. Для приймання військового майна було утворено змішану контрольну комісію, встановлено контроль за ешелонами, що відправлялися до Німеччини⁹.

Це був великий успіх, досягнутий завдяки політичним і організаторським здібностям Ільїна, який зумів правильно зорієнтуватися в обстановці і опертися на реальні сили, з якими німці не могли не рахуватися. Маємо на увазі Домбровицьке збройне повстання, очолюване місцевою комуністичною організацією. Від 3 грудня 1918 р. (перший день повстання) домбровицькі збройні загони визволили від ворога територію на південь до Сарн, на захід до Володимирця і на північ до р. Прип'яті, за якою знаходиться Лунінець.

Але на той час повстанню вже загрожував новий ворог — війська націоналістичної петлюрівської Директорії. Скориставшись тим, що головні сили повстанців просувалися в напрямку залізниці Лунінець — Пінськ, петлюрівці переважаючими у багато разів силами захопили Домбровицю і прорвалися до Мозиря і Лунінця. Для відвернення загрози на пропозицію О. Ільїна було створено Військову Раду комуністичних повстанських військ Білорусії та Заходу України. Головою Ради став О. Ільїн¹⁰, який і на цьому посту виявив неабияку політичну і військову далекоглядність. Крім свого безпосереднього завдання — закупівлі і вивезення артилерійської зброї, — він вважав своїм обов'язком зробити все залежне від нього, щоб допомогти українським і білоруським повстанцям у розгромі сил Директорії. Ставши на чолі військради повстанців Білорусії і Заходу України, він планував завдати удари петлюрівцям у східному (до Києва) і в південно-західному (до Ковеля) напрямках. План Ільїна схвалили його безпосередній начальник у Мінську — уповноважений Надзвичайної комісії у постачанні Червоної Армії Г. І. Дмитрієв, а також Д. З. Мануїльський. Увечері 5 січня 1919 р. Ільїн телеграфував В. І. Леніну та Я. М. Свердлову: «Повстанські комуністичні війська, які оперують у районі Сарни — Лунінець і відбивають петлюрівські та інші білогвардійські банди, змагаються у нерівній боротьбі. У них немає одягу, взуття, продовольства, немає грошей. Немає керівників — військових спеціалістів. Серед численних загонів петлюрівських військ, силмиць мобілізованих, лунають крики обурення

⁷ ЦДАРА СРСР, ф. 618, оп. 1, спр. 363, арк. 18, 4, 17.

⁸ Там же, арк. 18; спр. 108; ф. 680, особова справа О. І. Ільїна.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5514, оп. 1, спр. 2, арк. 46—48.

¹⁰ Там же, ф. 130, оп. 3, спр. 575, арк. 22, 23, 13.

петлюрівською авантюрою. Усі загони Коростеня, Ровно та ін. шлють вам братерський привіт. Селянське населення Полісся та Волині... бажає справжньої влади робітників і селян. Повстанці-комуністи до цього часу все продовольство одержували винятково від селян і безплатно. Селяни подавали їм всіляку допомогу... Тепер ми звертаємося за товариською допомогою до наших братів — робітників Москви і Пітера: зміцніть нам тил, надішліть грошей, одягу, взуття, дайте командний склад. А ми подамо допомогу робітникам Києва та інших міст і надішлемо вам продовольство, вдосталь гармат, снарядів та інше. План дій повстанських комуністичних загонів мною повідомлений відповідальним працівникам-комуністам тт. Берсону, Смирнову, Дмитрієву та іншим і схвалений. Чекаємо вашої допомоги»¹¹.

Наступного дня, 6 січня, у зв'язку з успішним просуванням домбровицьких повстанців у бік Сарн, Ільїн надіслав телеграму Військраді в Бобруйськ: «Сьогодні розвідка доповіла, що в петлюрівських військах повна дезорганізація. Солдати відмовляються воювати з більшовиками, розходяться по домівках... Якщо буде подана допомога, взяття Сарн, визволення нашими повстанськими загонами Коростеня — справа кількох днів». А 8 січня через Лунінець пройшов перший ешелон червоних військ. Про це Ільїн телеграмою доповів Реввійськраді Республіки: «Населення захоплено, з оркестром, прапорами зустрічало нашу славну Червону Армію. Після зустрічі залізничники, населення пройшли вулицями селища. Настрій бадьорий, впевнений. Ільїн»¹².

Прибуття радянських військ у прикордонні з Україною райони Білорусії забезпечувало захист стратегічно важливого залізничного вузла, охорону артилерійського спорядження і боєприпасів, зміцнювало тил домбровицьких повстанців. Але подати відкриту військову допомогу українським повстанцям уряд РРФСР не міг — саме тоді велися переговори з Директорією. Петлюра навмисно зволікав їх хід, намагаючись виграти час для розгрому домбровицьких повстанців і створення плацдарму для просування на Лунінець і Мозир.

Через кілька днів становище Домбровицької республіки стало критичним. Петлюра розпочав проти повстанців навальний наступ. Ільїн виїхав на передові позиції, звідки 16 січня повідомляв: «Противник стоїть від Сарн у 9, а від Домбровиці — в 14 верстах... За вірогідними відомостями, Петлюра, що б то не було, хоче взяти Домбровицю й рухатися до Лунінця. Ці відомості підтверджуються настійливими і неодноразовими на нас наступами. Ми поки що обороняємось і дуже вдало. Наших взято в полон петлюрівцями 5 чоловік. Ми взяли в полон близько 150 чоловік, 2 гірські гармати, 4 кулемети, 2 паровози з рухомим складом, багато гвинтівок, патронів, снарядів і військового майна... Наше становище, добре, і ми зобов'язані цьому лише червоноармійцям. Вони підтримують бадьорість духу серед повстанців, служать зразком порядку, дисципліни і є найбільш стійким елементом. Засвідчую їх героїство»¹³.

Але Петлюра вирішив зробити все можливе, щоб розгромити повстанців червоної Домбровиці, і на середину січня 1919 р. він створив у цьому районі кількісну військову перевагу майже у 5 разів. Про драматизм випробувань 15—20 січня, що випали на долю повстанців та червоноармійців, які прийшли на виручку своїм побратимам на чолі з Ільїним, свідчить багато документів.

¹¹ Там же, ф. 5514, оп. 1, спр. 2, арк. 33—34.

¹² Там же, арк. 46, 47, 48, 58.

¹³ Там же, ф. 130, оп. 3, спр. 575, арк. 7.

15 січня голова Поліського ревкому Г. М. Островський, телеграфуючи до РНК РРФСР, повідомляв про успіхи повстанців і просив військової допомоги. Того ж дня заступник О. Ільїна Ошмянський надіслав телеграму про загрозу, яка нависла над повстанськими силами. Г. І. Дмитрієв текст цієї телеграми 16 січня передав на адресу Голови Ради Оборони В. І. Леніна з таким супроводом: «Повідомляючи телеграму Ошмянського відносно операції загонів тов. Ільїна, настійно просимо йому підтримку, при якій колосальне військове майно району Лунінець — Сарни — Пінськ залишається в нашому розпорядженні і буде негайно евакуйоване в тил»¹⁴.

17 січня на адресу В. І. Леніна і Всеросійського головного штабу Дмитрієв знов телеграфував, що повстанський загін Ільїна, який налічує 3 тис. чол., є майже єдиним захисником Лунінецької ділянки, на якій зосереджена велика кількість зброї. Маючи чудового політичного керівника в особі Ільїна, загін не має досвідченого начальника штабу і війська, а також погано споряджений, роздягнутий, розутий. Незважаючи на неодноразові прохання, Реввійськрада Західного фронту не подає Ільїну потрібної допомоги. Дмитрієв просить негайного втручання в цю справу Головного штабу¹⁵.

Цінним документом для характеристики Ільїна є доповідна записка Уповноваженому Надзвичайної комісії по постачанню Червоної Армії про результати інспекційної поїздки в район бойових дій, датована 17 січня. Автор доповідної (його підпис нерозбірливий), дає об'єктивну і високу оцінку загонів Ільїна. «Що стосується загонів як бойової сили,— зазначено в записці,— то треба віддати справедливість, що люди міцно спаяні добровільною дисципліною, цілком відповідають своєму призначенню і в цьому напрямку вже зробили немало в справі загальної боротьби з ворогами Радянської Росії... Відсутність моральної слабкості належить віднести на рахунок їх оперативного керівника і загального начальника тов. Ільїна, партійної людини, цілком ідейного, відданого своїй справі, енергійного... Тепер, маючи на увазі чисельну перевагу сил противника на ділянці повстанців, необхідна термінова допомога Червоної Армії»¹⁶.

Під натиском абсолютно переважаючих сил петлюрівців загони повстанців змушені були здати Домбровицю, але це не означало їх поразки. Мужні домбровчани зайняли позицію на лівому березі Горині й спинили просування націоналістичних загонів у напрямку Видібора і Лунінця.

Таким чином, у критичні дні 15—20 січня 1919 р. завдяки організаторському таланту Ільїна українські та білоруські повстанці спільно з нечисленним загоном червоноармійців відстояли у ворога стратегічно важливий район. З початком вирішальних боїв Червоної Армії на підступах до Києва загін Ільїна відволікав на себе значні сили ворога, який тепер змушений був оборонятися із сходу і заходу.

Новий етап у діях повстанських полків на Заході України і в Білорусії настав після приходу на допомогу частин 17-ої стрілецької Радянської дивізії. 1-ий Домбровицький комуністичний повстанський полк було перейменовано у 21-й Волинський стрілецький полк. Штабу 17-ї дивізії було підпорядковано і 2-й Поліський повстанський полк. Продовжуючи постачати Червоній Армії озброєння, О. М. Ільїн виконував також обов'язки політичного комісара цих полків¹⁷. Проти петлюрівських

¹⁴ Там же, арк. 5, 10—11, 6.

¹⁵ Там же, арк. 6.

¹⁶ ЦДАРА, ф. 188, спр. 952, арк. 2—2 зв.

¹⁷ Там же, ф. 2641, оп. 1, спр. 1, арк. 28—101.

банд тепер уже протистояли регулярні червоноармійські частини, які звільняли від націоналістів один за одним населені пункти. Більшовики у боротьбі проти ворога використовували й силу політичної агітації. Комуністи роз'яснювали обдуреним націоналістами селянам політику Радянської влади. О. Ільїн телеграфував Голові ВЦВК Я. М. Свердлову: «Петлюрівські солдати просять літературу і програму партії комуністів... Пришліть принаймні літературу, ми поширимо її серед петлюрівців. На звороті телеграми є письмове розпорядження Я. М. Свердлова про задоволення цього прохання»¹⁸.

30 січня розпочинається штурм Домбровиці. Запеклі бої тривали кілька днів. Після визволення цієї колиски поліських повстанців червоні війська рухаються на південь, і 7 лютого Ільїн у черговій телеграмі на ім'я Я. М. Свердлова повідомив про взяття Сарн. Петлюрівці, зазначалося далі, тікають на Ровно. Вони втратили близько 300 вбитими і пораненими. Понад триста взято в полон. У Домбровиці і Сарнах петлюрівці залишили великі запаси снарядів, військового спорядження, 9 гармат, кілька десятків кулеметів, близько 6 тис. пудів цукру та ін. Захоплено також паровози і рухомий склад. Втрати червоноармійців — 8 вбитих і один поранений¹⁹.

Саме з цього моменту петлюрівська армія опинилася на грані катастрофи. В огляді стратегічного становища на Україні, складеному в Генеральному штабі армії УНР, зокрема, говорилося: «Катастрофа може настати раніше, ніж передбачається, якщо деякі частини (націоналістичні.— В. Т., П. Р.) відчувши, що б'ються і помирають безцільно, складуть зброю».

Значення ударів із заходу в напрямку Коростеня стає зрозумілим, якщо врахувати, що в цей час Червона Армія завдавала удари від вигину Дніпра на захід під Києвом. Створювалася загроза оточення петлюрівських військ.

Бої частин Червоної Армії за Коростень ускладнювалися саботажем і відвертим шкідництвом деяких військових спеціалістів, у т. ч. командира 17-ї стрілецької дивізії Борзинського, колишнього полковника царської армії. Командиру бригади Васильєву та О. М. Ільїну треба було мати неабияку мужність, щоб діяти всупереч наказам прихованого ворога революції. Та й націоналісти не збиралися віддавати важливий для них у стратегічному відношенні Коростень. Туди були кинуті курені 55-го і 59-го петлюрівських полків, а також артилерійські частини з-під Ровно. Однак на цей раз далася взнаки більшовицька агітація серед солдатів противника. Вони відмовились воювати проти бригади Васильєва, заявивши, що більшовики — їх брати. Отаман Оскілко був змушений один курінь роззброїти, а частину непокірних розстріляв. 24 лютого Коростень було взято, при чому червоноармійці захопили 10 гармат, 40 кулеметів, 11 вагонів снарядів, 30 паровозів, 2 тис. вагонів і великі запаси жита.

Петлюра кинув проти 17-ї дивізії та ільїнців свою останню надію — знятих з-під Львова українських січових стрільців. На деякий час націоналісти знову відтіснили радянські війська від Ровно і захопили Коростень. На допомогу повстанцям і червоноармійцям 17-ї дивізії прийшли війська 1-ї Української Радянської дивізії під командуванням М. О. Щорса.

На цей час з петлюрівцями починають взаємодіяти війська білополяків, підтримувані Антантою. Під натиском білопольських легіонерів та «північної армії» отамана Оскілка домбровицькі повстанці разом з

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, п. 94, спр. 111, арк. 181—181 зв.

¹⁹ Там же, арк. 189.

червоноармійцями змушені були відступити за Прип'ять. І тут знову Ільїн виявив неабияку політичну і військову далекоглядність. Розгадавши справжні наміри «військових спеціалістів» з штабу 17-ї дивізії, які дали наказ розформувати колишні повстанські полки Домбровиці і Полісся і навмисно розпорошити їх, Ільїн у Рогачові створив з них частину особливого призначення. Військова Рада цієї ЧОП обрала своїм головою О. М. Ільїна. За рішенням Військради повстанці під командуванням Ільїна вирушили до Житомира в розпорядження М. О. Щорса. Тут бійці ЧОП одержали важливе завдання — прорватися через лінію фронту і в районі Шепетівка — Здолбунів перерізати залізничний зв'язок петлюрівців з контрреволюційними силами Галичини. 7 травня 1919 р. в одному з боїв під Шепетівкою Олександр Миколайович Ільїн загинув²⁰.

Так обірвалося життя вірного лєнінця, який в тяжкі для нашої країни часи взяв активну участь у боротьбі проти ворогів Радянської влади. Політичний гарт і зрілість Ільїна особливо виявилися в тому, що він об'єднав сили російських, українських та білоруських трудящих, побачивши в цьому силу інтернаціоналізму, запоруку ефективної боротьби проти ворогів соціалістичної революції.

²⁰ Ровенський обласний державний архів, ф. Р-534, оп. 3, спр. 1, арк. 71.

Г. Ю. Дробчак
ДО БІОГРАФІЇ
СЕЛЯНИНА-ВІЛЬНОДУМЦЯ
С. М. ОЛІЙНИЧУКА

Семен Микитович Олійничук — автор незакінченого рукописного антикріпосницького твору «Історична розповідь природних, або корінних жителів Малоросії Задніпровської,

тобто Київської, Кам'янець-Подільської і Житомир-Волинської губерній, про своє життя-буття»*, народився в с. Антонопіль Вінницького повіту Подільської губернії (нині Калинівський район Вінницької області).

Життя і діяльність Олійничука привертала і досі привертають увагу багатьох дослідників¹. Проте ще й досі є багато суперечливих і нез'ясованих моментів. Так, наприклад, ще не встановлено дату його народження, невідомо де здобув він початкову освіту, за яких обставин син кріпака зміг стати учнем гімназії, чи закінчив він цей навчальний заклад, що впливало на формування світогляду юнака та ін. Надто скупі дані про подальше життя Олійничука. Автор ставить завдання: на

* Далі назви твору подається скорочено: «Історична розповідь...»

¹ Д. І. Багалій. Т. Г. Шевченко і кирило-мефодіївці, Харків, 1925, стор. 86, 87; Большая Советская Энциклопедия, изд. 2-е, т. 30, стор. 634; Е. В. Гаккель. Крепостная интеллигенция в России во второй половине XVIII — I-й половине XIX веков. Автореферат кандидатской диссертации, Л., 1953, стор. 9, 15, 16, 17; М. Н. Гернет. История царской тюрьмы, т. 2, М., 1961, стор. 403; І. О. Гуржій. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України в першій половині XIX ст., К., 1954, стор. 371—372; История СССР, т. 2, М., 1949, стор. 181; Історія Української РСР, т. I, К., 1967, стор. 394—395; Ю. О. Ковмір. Семен Олійничук. — «УІЖ», 1963, № 6, стор. 102—105; Л. А. Коган. Крепостные вольнодумцы (XIX век), М., 1966, стор. 225—244; Е. С. Коц. Крепостная интеллигенция, Л., 1926, стор. 208—210; Г. Я. Сергієнко. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів, 1826—1850, К., 1971, стор. 21, 27, 276—283; Ф. І. Стеблій. Революції 1848—1849 років у Європі і Україна, К., 1973, стор. 41—43; Є. М. Шабліовський. Народ і слово Шевченка, К., 1961, стор. 32—33; Ф. Ястребов. Нариси з історії України. Україна в першій половині XIX століття, вип. VIII, К., 1939, стор. 162—163; його ж. Революционные демократы на Украине, К., 1960, стор. 24; та ін.

підставі вивчення рукописного твору, а також виявлених документів з'ясувати ці питання, чіткіше уявити життєвий шлях і діяльність цієї незвичайної людини.

Про рік народження Олійничука існує дві думки. Більшість дослідників вважає, що він народився у 1798 р.² Першим, хто назвав цю дату, був П. Є. Щоголев, який своє твердження обґрунтував на підставі матеріалів слідства Олійничука. 5 листопада 1849 р. В. Сивицький (чиновник особливих доручень при київському військовому, подільському і волинському генерал-губернаторові) зазначав, що Олійничук від роду має 51 рік³. До останнього часу це був єдиний документ, що вказував на вік нескореного борця з кріпаччиною. Разом з тим існує також думка, що Олійничук народився 1800 р.⁴ Розбіжність пояснюється тим, що метричного запису про народження Олійничука не виявлено. Однак знайдені автором побічні документи дещо з'ясовують це питання.

Так, у фонді директора училищ Подільської губернії (Вінницький обласний державний архів) є матеріали Подільської гімназії, у якій з 1818 до 1824 р. навчався Олійничук. У книзі реєстрації учнів за станом на 12 січня 1818 р. зазначено, що Олійничуку на цей час сповнилося шістнадцять років, а 15 лютого 1820 р. — сімнадцять⁵. Невідповідність очевидна. Олійничук у гімназії видавав себе за дворянина, навчався під вигаданим прізвищем і плутаними даними, намагаючись таким чином зберегти таємницю свого походження. Отже, згадані дати не достовірні. 15 грудня 1838 р. Олійничук одержав атестат про звільнення з посади приходського учителя, де зазначено, що він «має від роду 35 років»⁶. Цей документ також викликає сумнів, оскільки власник його на ту пору продовжував жити під чужим прізвищем і, безумовно, був зацікавлений у неправильних даних, що стосувалися його особи.

Вік Олійничука фіксується ще в одному досі невідомому документі. У ревізькій казці с. Антонополя, датованій 30 вересня 1811 р., знаходимо дані про родину Олійничуків — главу сімейства Микиту Яковича і п'ятьох його синів. Проти імені Семена в графі про вік відмічено, що йому десять років⁷. Виходячи з того, що реєстрація проведена у рідному селі Олійничука і що правильність її можна було при потребі звірити з метричними даними, цей запис набагато достовірніший за попередні. Нарешті, ще один документ виявлено у фондах ЦДАЖР СРСР. Це — автографічна копія відпускного листа від 9 березня 1845 р., де зазначалося, що власник його має 45 років⁸. Як бачимо, і ці два документи вказують, що Олійничук народився пізніше 1798 р. Гадаємо, що останній документ найбільш вірогідний, оскільки відпускали кріпака на волю лише після ретельного вивчення документів. Достовірність тексту відпускного листа засвідчувалася судовими органами. Зокрема, вдалося знайти таке ж рішення Вінницького повітового суду від 21 березня 1845 р. Отже, при відсутності прямих доказів роком народження Олійничука треба вважати 1800-й, як це зазначено у «Большой Советской Энциклопедии»⁹.

² Ф. Ястребов. Назв. праця, стор. 162; Ю. О. Ковмір. Назв. праця, стор. 103; Л. А. Коган. Назв. праця, стор. 225; Г. Я. Сергієнко. Назв. праця, стор. 276; та ін., П. Є. Щоголев. Семен Олейничук. — «Былое», 1906, № 4, стор. 106.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1849, спр. 405, арк. 34.

⁴ БСЭ, т. 30, стор. 634.

⁵ Вінницький обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 844, оп. 1, спр. 19, арк. 95—96, 132—133.

⁶ ЦДІА БРСР у Мінську, ф. 2254, оп. 1, спр. 67, арк. 25.

⁷ ВОДА, ф. 603, оп. 1, спр. 2, арк. 359—359 зв.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 214, спр. 76, арк. 85.

⁹ ВОДА, ф. 470, оп. 1, спр. 160, арк. 55—55 зв.; БСЭ, т. 30, стор. 634.

Досі вважалося, що Олійничук належав поміщику Ігнатію Собещанському. Однак в автобіографічних записах і документах гімназії зазначено інше прізвище — Боре́йко. З'ясувати це питання допомогла коротка довідка про рідне село Олійничука — Антонопіль, складена 30 вересня 1811 р. Тут вказується, що селом володіли три зяті Антонія Любомирського — Станіслав та Ян Потоцькі й Северин Ржевуський. 3 6 грудня 1800 р. селом одноосібно почав володіти Станіслав Потоцький, «від якого уже 1807 року 2 січня придбав купівлею відставний польської служби майор Іван син Піуса Боре́йко...»¹⁰ Згодом село перейшло у спадкоємство до його сина Володимира, а останній 13 січня 1838 р. продав володіння Ігнатію Собещанському¹¹. Таким чином, поміщик Собещанський був третім за життя Олійничука власником с. Антонополя. Не вивчивши цього питання, С. Ліссер припустився помилки, вказавши, що Олійничук народився у с. Шершнях Вінницького повіту Подільської губернії. Для цього він скористався єдиним аргументом — у пору народження Олійничука Ігнатій Собещанський був власником с. Шершні¹².

Виявлені документи свідчать, що початкову освіту кмітливий хлопець здобув у дячка сусіднього с. Уладівки (тепер Хмільницького району Вінницької області). Навчившись читати і писати, він знову повернувся до батьківської оселі. Дошкулляли Семенові за те, що він освічений. З цього приводу він писав: «На власному досвіді переконався, що економська нагайка науці не сприяє і що письменні на панщині порівняно з неграмотними мають більше переваг у побоях»¹³.

Семен Олійничук змалку відчув великий потяг до знань. Знайдені документи з'ясовують, за яких обставин юнак вступив до гімназії. Він видав себе за дворянина Семена Ленкевича і 1818 р. став вихованцем Подільської гімназії, яка знаходилась у Вінниці¹⁴.

Серед викладачів гімназії були люди прогресивних поглядів. Це, зокрема, Г. Ягелло, П. Білецький, Г. Бржушкевич, Я. Міладовський.

Документи свідчать про те, що у Подільську гімназію в період навчання Олійничука проникали антикріпосницькі ідеї. 1824 р. від викладачів зажадали присяги на вірність урядові Олександра I, а з Віленського університету, якому була підпорядкована гімназія, надійшла категорична вимога заборонити учням користуватися книжками, добытими поза гімназичною бібліотекою.

Занепокоєння уряду, як відомо, були небезпідставними. Недалеко від Вінниці уже діяла Тульчинська управа Південного товариства декабристів. Її керівники налагоджували контакти з прогресивно настроєними польськими діячами та організаціями.

Почався новий 1824/25 навчальний рік. Попереду — випускні екзамени. «Вже закінчував курс навчання, та на свою біду,— згадував Олійничук у своїй «Історичній розповіді...» — написав до батька листа, а він потрапив у руки економа, який негайно представив його поміщикові Боре́йку. Поміщик послав своїх посіпак, які разом з поліцейськими напали на мене, коли я вів у клас своїх вихованців — учнів нижчих класів. Я від них вивернувся і втік у костьол, де йшла служба. Там мене схопили і витягли у двір, зірвали з мене студентську форму, закували у кайдани і під суворим караулом 4-х солдат доставили у рідне село.

¹⁰ ВОДА, ф. 603, оп. 1, спр. 2, арк. 359.

¹¹ Там же, ф. 470, оп. 1, спр. 457, арк. 3—3 зв.

¹² «Більшовицька правда», 27 травня 1941 р.; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. девятый, Каменец-Подольский, 1901, стор. 285.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 214, спр. 76, арк. 89 зв.

¹⁴ ВОДА, ф. 844, оп. 1, спр. 19, арк. 95—96.

Там я знемагав разом з іншими близько двох місяців. Вдень поміщик виснажував у кайданах на молотьбі, а на ніч зачиняли у смердючу комірчину.

Нарешті настав жаданий день — відкрився рекрутський прийом, у тому місті Вінниці, де я у храмі наук мріяв здобути знання. Тоді пан Цитнерський, юрист, дізнавшись, що мене беруть у солдати, таємно прислав до мене свого сина Каспра, мого однокласника, з фальшивими документами про моє дворянське походження і порадив пред'явити їх у рекрутському присутствії і скаржитись на поміщика, що він не має права мене, як дворянина, віддавати до війська. Але я не міг піти на таку очевидну неправду і довірився долі. Перед приймальною комісією я представ виснаженим і хворим таким, що ледь на ногах тримався, бо ж до цього знемагав на важкій праці. Визнали мене нездатним до військової служби, забрили шию, знову закували у кайдани і відправили додому. Незабаром, скориставшись першою можливістю, серед темної ночі втік і прибув до Вінниці. Там продав свої пожитки та книги, за що виручив три карбованці сріблом і пішов до пана Цитнерського з метою придбати собі документи про дворянське походження»¹⁵.

Цитнерський виручив Олійничука, видавши йому документ на ім'я шляхтича Семена Сорочинського. З цього часу починається багаторічне мандрування Олійничука, під час якого він перебував у монастирях, учителював у приходських школах, подорожував з лірниками і кобзарями.

З 1834 по 1839 рік Олійничук жив у Білорусії, працював учителем Дубровенського приходського училища. Тут, як і на Україні, спостерігав жорстоку експлуатацію селян.

Виявлені документи дають більш повне уявлення і про освіту автора «Історичної розповіді...» З'ясувалося, що Олійничук не обмежився знаннями, набутими у Подільській гімназії. Як свідчить лист керуючого Вітебською дирекцією училищ до попечителя Білоруського навчального округу від 15 червня 1834 р., Олійничук в 1833 р. слухав уроки словесності в Могилівській духовній семінарії, а з 20 жовтня того ж року до середини наступного пройшов курс навчання за програмою підготовки учителів для приходських училищ при Вітебській семінарії¹⁶.

Знайдені матеріали характеризують Олійничука не тільки як учителя, а й як організатора, невтомного поборника освіти народних мас. Виявляється, що він не лише вчителював у Дубровенському приходському училищі, а й був його фундатором. Про це дізнаємося з листа, надісланого з Білоруського навчального округу смотрителю училищ Оршанського повіту, де є такі рядки: «Накажіть йому (Олійничуку.— Г. Д.) відкрити Дубровенське училище на загальних підставах»¹⁷. Ще один документ свідчить про Олійничука, як людину високої громадянської мужності. Уряд Миколи I, боячись поширення визвольних ідей, намагався всіляко гальмувати освіту народу і відпускав для цього мізерні кошти. Це добре відчував Олійничук, який займав посаду приходського учителя. Для задоволення власних потреб і утримання училища йому на рік асигнувалося лише 100 крб., що витрачалися на придбання палива, ремонт приміщення, охорону, канцелярські потреби. Побойуючись, що за таких умов училище може припинити існування, Олійничук звернувся з листом до міністра народної освіти Уварова, у якому

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 214, спр. 76, арк. 89 зв.

¹⁶ ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 3157, оп. 1, спр. 216, арк. 13.

¹⁷ Там же, ф. 2254, оп. 1, спр. 67, арк. 2.

доводив необхідність збільшити асигнування на утримання цього навчального закладу¹⁸.

Після повернення до рідних місць за втечу від поміщика Олійничука заарештували. Щоб уникнути жорстокої кари, він прикинувся божевільним. 1843 р. судове переслідування припинилося, а ще через два роки Олійничук дістав відпускну від поміщика. «Хоч і одержав я від поміщика свого відпускну,— писав пізніше Олійничук,— але це мене не заспокоїло». Протягом 1845—1848 рр. Олійничук мандрував по країні, зібрав багато матеріалу про жахливу кріпосницьку дійсність і вирішив все це описати в окремому творі. Оселившись у с. Яцівцях (тепер с. Бруслинівка Літинського району Вінницької області), він у січні 1849 р. приступив до роботи. Пізніше він пояснював це на допиті: «Над твором своїм працював я крадькома на місці постійного проживання у Вінницькому повіті. Коли ж почали там до мене приглядатись і підозрівати, що по ночах займаюсь чимсь недозволеним, то, боячись відповідальності, забрав я книги свої і різні чорнові записи, залишив місце проживання і пустився знову у мандри. Проїшов з Подільської до Київської губернії, побував у Києві. Однак розташуватись тут з своїми творами побоявся. Тоді облюбував за Дніпром в Нікольській Слободі (тепер Дніпровський район м. Києва.— Г. Д.) зручне місце, подалі від очей доплитливих та поліції і там мав намір закінчити свою працю»¹⁹.

Та наміри свої автор не зміг здійснити. 29 жовтня 1849 р. Олійничука схопила поліція. До її рук потрапив і рукопис. З Микільської Слободи Олійничука доставили до Чернігівського губернатора, а звідти — до Київської фортеці. Дізнання в справі Олійничука було закінчене швидко. 10 листопада київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор Д. Г. Бібіков уже доповідав начальнику III відділення його імператорської величності канцелярії О. Ф. Орлову: «Оскільки людина ця виказує думки, які можуть шкідливо діяти на уми, то було б доцільно заслати її назавжди в одну з віддалених губерній і так утримувати, щоб вона зовсім не мала ніяких стосунків з селянами»²⁰. Орлов представив особисто Миколі I доповідь «Про вільновідпущеного Олійничука». Цар тут же прочитав її, і рішення теж було прийняте негайно. «Государ імператор височайше повеліти зволив: вільновідпущеного селянина Семена Олійничука, як шкідливого за напрямом думок, заточити до Шліссельбурзької фортеці»²¹.

Людину без суду і слідства навечно замурували у каземат неприступної фортеці за шкідливий напрям думок». Які то були думки? З якою метою писав «Історичну розповідь...» Олійничук? Частково відповідь на ці питання дає сам автор, зазначаючи, що у творі він описав зловживання різних поміщиків, намагався висвітлити становище селян, щоб полегшити їх важку долю²².

«Історична розповідь...» — це значна за обсягом збірка. 151 аркуш списаний дрібним почерком з обох боків. Читаючи її, можна зробити висновок, що автор добре знав історію українського та братніх білоруського і російського народів. У книжці вірно трактуються важливі історичні події — боротьба українського народу з польсько-литовським і татаро-турецьким нашествиями, позитивно оцінюється діяльність Богдана Хмельницького. Автор захоплюється славними лицарями україн-

¹⁸ Там же, арк. 27—28.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1849 р., спр. 405, арк. 27, 29.

²⁰ Там же, арк. 2 зв.

²¹ Там же, ф. 98, оп. 1, спр. 45, арк. 1.

²² Там же, ф. 109, 1 експ., 1849, спр. 405, арк. 27, 30.

ського народу — Наливайком, Остряницею, Палієм. Олійничук гнівно засуджує зрадника Мазепу. Звеличує подвиг Івана Сусаніна, пишається перемогою російського народу у Вітчизняній війні 1812 р. Автор виявив широку обізнаність з сучасною йому політичною обстановкою як у Росії, так і зарубіжних країнах. У творі знаходимо численні посилання на тогочасні газети і журнали.

Історичні факти і події, зазначені в «Історичні й розповіді...», несуть певне ідейне навантаження. Все підпорядковується головному завданню — показати тяжке становище селян-кріпаків, довести, що поміщицько-кріпосницький лад не має права на існування. Олійничук подав не лише узагальнюючі картини підневільного життя селян, а й називав конкретних винуватців²³.

Чимало сторінок збірки присвячено викриттю релігії. Автор зірвав маски святості з проповідників релігійного дурману, викрив їх лицемірство, зажерливість, сріблολюбство. Різкій критиці піддав Олійничук феодально-деспотичні порядки царської армії.

Цілком зрозуміло, що Микола І вважав автора такого твору державним злочинцем, і кара для нього була визначена жорстока. Через кілька днів після царського «повеління» комендант Шліссельбургу доповідав начальнику III відділення: «Доставлений при відношенні київського коменданта від 8 грудня за № 3863 під вартою двох жандармів, унтер-офіцера Пітера і рядового Рутковського, арештант вільновідпущений селянин Семен Олійничук ними 15 грудня в довірену мені фортецю прибув і ув'язнений у таємному казематі під номером одинадцятим»²⁴.

Комендант щомісячно подавав цареві відомості про арештантів. У цих відомостях зустрічається й прізвище Олійничука. Однак протягом двох з половиною років ув'язнення комендант ніяких даних про Олійничука, скажімо, про стан його здоров'я, особисті прохання тощо, ніколи не повідомляв. У фортеці до справи Олійничука добавився тільки один документ. Він датований 27 липня 1852 р. Це рапорт коменданта фортеці начальникові III відділення О. Ф. Орлову, в якому сповіщалося про смерть Олійничука. Генерал Дубельт з цієї нагоди підготував для Миколи І коротку доповідь, де нагадав і про причину ув'язнення: «Олійничук був заточений до фортеці у грудні 1849 року за Височайшим Вашої Величності повелінням за виявлений у нього рукописний твір, який містив у собі шкідливі думки про кріпаччину, поміщиків і уряд»²⁵. На документі помітка: «Його Величність зволив читати 1 серпня 1852 року».

Нові відомості, одержані при роботі над текстом «Історичної розповіді...», мають суттєве значення для вивчення суспільно-політичних поглядів Олійничука, який висловлював думки про те, що рано чи пізно несправедливий самодержавно-поміщицький лад буде знищено. Він кликав до боротьби: «Не гоже нам, братці, на своїй рідній землі животіти в оковах тяжких, у дрімоті і невільництві ганебному». Сліпе підкорення селян поміщикам викликало обурення і гнів Олійничука. Про одного такого покійного слугу Олійничук з огидою писав: «Ця під назвою людини дворянська кріпацька скотина ні про що найменшого поняття не має, крім свого пана...»²⁶.

Олійничук писав, що боягузство, нерішучість завжди породжували тиранів. Тому не слід дочікуватися правосуддя і людяності, бо самодер-

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 217, спр. 76, арк. 7.

²⁴ Там же, I експ., 1849, оп. 5, спр. 405, арк. 49.

²⁵ Там же, арк. 54—54 зб.

²⁶ Там же, оп. 214, спр. 76, арк. 106, 101, 66.

жавний лад чужий цим благородним почуттям. Автор «Історичної розповіді...» був твердо переконаний, що переможе народ, і клас експлуататорів буде знищений: «Владарі стануть предметом презирства, глу-му і ненависті потомків»²⁷.

Олійничук — літописець селян-кріпаків мріяв про час, коли наука перестане бути привілеєм «влада імущих» і плодами її зможе користуватися кожен трудівник. «Науки,— писав Олійничук,— дають нове життя людині, розвивають пам'ять, прикрашають розум пізнанням, а серце — доброчесністю. Вони дають нам відчуття красу, якою буває всесвіт, навчають пізнавати і встановлювати причини явищ». «О, як щасливий той,— підсумовує автор,— хто при вільному стані скористався освітою, набув ґрунтовних відомостей». Автор «Історичної розповіді...» так уявляв майбутнє: «Після денної праці йдемо спочивати спокійно, встаємо без страху, дихаємо вільним повітрям, стоїмо на вільній землі, гордимось політичним ладом, який дорожчий за все»²⁸. Радянська сучасність перевершила всі сподівання Олійничука і мільйонів його знедолених сучасників.

²⁷ Там же, арк. 99 зв.

²⁸ Там же, арк. 22 зв., 92 зв.

На допомогу викладачу історії

ПРО ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА В ПРОФТЕХУЧИЛИЩАХ

У світлі рішень XXIV з'їзду КПРС перед системою профтехосвіти стоять відповідальні завдання щодо підготовки висококваліфікованих фахівців для народного господарства країни та виховання ідейно стійких, озброєних марксистсько-ленінським світоглядом молодих будівників комунізму. Ці вимоги знайшли відображення і в запроваджених з початку 1972/73 навчального року планах і програмах для середніх професійно-технічних училищ (ПТУ).

Комуністичне виховання учнів здійснюється в процесі всієї навчально-виховної роботи училища, але основне значення у цій справі має вивчення історії та суспільствознавства, на уроках з яких учні простежують розвиток людського суспільства як єдиний закономірний процес, дізнаються про зародження і розвиток робітничого класу, усвідомлюють роль народних мас як справжніх творців історії. Це значно сприяє вихованню майбутньої робітничої зміни в душі комуністичної ідейності та моралі, глибокої поваги і любові до праці, підготовці до активної участі в громадсько-корисному житті.

Історія та суспільствознавство викладаються в ПТУ за програмою загальноосвітніх шкіл, при наявності такої ж кількості навчальних годин. Однак, порівняно з масовою школою, здійснення освітніх та виховних завдань викладання цих предметів має деякі особливості. Увага викладачів насамперед зосереджена на формуванні в учнів профтехучилищ морально-політичних понять комуністичного ставлення до праці. В курсі історії СРСР та УРСР ці поняття розкриваються на конкретному матеріалі при вивченні трудового героїзму радянських людей, розвитку соціалістичного змагання за дострокове виконання виробничих планів від перших комуністичних суботників до наших днів.

Запас знань про працю, набутий юнаками і дівчатами на уроках та в позакласній роботі з історії та інших предметів узагальнюється і певною мірою систематизується під час вивчення суспільствознавства. Зокрема, знайомлячись з темою «Соціалізм і комунізм — дві фази єдиної комуністичної формації», учні дістають чіткіше уявлення про свідому трудову дисципліну і ощадливість, трудові відносини при соціалізмі і їх корінні відмінності від капіталістичних, комуністичне ставлення до праці та суспільної власності тощо. В процесі формування у підлітків поняття про комуністичну працю вони дедалі глибше починають розуміти такі її аспекти, як висока свідомість трудівників, колективізм і взаємодопомога, турбота кожного про невпинне зростання продуктивності праці та вдосконалення її умов і методів. Завершуючи вивчення підтеми «Формування комуністичних суспільних відносин», варто провести повторювально-узагальнюючий урок або семінар на тему «Комуністична праця. Що це означає?» Готуючи його, учням необхідно повторити вже відомі їм праці В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади», «Великий почин», «Про трудову дисципліну», розділ II «Програми Комуністичної партії Радянського Союзу», матеріали XXIV з'їзду КПРС. Група учнів одержує завдання проаналізувати виробничі показники двох бригад базового підприємства, колгоспу чи радгоспу з таких питань: 1) Як ведеться боротьба за підвищення продуктивності праці? 2) Скільки членів бригади підвищують свою кваліфікацію? 3) Участь членів бригади в раціоналізаторстві та винахідництві; 4) Стан трудової дисципліни; 5) Конкретні приклади проявів колективізму і товариської взаємодопомоги; 6) Виконання бригадою норм виробітку.

Узагальнюючи результати спостережень, слід визначити спільну тенденцію, що характеризує нове, комуністичне ставлення до праці, її вплив на підвищення продуктивності праці, виконання виробничих планів тощо.

Під час семінару можуть бути розглянуті такі питання: 1). На чому ґрунтується комуністична організація суспільної праці? Суть комуністичного принципу «Від кожного за здібностями, кожному за потребами»; 3) Умови переходу до комуністичного принципу розподілу; 4). Комуністична праця — праця добровільна, за звичкою працювати для спільного блага; 5) Конкретні прояви комуністичного ставлення до праці на базовому підприємстві (за матеріалами проведеного учнями дослідження).

Другою важливою умовою підготовки учнів ПТУ до трудової діяльності є вміння вчителя історії та суспільствознавства поєднувати викладання цих предметів з практичною роботою вихованців на базових промислових підприємствах, колгоспах та радгоспах. Практичне застосування учнями одержаних на уроках знань не тільки пробуджує у них інтерес до навчання, але й сприяє виробленню єдності їх переконань і вчинків.

Під час вивчення підтеми курсу суспільствознавства «Соціалізм — перша фаза комуністичного суспільства» учням можна запропонувати підібрати і проаналізувати матеріал з таких питань: 1. В чому головна відмінність між двома формами соціалістичної власності? До якої форми власності належить підприємство, на якому Ви проходите виробничу практику? Як там здійснюється оплата праці? 2. На прикладі базового та інших відомих Вам підприємств покажіть, як технічний прогрес забезпечує неухильне зростання продуктивності праці. 3. Ознайомтесь з порядком планування на базовім підприємстві (колгоспі, радгоспі, будові). В чому перевага планового ведення господарства? 4. На конкретних прикладах базового підприємства покажіть, як здійснюється там режим економії, госпрозрахунок. Як впливає собівартість, прибуток і рентабельність підприємства на підвищення ефективності суспільного виробництва? 5. На прикладі трудового колективу, з яким Вам доводиться спілкуватися, покажіть єдність прав і обов'язків радянських громадян.

Виховуючи в учнів глибоку комуністичну переконаність у корисності та необхідності їх праці, особливу увагу слід звернути на логічний зв'язок матеріалу, що вивчається на уроках, з тим фахом, який набувають вихованці ПТУ.

Так, під час вивчення підтеми «Створення матеріально-технічної бази комунізму» в профтехучилищах, що готують фахівців для металургійного виробництва, учні, спираючись на матеріали курсу «Спеціальна технологія», зможуть зробити змістовні повідомлення з таких питань: 1). Роль металургійної промисловості в розвитку народного господарства СРСР і прискоренні технічного прогресу; 2). Прояви науково-технічної революції в металургійній промисловості; 3). Відкриття і винаходи вітчизняних учених у галузі металургії; 4). Пріоритет радянських учених у створенні установки безперервного розливання сталі; 5). Новатори радянської металургії — вихованці професійно-технічних училищ.

Вивчаючи цю ж підтему, учні гірничих училищ підбирають і систематизують матеріал, що висвітлює такі її аспекти: 1). Значення вугільної та гірничорудної промисловості для народного господарства СРСР; 2). Завдання вугільної та гірничорудної промисловості і її технічне переозброєння; 3). Потреби народного господарства в мінеральній сировині, стан запасів корисних копалин; 4). Перспективи розвитку нової техніки, передової технології при будівництві гірничодобувних підприємств.

У будівельних ПТУ повідомлення можуть стосуватися таких питань: 1). Перспективи розвитку будівництва в світлі рішень партії і уряду; 2). Значення будівництва і будівельної індустрії для розвитку народного господарства; 3). Технічний прогрес, механізація і автоматизація виробничих процесів у будівництві; 4). Значення професійної майстерності і культурно-технічного рівня робітників для створення матеріально-технічної бази комунізму.

Учні сільських профтехучилищ, залучаючи матеріали курсів «Основи агрономії», «Організація і технологія виробництва механізованих робіт» та «Сільськогосподарські машини», готують повідомлення з питань: 1). Завдання, поставлені партією і урядом, у справі дальшого розвитку сільського господарства СРСР; 2). Роль науки і передового досвіду в галузі землеробства; 3). Підвищення культури землеробства — одне з головних завдань дальшого піднесення врожайності сільськогосподарських культур; 4). Досягнення місцевих наукових закладів і передових господарств в ефективному використанні добрив, освоєнні нових земель; 5) Матеріальне заохочення механізаторів за економію палива і масел.

Нам здається, що наведені зразки питань для учнівських повідомлень дадуть можливість викладачам профтехучилищ будь-якого профілю провести цікаві уроки при вивченні названої підтеми.

Сучасний швидкий розвиток економіки, зростання ролі нових галузей промисловості обумовлюють велику увагу з боку викладачів до питань економічної освіти учнів профтехучилищ, яка розглядається, з одного боку, як засіб підвищення рівня їх технічних знань, а з другого, — як важлива форма комуністичного виховання. Вивчення історії та суспільствознавства допомагає озброїти випускників ПТУ розумінням економічної політики партії, знанням основних економічних законів соціалістичного виробництва, вмінням розкривати їх дію і прояви, керуватися ними.

Під час вивчення питання про створення матеріально-технічної бази комунізму спеціальний урок слід присвятити ознайомленню учнів з економічною політикою партії на сучасному етапі. В основу цього уроку мають бути покладені матеріали XXIV з'їзду КПРС, доповідь Л. І. Брежнєва «Про п'ятнадцятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», конкретні матеріали з життя базового підприємства. Учням дається завдання продумати відповіді на такі питання: 1). В чому полягають особливості сучасного етапу економічного розвитку нашої країни? 2). Як впливає зростання продуктивності праці на підвищення ефективності суспільного виробниц-

тва? 3). Що на своєму робочому місці повинен зробити я для підвищення продуктивності праці? Пункти плану уроку мають відображати викладені в матеріалах XXIV з'їзду КПРС головні завдання партії в галузі економічної політики на сучасному етапі: 1). Зростання добробуту народу — вища мета економічної політики партії; 2). Підвищення ефективності суспільного виробництва на основі науково-технічного прогресу; 3). Удосконалювання системи управління економікою. Ці питання розглядаються на конкретних прикладах розвитку економіки країни в цілому, республіки, області, району, міста, базового підприємства, з використанням знань учнів з фізики, хімії, спеціальних предметів.

Істотною особливістю викладання історії та суспільствознавства в ПТУ є система зв'язків цих курсів з загальноосвітніми та спеціальними дисциплінами, з виробничим навчанням. Учні училищ, оволодіваючи сумою знань, умінь і навиків, включаються безпосередньо у сферу матеріального виробництва. Тому зв'язки спеціальних предметів з загальноосвітніми та загальнотехнічними предметами повинні здійснюватися систематично, адже це сприяє ліквідації дублювання та перевантаженості учнів, служить глибшому розкриттю навчального матеріалу.

Це завдання здійснюється в основному на уроках фізики, хімії, математики та виробничого навчання. Міжпредметні зв'язки загальноосвітніх предметів гуманітарного циклу з урахуванням особливостей навчально-виховного процесу в профтехучилищах ще не знаходять широкого застосування у повсякденній практиці. Так, 87% опитаних викладачів історії та суспільствознавства вказали, що вони використовують відомості з інших предметів в основному для ілюстрації, і тільки 13% назвали такі форми зв'язку, як порівняння матеріалу, що вивчається, з раніше вивченим на уроках з інших дисциплін; вирішення логічних завдань і виконання різного роду самостійних робіт з залученням набутого учнями запасу знань з інших предметів; узагальнення матеріалу з певної проблеми в плані світоглядних висновків.

Дослідження ролі й місця історії та суспільствознавства в системі міжпредметних зв'язків, що здійснюються в профтехучилищах, дало змогу визначити найважливіші форми поєднання цих курсів з іншими предметами та з виробничим навчанням.

Ефективність міжпредметних зв'язків багато в чому залежить від цілеспрямованої, систематичної роботи всього педагогічного колективу, майстрів, керівників виробничої практики. Ряд передових колективів середніх профтехучилищ (№ 1 м. Дніпропетровська, № 22 м. Харкова, № 6 м. Донецька, № 8 м. Запоріжжя та інших) розглядають загальноосвітню і спеціальну підготовку як єдиний взаємозв'язаний процес. У зв'язку з цим велике значення надається ознайомленню викладачів спецдисциплін і майстрів виробничого навчання із змістом матеріалу, що вивчається в загальноосвітніх курсах, і, навпаки, учителів загальноосвітніх предметів — з особливостями спеціальних дисциплін, з виробництвом, де доведеться працювати учням.

Форми цієї роботи різноманітні: вивчення змісту навчальних програм і пояснювальних записок до них, організоване і цілеспрямоване взаємовідвідання уроків, проведення теоретичних семінарів і практичних занять, тематичних екскурсій на підприємства. Внаслідок всього цього складаються міжпредметні тематичні плани.

За спільними ознаками ми вичленили ряд світоглядних проблем, які є наскрізними для курсів історії, суспільствознавства та інших предметів і виробничого навчання: матеріальність світу і закономірності його розвитку; переваги соціалістичної системи господарювання над капіталістичною; — всесвітньо-історична місія пролетаріату; провідна роль робітничого класу в соціалістичному суспільстві; створення матеріально-технічної бази комунізму; формування комуністичних суспільних відносин; КПРС — керівна сила радянського суспільства.

Найдійовішими формами зв'язку курсів історії та суспільствознавства з іншими предметами та виробничим навчанням є проведення з учнями семінарських занять, повторювально-узагальнюючих уроків (підготовка до них здійснюється викладачами різних предметів), організація комплексних екскурсій тощо. Ця робота, як правило, супроводжується збиранням і оформленням матеріалів з історії училища, базового підприємства, тієї галузі народного господарства, де будуть працювати учні, демонстрацією кінофільмів, виконанням учнями різного роду письмових робіт (творів, рефератів, доповідей, повідомлень), широким використанням додаткової літератури.

Розглянемо, наприклад, як здійснюються міжпредметні зв'язки під час формування важливого світоглядного поняття про керівну роль КПРС в житті нашої країни. Це поняття проходить через курси вітчизняної історії, радянської літератури, спеціальних предметів і остаточно закріплюється на уроках суспільствознавства під час вивчення теми «Комуністична партія Радянського Союзу — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства». Готуючи її, учитель суспільствознавства спирається на попередньо засвоєні учнями знання з різних предметів.

У курсі історії СРСР і УРСР Комуністична партія розглядається як вождь революційної боротьби за соціальне і національне визволення трудящих мас, органі-

затор соціалістичної революції, натхненник перемоги радянського народу в громадянській і Великій Вітчизняній війнах, як його політичний керівник в боротьбі за побудову комунізму в нашій країні. Питання про роль партії в житті нашого суспільства знаходить відображення в програмах спеціальних предметів. Так, вивчення «Основ агрономії» учні сільських ПТУ розпочинають з визначення завдань соціалістичного землеробства у світлі рішень Комуністичної партії та Радянського уряду. Те ж саме можна сказати і про курс «Спеціальної технології» для училищ металургійного виробництва, гірничих та будівельних ПТУ.

Заключний урок з теми «КПРС — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства» можна провести у формі семінарського заняття, до підготовки і участі в якому слід залучити учителів історії, російської та української літератур. На семінар варто запросити також викладачів спеціальних предметів, майстрів виробничого навчання.

З курсів історії СРСР та УРСР учні, готуючись до семінару, повторюють розділи «СРСР на шляху дальшого розвитку соціалістичного суспільства», «Повна і остаточна перемога соціалізму в СРСР (1938—1958 рр.)» і «СРСР в період розгорнутого комуністичного будівництва» (питання, безпосередньо зв'язані з висвітленням ролі партії на різних етапах розвитку радянського суспільства). З новітньої історії повторюється тема «Міжнародний комуністичний і робітничий рух». З російської літератури до завдання включається повторення статті В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література», творів О. М. Горького «Мати» (образ робітника-комуніста Павла Власова) і «В. І. Ленін», окремих розділів поеми В. В. Маяковського «Володимир Ілліч Ленін»; учням пропонується простежити, як в романі М. О. Шолохова «Піднята цілина» показано роль комуністів у соціалістичній перебудові села. З української літератури слід звернутися до творів П. Г. Тичини, О. Т. Гончара, О. Є. Корнійчука, М. П. Стельмаха, в яких розкривається вирішальне значення партійного керівництва під час Великої Вітчизняної війни, соціалістичного та комуністичного будівництва.

Необхідно також коротко повторити деякі питання з попередніх розділів суспільствознавства: велика перетворююча роль марксизму-ленінізму; роль народних мас і особи в історії; цілковита і остаточна перемога соціалізму в СРСР; створення матеріально-технічної бази комунізму; формування комуністичних суспільних відносин; духовна культура соціалізму і комуністичне виховання трудящих.

Учнями можуть бути вивчені і узагальнені доступні для них дані про діяльність партійних організацій училища та базового підприємства, про життя і роботу кращих комуністів тощо.

На семінар можна винести тему «КПРС — політичний керівник робітничого класу і всіх трудящих» з приблизно таким колом питань: 1. «Партія і Ленін — близнята-браття». 2. Перетворення КПРС з партії робітничого класу в партію всього народу. Єдність партії і народу. 3. Комсомол — резерв і найближчий помічник партії. Кращі комсомольці нашого училища і базового підприємства. 4. Зростання керівної ролі партії в комуністичному будівництві. 5. Первинна парторганізація нашого базового підприємства.

Глибоко і всебічно продуманий систематичний зв'язок історії та суспільствознавства з іншими предметами, врахування виробничого досвіду учнів, застосування різноманітних методичних засобів проведення навчальних занять не тільки озброює майбутніх робітників знаннями, але й сприяє засвоєнню ними таких важливих світоглядних проблем, як закономірності історичного процесу, переваги соціалістичної системи господарювання над капіталістичною; допомагає формуванню правильного розуміння провідної ролі робітничого класу та його авангарду — Комуністичної партії. При цьому вирішується одне з головних завдань — виховання в учнів комуністичного ставлення до праці.

Д. І. Румянцев

М. С. КОРЧЕВ

ТАМ, ДЕ СХОДИЛИСЬ БОЙОВІ СТЕЖКИ ПОБРАТИМІВ

Михайло Сергійович Корчев у роки Великої Вітчизняної війни був одним з керівників антифашистського підпілля на Волині й Ровенщині, згодом став начальником оперативної частини, а пізніше — комісаром партизанського з'єднання, яким командував генерал-майор В. А. Бегма.

Документальна повість «Битва в лісах», уривок з якої тут публікується (літературний запис Б. Н. Попова), найближчим часом має вийти у Політвидаві України. В ній відтворено широку картину героїчної боротьби населення України та Білорусії проти німецько-фашистських загарбників у перші роки війни. Автор висвітлює керівну роль партії в розгортанні партизанського руху, діяльності підпільних партійних і комсомольських організацій на тимчасово окупованій ворогом території, із щирою задушевністю розповідає про своїх бойових побратимів, людей різних національностей, згуртованих полум'яною любов'ю до соціалістичної Вітчизни і пекучою ненавистю до фашизму.

Книга, написана на основі великого фактичного матеріалу, відтворює маловідомі сторінки всенародного подвигу.

Тернистим був наш бойовий шлях по окупованій ворогом території. І не знаю, чи домоглися б ми хоч маленьких перемог над фашистами, якби не постійна підтримка місцевого населення. Тут, на півночі Волині, де жили українці, поляки, білоруси, особливо яскраво ми відчули, що таке дружба народів. Десятиліттями розпалювали запруданці серед поліщуків націоналістичні пристрасті, однак ці «посіви» не пустили коренів у душах людей. В годину лихоліття представники всіх національностей об'єдналися для боротьби з ворогом.

Ще тоді, коли на території Польщі вистрибнув з вагона, який віз мене на фашистську каторгу, я глибоко усвідомив суть польського слова «пшиязнь», що по-українському означає «дружба».

Пам'ятаю, ледве зіп'явся на ноги (нестерпно боліли) і почвалав від залізниці до лісу. Попереду посвітлішало. Галявина. Біля низенької хатинки порався літній чоловік. Почувши шарудіння, глянув у мій бік. Лопата випала з його рук. Він наче скам'янів.

— Єзус Марія!.. Рускі жолнеж... *

Хутко підбіг, підхопив мене під руки й потягнув у закуток для корови. Швидко підставив до отвору в стелі драбину і витягнув мене нагору. Потім спритно спустився вниз. Незабаром з'явився з глечиком молока та окрайцем хліба. Я жадібно накинувся на їжу. Запивши останню крихітку, відчув страшенну втому й звалився на сіно. Скільки спав — не відаю. Коли розплющив очі, наді мною схилився господар.

— Пан мусі ісць, тутай германе. Пан мусі йти на південь, у Межиріцький район.

— А якщо на схід?

— Не вольно, — закрутив він головою. — І на всходзе, і на заходзе, і на півночі, багато гітлерів. А на півдні — менше.

Поживна їжа та міцний сон трохи надали мені сили. Тільки налягав, як і раніше, на праву ногу. Брів цілу ніч. Вранці до мене долинув приглушений шум. Ніби десь дзвонив дзвін, опущений у воду. Звернувшись у лісову гушавину і, кричачись за стовбурами дерев, обережно рушив уперед. Тепер уже чітко почув удари молота. На узліссі, зарослому густими кущами, побачив кузню. Високий, сутулуватий коваль жбурнув з ковадла на розжарене вугілля шматок металу і взявся надувати міхи.

— Господарю, — покликав я.

Чоловік миттю вийшов з кузні.

— Кто то ест?

* «Діво Маріє!.. Російський солдат...» (польське).

Я до пояса висунувся з чагарників.

— Рускі?

— Так.

Він скинув фартух, підпер поліном двері:

— Ходзьми!

Ми зупинились біля замаскованого куреня. Коваль кинув на ледь помітний отвір:

— Одпочивайце.

Згодом він повернувся, приніс ліки. Мовчки змастив рани йодом, перев'язав. Звали його Славком. Ми довго розмовляли про події на фронті. Славко журився:

— Люди думали — совіти дадуть по зубах фашистам.

— Прийде час — дамо!

— Пуки тен час настане — вшисткіх поліцає забійон...

— Навіщо чекати? Треба діяти.

Коваль нічого не відповів. Але наступного разу таємниче повідомив:

— Є справжні патріоти. Хочуть з тобою познайомитися.

Я схвилювано кашлянув.

— Хто ж вони?

— На хуторі Лузки живуть.

Того ж вечора Славко познайомив мене з паном Спадловим, кремезним, руським чоловіком. Відтоді я постійно навідувався до його господи.

Попихкуючи короткою люлькою, господар ділився своїми турботами.

— У хліві стоїть скотина, по подвір'ю курн бігають... Але все це не твоє. У фашиста на обліку кожна голова.

Все в селі належало загарбникам. Раз на тиждень з'являвся жандарм із собакою й вигукував:

— Завтра ви маєте відправити на заготівельний пункт двадцять корів, сто курей, десять тисяч яєць. А що залишиться — ваше.

Фашист знав, що зоставалося. І боронь доле, якщо баланс не сходився. Починалися масові катування.

Одного разу Спадлов звів мене з підпільником, капітаном польської армії Шафранським. Без будь-яких застережень він тут же прямо сказав:

— Недалеко звідси ховаються втікачі з полону.

— Червоноармійці?

— Так.

Я підвівся:

— Прошу, заведіть мене до них.

— Впочі?

— Хоча б і тепер.

Капітан знизав плечима.

Ми вийшли з хутора. Спустились в яр, перетнули струмок і, піднявшись крутим схилом, зупинилися. Шафранський тихо свиснув, почекав і ще раз свиснув. Минуло кілька хвилин, і почувся легеньке потріскування сухих гілок. До нас наблизився незнайомий.

— А, капітан! — зрадів він.

— Це Грицько, — сказав Шафранський.

— А чи не з поїзда? — швидко запитав Грицько.

— Звідти.

— Залишайся з нами.

Капітан приклав два пальці до кашкета і за звичкою пристукнув закаблуками:

— До побачення.

Іх було шістнадцять. Зустрівшись у лісі, вони організували невеличку групу. Що робили? Та поки що нічого. Намагались іти на схід — не вдалося: очікують моменту. Війці загону Шафранського постачають харчами.

— Та й Іванко Бережний багато допомагає, — сказав Грицько.

— А це хто ж?

— З військовополонених. Працює в багатого хуторянина Адольфа Монарчука.

Вранці до нас у табір прийшов Іван Бережний. До війни він працював інженером на великому заводі, готував дисертацію.

— А тепер свиней доглядаю, — закінчив Бережний коротку розповідь про себе.

Того дня ми домовились про організацію бойового загону. Мене обрали командиром.

А події розгортались бурхливо. Фашисти зазнали нищівної поразки під Москвою. З них збили пиху. В Польщі скрізь з'являлись бойові патріотичні групи.

Я шукав у селах Люблінського воєводства радянських солдатів, що опинились в тилу ворога. З навколишніх хуторів потягнулись вони в Лузки. Першим прийшов узбек Халім, за ним Федір Маслюк з цілою групою. І наш загін, маючи вже надійних і досвідчених провідників, знову вирушив до Західного Бугу й потому розгортав свої дії на території України та Білорусії.

...Фашисти заглиблювались у Хотешівський ліс. І наш загін відходив до Прип'яті. Над річкою клубочився туман. Він низько котився по заболоченому берегу. В таких умовах шукати броду було неможливо.

— Халіме, треба змайструвати переправу. Візьми собі на допомогу кількох бійців.

Нас прикривало відділення Музиченка. Стрілянина наближалась. Партизани зрубали кілька беріз і потягли їх до Прип'яті. Маслюк з рештою бійців залягли за колодою, перекинутою через рівчак.

Пригинаючись, з лісу вискочив Василенко:

— Закінчуються патрони!

— Скажи Музиченку, хай швидше відходить,— наказую.

Не встигли всі бійці перебігти через колоду, як за рівчаком з'явилися фашисти. Вони заговорили про щось між собою. І перший ворожий солдат, розкинувши для балансування руки, ступив на колоду. Коли почав переходити третій, з нашивками унтер-офіцера, Маслюк вистрілив, і той звалився в річку. Гітлерівці, що вже були на нашому березі, відкрили вогонь. І тут же від влучних партизанських пострілів замовкли, уткнувшись у м'яке торфовище. В розпал бою мене розшукав стомлений Халім:

— Переправа готова!

Ми перейшли на другий берег і зруйнували за собою переправу.

Сонце здіймалося все вище й вище. Туман розсіювався. Гітлерівці постріляли і вгамувалися. Ми з Олександром Грачовим уважно оглянули піщану косу, на якій зупинився загін. Її обступав густий чагарник.

Вночі Василенко й Никаноров пішли у розвідку. Недалеко від нас було село Кóліне. Колись про нього згадував Михайло Малієвський — хоробрий підпільник із села Мала Глуша. Він бував там за завданням Онищука, налагоджував зв'язок з білоруськими партизанами.

Тільки на ранок Василенко з Никаноровим дісталися до хуторів. Запахло димом. Незабаром на просіці з'явився чоловік у тілогрійці й кирзових чоботях. На плечах мав порожній мішок.

— Добрий день, дядечку! — гукнув Василенко. — Куди йдете?

Чоловік здригнувся.

— Шукаю смолянистих пеньків.

— Нащо вам?

— Скалок наробити. Гасу ж нема. А в темноті сумно.

З укриття вийшов Никаноров.

— Як тебе звуть?

— Максимом Корнійовичем Конончуком.

— Здалека будеш?

— З села Кóліного.

— Багато у вас фашистів?

— Тихо в нас, спокійно!

Згодом, видно, після деяких вагань, запитав:

— Ви часом не знаєте Сергія з Малої Глуші?

— Сергія? — здивовано протягнув Никаноров. — Може, й знаємо. А що?

— Та ось Малієвський казав, ніби він продає зруб на хату.

Партизани Perezирнулися.

— Ну, годі казки розповідати, — посміхнувся Василенко. — Ходімо з нами.

Сергій — була моя підпільна клічка.

Конончука привели до табору. Виявляється, Малієвський не сидів, склавши руки. Він подався в Кóліне. Розповів Конончуку про наш загін, про те, що ми повинні переправитись через Прип'ять, попросив зустріти нас і зв'язати з надійними людьми.

— Так. Але того дня я не міг знайти вас. Село було оточене. Тільки сьогодні вдалося непомітно вислизнути.

Ввечері ми вирушили далі. Партизанський зв'язковий пообіцяв звести нас з надійними людьми. Дорогу перегородило озеро Скорень. Старенький човен тихо плів до протилежного берега. Там лежало село Дольськ, де, як запевняв Максим Корнійович, розташований сильний ворожий гарнізон. Кілометрів п'ять загін пройшов без пригод. Та ось наш песик Мурзик, що біг збоку, закрутив мордочкою і тихо гавкнув. Конончук застережливо підняв руки.

— Почекайте мене тут.

Під прикриттям Василенка й Халіма він почав перебігати від дерева до дерева. За сто метрів від нас пролягала вузькоколіяка. Господар поманив собачку й підштовхав уперед. Мурзик притиснув вуха і швидко-швидко поповз. Потяглися нестерпні хвилини очікування. Чути було, як угорі дзвенів рій комарів, а поряд м'яко падали шишки. Пролунало кілька пострілів. Я відправив на допомогу розвідникам відділення Музиченка. Хлопці зав'язали бій. Решта партизанів мала напасти на ворога з тилу. Та Конончук забравував цей план:

— Навкруги болото. Краще почекай.— І, заховавши посмішку в кутиках уст, додав: — Треба дати зрозуміти гітлерівцям, ніби ми відступаємо.

— Чому?

— Тоді вони зйдуть з вузькоколійки.

Відділення Музиченка відходило крок за кроком. А згодом партизани зовсім перестали стріляти. Змовк і противник. В лісі швидко темніло. З боліт потягло вологою. О дванадцятій ночі фашисти заметушилися. Забрязчала зброя.

— Відходять! — підвівся з землі Конончук. — Час і нам.

Загін рушив за своїми провідниками. Зійшов місяць, і на просіці, якою пролягала вузькоколіяка, ми нарахували двадцять окопчиків, з'єднаних між собою ровами. Видно, противник ґрунтовно готувався до бою.

Перекидаючись жартами, бійці розмашисто крокували. Конончук вів нас до свого племінника Олександра Кузьмича — керівника місцевого підпілля. Хутір, на якому він жив, виріс перед нами несподівано. На невеличкій галявині дримали чотири хати. В одному з дворів насторожено загавкав собака. Конончук свиснув, як домовилися. На ганок вийшла жінка і махнула білою хустинкою.

— Це Катруся, дружина Олександра, — сказав Максим Корнійович. — Чужих у них нема.

У невеличкій кімнатці нас зустрів високий, ставний чоловік. Це був Олександр Кузьмич. Він міцно потиснув усім руки. На плиті тоненько пищав чайник. Господар передав прибулим кiset з тютюном, не поспішаючи, докладно повідомив про новини:

— Сьогодні до мене заходили поліцаї. Кажуть, що згори надійшла вказівка сформувати з лісників спеціальні групи для ліквідації партизанів. У нашій стороні недавно почав діяти загін Дмитра Попова. Тепер у нього чоловік тридцять.

Я схвилювано поклав руку на плече Олександра:

— Влаштуйте нам зустріч.

— Добре. Вранці я маю побачитися з розвідником цього загону.

Ледь благословилося на сьвіт, як загін попрямував до табору Попова. Кілометрів через десять Кузьмич порадив:

— Нехай хлопці побудуть тут. А то тривога підніметься.

Залишивши замість себе Олександра, я з Халімом, Василенком і Маслюком обійшов невеличке озеро, навкруг якого густо зеленіли плакучі верби. Біля канави нас зупинила партизанська застава. З кущів, попереджаючи, вистромились гвинтівки. Олександр назвав паролі. Молоденький вартовий три рази свиснув. З-за дерева з'явився невисокий чоловік і суворо спитав:

— Що за люди?

— Свої, — кивнув Олександр.

— Ласкаво просимо!

Халім, крокуючи поруч зі мною, поплескав Маслюка по спині:

— Кріпись, брате, борщем пахне.

І справді. На зеленому лужку, недалеко від канави, ми помітили кілька куренів і кухаря, який дерев'яною ложкою мішав у відрі варево. Черговий по кухні — уже літній партизан — рубав дрова. Наш провідник виструнчився. До нас підійшов високий, з відкритим обличчям блондин. Одяг у нього був акуратно підігнаний. Білий підкомірчик, охайні чоботи. Приклавши руку до козирка, я відрепортував:

— Політрук Корчев. Зі мною двадцять два озброєних бійці. В загоні називають Сергієм.

— Радий вас бачити. Я — Дмитро Попов.

У командирському курені, куди він мене запросив, на кілках висіли трофейний автомат і планшет. Вдовж стіни лежала глиця, вкрита плащ-накидкою.

— Моя постіль, — кивнув Попов.

Зайшов партизан з казанком наваристого м'ясного кулешу. Такої страви я вже давненько не бачив. Заможно живуть. Скуштував раз, другий.

— Смачно?

— Ще б пак!

— Вчора обоз фашистський розгромили. І дуже до речі, — розсміявся командир, — є чим гостей погостувати.

Кухар вийшов. Я поцікавився:

— Ви з оточенців?

— Так.

До куреня увійшло четверо партизанів. У кожного на шиї висів чорний німецький автомат. За поясом заткнуто по дві гранати.

Дмитро витягнув з планшета карту й розстелив її на плащ-накидці.

— Повторюю завдання. Ви повинні розгромити ворожий відділок у селі Омит і знищити управу. Операція почнете ось із цієї балки, що з'єднується з колишніми колгоспними городами. Зрозуміли?

— Так точно!

Командир обняв усіх. Потім бійці вийшли. Прислухаючись до кроків партизанів, що віддалялися, Попов поклав мені на плече свою велику руку:

— Давайте об'єднаємося. Справа веселіше піде.

— Ви випередили мою пропозицію,— зрадів я.— Адже ми задля цього й прийшли до вас.

Дмитра Попова обрали командиром об'єднаного загону. Я став комісаром. На невеличкій галявині яскраво палало багаття. Хлопці, перезнайомившись, жартували, веселилися.

...Поступово табір замовк. Тільки під чобітьми вартових потріскував сушняк, та ще тихо шуміли сосни. Був останній день квітня. Завтра Перше травня — свято солідарності всіх трудящих. Скільки в цей день бувало радості, світлих усмішок! Веселі, бадьорі пісні лунали з кожного будинку, на кожній вулиці сіл і міст...

Вночі, підняті по тривозі, партизани вишикувались повзводно колонами. Командир виступив перед ними з невеликою промовою:

— Через кілька годин зійде сонце, товариші! Сонце Першого травня. Нехай воно буде свідком наших бойових успіхів!

Загін розділився на дві частини. Головна, під командуванням Наделіна, виступила в бік лісової сторожки. Партизани йшли швидким маршем, тримаючи зброю наготові. Ось і озеро Завище, з'єднане каналом з рікою Піною. Бійці передової охорони перекинули через канал місток, заздалегідь змайстрований з кількох жердин. Увесь час піс його Халім, найсильніший і найвитриваліший серед нас. За каналом ледь помітно виднілася сторожка. Партизани перебралися на протилежний берег і відкрили по ній вогонь. Звідти гарячково заторохкотів спочатку один автомат, згодом до нього приєднався другий, третій. Незабаром із замку на допомогу оточеним у сторожці прибуло підкріплення. Вдарили два ручні кулемети. Я торкнувся плеча Федора Маслюка:

— Накажи Наделіну відійти.

Маслюк сповз на місток. Партизани, відстрілюючись, перебралися на протилежний бік каналу. Фашисти кинулись нагірці. Щільним цепом вони почали рішучу атаку. При світлі місяця чітко вимальовувались їх постаті. Ось ковані каблуки застукотіли по містку. І тут у бій вступили наші резерви. Гітлерівці цього не сподівалися. Втративши більше половини своїх солдатів у короткому бою, вони панічно відступали в розташування свого гарнізону.

— За мною! — рвучко підвівся Наделін.

Майже на плечах ворога ми наблизились до самого гарнізону. Там уже йшов жорстокий бій. Дмитро Попов зі своїми хлопцями штурмував ліве крило будівлі. Трасуючі кулі й криваво-червоні ракети шугали в небо. Бійці з групи Наделіна перескочили через ґратчасту чавунну загорожу, прокладаючи собі шлях гранатами. Стрілянина поступово вщухла. Загін без втрат зайняв замок. Присвічуючи собі кишеньковими ліхтариками, ми обходили просторі кімнати. За Радянської влади тут був будинок для престарілих.

— Товаришу Виноградов! — покликав Попов. — Ти зі своїм відділенням влаштуєш засідку на роздоріжжі Кончиці — Потаповичі. А ти, — звернувся він до Васильєва, — охоронятимеш будинок і контролюватимеш дороги, що ведуть з Іванова.

— Буде виконано!

В стайнях покинутого німцями гарнізону ми взяли семеро коней і сідла, дві підводи на кованих колесах. На них навантажили трофейну зброю, продукти, вовняні солдатські ковдри й повернулися в табір. Над галявиною піднімався тоненький стовпчик диму від багаття. Пахло смачною юшкою.

— Зі святом! — радісно зустрів нас кухар. — З Першим Травнем!

Збуджено пригадуючи подробиці бою, бійці роздяглися до пояса, вмилися джерельною водою і сіли їсти. Недалеко хрумкали коні. Я поглянув на командира. Він уже встиг поголитися й підшити чистий комірчик. Усе в ньому приємно вражало: кремезна постать, що пащила здоров'ям, вольові зморшки коло рота, швидкий і уважний погляд синіх очей, суворя армійська підтягнутість.

...На світанку до командирського куреня увійшла дружина Антона Петровича Власовця — Феодосія Денисівна, а незабаром прибули й розвідники загону Суботін та Альфєров. Вони принесли тривожні вісті: потаповицькому та івановському ворожим гарнізонам стало відомо про загін, його чисельність, озброєння. По дорогах розставлено засідки.

— Вони навіть знають, — додала Феодосія Денисівна, — що ви приєдналися до Попова.

Цілий день у таборі готувалися до нічної операції. Разом з командирами взводів і відділень намітили план бойових дій. Загін, розділившись на три групи, вирушив у похід. Попов повів свою групу в села Івановського району Брестської області, Наделін — в Любешівський район Волинської. Я ж з дванадцятьма партизанами мав пройти маршем кілька сіл Морочнівського (нині Заріччянянського) району Ровенської області. Ми охопили таку велику територію, щоб фашисти подумали, ніби проти них діє принаймні полк. Таким чином ми вбивали, як кажуть, відразу двох зайців: по-перше, гітлерівці не на жарт злякаються і, по-друге, за своїм звичаєм, розправлятимуться з поліцаями за дезінформацію.

Група на чолі з Поповим в обумовленому місці біля села Осмол зустріла Андрія Купця, який за завданням партизанів працював у Потаповицькому лісництві.

— Які новини? — тиснувши йому руку, спитав командир.

— Викликає в мене підозру одна людина.

— Хто саме?

— Пастух наш, Степан Сургучов. Він зареєстрований у Мохровській управі як колишній службовець Брестського військоторгу. Часто допитується в людей, де стоять партизани, скільки їх.

— Можливо, до нас хоче?

— Кат його знає, — розвів руками Андрій. — Недавно моя жінка бачила, як він довго розмовляв зі старостою села Красного.

— Так ось вам завдання. Віднині пильно стежте за Сургучовим.

— Зрозумів.

— А тепер проведіть нас у Потаповичі.

— Давно пора поворушити це фашистське кубло, — погодився Андрій. — Але тепер у Потаповичах нікого з них нема. Є невеличка застава в лісництві.

— Підемо туди.

Годині о другій ночі партизани оточили контору лісництва. Тихо зняли вартового, прислухались. Навколо — ні звуку. Залишивши на подвір'ї частину партизанів, командир ступив на ганок. У просторій кімнаті, освітленій газовою лампою, спало чоловік шість: лісники й поліцейська охорона. Роззброївши горе-вояків, Попов вигукнув:

— Тревога!

Було це так несподівано, що вороги перелякано скочили на ноги.

— Я — повний інспектор поліції Кравець, — грізно нахмурився Дмитро. — Оголошую вам догану за безтурботну недбалість. Прізвище старшого?

— Кличчук! — відрпортував довгов'язий шуцман.

— негайно розшукайте коменданта села Потаповичі. Нехай зніме засідки й до світанку прибуде сюди.

Поліцай шмигнув у двері.

— А ви, — Попов суворим поглядом змріяв двох лісників, — запросіть у контору старосту і його помічників.

Давши кожному завдання, командир звернувся до худорлявого парубка, що стояв збоку:

— А ти які функції виконуєш?

— Секретар, на машинці друкую.

— Де вона?

— В канцелярії.

— Напишеш наказ. Я продиктую.

Коли парубок вийшов, командир наказав відділенню Виноградова залягти недалеко від Потаповичів і зустріти німців, якщо вони з'являться, дружним вогнем, а сам попрямував за хлопцем у канцелярію.

— Починай: «За наказом командування партизанської бригади...»

Парубок злякано підвів голову. Пальці задерев'яніли на клавішах.

— Пиши, пиши: «...Мій загін мав знищити потаповицький гарнізон. Оскільки особовий склад гарнізону відсутній, я не міг повністю виконати поставлене переді мною завдання. Та наказ залишається в силі на майбутнє. Тому я попереджаю жандармів потаповицького гарнізону, що, коли вони з'являться в селі для продовження служби, будуть всі до одного знищені. Командир партизанського загону Попов».

Тільки-но він закінчив диктувати, прибіг захеканий староста, Попов подав йому три примірники наказу.

— Розклеї у селі.

— Слухаю, — пробурмотів він. — Можна йти?

— Хвилинку. Дай розписку, що наказ цей не знімеш до особливого розпорядження партизанського командування.

Староста сів за стіл і поспішно, бризкаючи чорнилом, наскрябав зобов'язання. Попов пробув у лісництві до світанку. Але старший поліцай не повернувся. Надійні люди потім повідомили, що комендант, вислухавши його донесення, відразу насторожився.

— Інспектор, кажеш?

— Він.

— А як виглядає?

— Високий, ставний!

— Білявий?

— Так. А що?

— Ех, ти, дурню! — заверещав не своїм голосом комендант. — Та це ж Попов — партизанський командир. І багато з ним?

— Ціле подвір'я зайняли.

Комендант швидко зняв засади і на чолі колони втік в Іваново. Вранці група

Попова повернулася до табору. Бійці на трофейній бричці привезли п'ять гвинтівок, два ящики патронів, друкарську машинку, кілька плащ-накидок.

Успішним був наліт і моєї групи. В селі Семаховичі я розшукав нашого спільного знайомого Сильвестра Власовця.

— Знову до нас завітали? — радісно зустрів він.

— Серйозне у нас завдання, товаришу Власовець, — розбиті нобельський гарнізон. Ви маєте допомогти.

— Про що ви говорите! Само собою зрозуміло. Та спочатку треба порадитися з Яковом Олександровичем Шоломицьким.

— Ви його добре знаєте?

— Надійний, — впевнено сказав Сильвестр і розказав біографію свого знайомого.

Після встановлення Радянської влади в Західній Білорусії Шоломицький деякий час був головою ревкому в Семаховичах, а згодом — ковалем у Пінському міському муніципалітеті. Його старший син Олександр працював молотобійцем. Коли настали чорні дні фашистської окупації, Яків Олександрович зібрав підпільну групу. За його завданням Олександр повернувся в Семаховичі для створення молодіжної підпільної організації. А згодом і сам батько повернувся з Пінська.

...В хату досвідченого підпільника заглянув і небіж Сильвестра — Антін Власовень. Ми до подробиць обговорили план дій: звідки і з якими силами починати операцію. Антін порадив:

— Треба зв'язатися з Андрієм Гомонішиним. Він всі підходи до фільварку знає.

Андрія ми розшукали на хуторі поблизу села Гориничі, що розташоване за два кілометри від Нобеля. Андрій схвильовано сказав:

— З великим задоволенням допоможу. Але зненацька захопити ворога навряд чи вдасться. Фільварок сильно охороняється.

— Тоді штурмом будемо брати, — вирішив я.

Партизани непомітно підійшли до гарнізону і дружно відкрили вогонь. Затим з криками «ура» кинулись уперед. Фашисти бою не прийняли й відступили. В одній з кімнат під широким дерев'яним ліжком Халім виявив старосту й управителя, що тремтіли від переляку.

На подвір'я прибували селяни. Вони уважно вислухали нашу розповідь про героїчні дії Червоної Армії. Та коли ми запропонували брати хліб і худобу, відмовились.

— Все одно фашисти відберуть, — сказав один дід. — Та ще й голову знімуть.

Зате пізніше, в Семаховичах, люди оточили вантажені збіжжям підводи, що їх підігнали партизани, і — хто відрами, хто горщиками — черпали зерно з мішків. Тим часом Гомонішин, Власовець і я провели в хаті Якова Шоломицького нараду. На ній були присутні всі підпільники села. Я розповів про поведінку нобельських селян.

— Звинувачувати їх в нерішучості не варто, — зітхнув Шоломицький. — Навколо вороги. За найменшу підозру — розстріл. Навіть сусід сусідові іноді не довіряє.

— Ось наше завдання й полягає в тому, щоб ми, крім усього, підносили у людей дух, — зауважив я. — Сидіти, склавши руки, не можна. Всі патріоти мають гуртуватися і бити фашистів. Нещодавно наші розвідники принесли листівку ЦК партії Білорусії. Вона закликає створювати в районах антифашистські комітети, партизанські загони. Я пропоную такий комітет створити і в нас. Він стане керівним центром підпільників Пінщини.

В кімнаті залягла тиша. З виразу облич присутніх я зрозумів, що пропозиція сподобалась. Я знав, що на Пінщині діють підпільні групи. Але вони малочисельні і не об'єднані керівним центром.

Підвівся Сильвестр Власовець:

— Ми давно думаємо про це. Давайте оберемо комітет.

— Андрій Гомонішин, — запропонував Шоломицький.

— Сильвестр Власовець.

— Микола Метшук.

— Яків Шоломицький.

Головою комітету обрали Сильвестра Власовця, заступником — Якова Шоломицького. Підпільники намітили широке коло дій на території Морочнівського району Ровенської області, Івановського та Пінського — Брестської. Вирішили встановити зв'язок з місцевими патріотами й розгорнути антифашистську боротьбу. Якова Олександровича Шоломицького негайно направили в Пінськ для встановлення зв'язку з колишніми членами КПЗБ.

— Якове Олександровичу, — попросив я, — постарайтесь дістати радіоприймач.

У таборі, куди ми повернулись після нічної операції, в усіх настрій був бадьорий. Біля куреня мене чекали Попов і Наделін.

— Порядок, комісарє? — запитав командир.

— Абсолютний! Гарнізон «розформували», а замість нього створили антифашистський комітет

Огляд джерел та літератури

АМЕРИКАНСЬКІ ІСТОРИКИ Й ПУБЛІЦИСТИ ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ США ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Політика США в Європі після другої світової війни, особливо її німецький аспект, завжди привертала і привертають пильну увагу американських істориків і публіцистів. Поряд з офіційним, апологетичним напрямом в американській буржуазній історіографії протягом усіх післявоєнних років існував критичний, буржуазно-ліберальний, пацифістський. Серед його авторів — чимало відомих буржуазних учених, число яких дедалі збільшується і вплив на громадську думку США все посилюється. Це такі маститі історики старшого покоління, як В. Вільямс, Г. Коммейджер, Д. Флемінг, Ф. Шуман, Р. Шервуд, Л. Бромфільд. До молодших представників ліберальної професури американських університетів, які активно виявили себе в 60-ті роки, належать Д. Горовіц, Г. Колко, А. Етціоні, Ф. Ніл та ін. Серед постійних критиків європейської політики США протягом тривалого часу зустрічаються імена Дж. Уорберга, Т. Тетенса, Дж. Девіса, Н. Казенса, А. Раппопорта, Р. Стоуна, Дж. Мартіна, Р. Сесюлі, Д. Белфрейджа та інших відомих публіцистів Сполучених Штатів Америки.

В ґрунтовному дослідженні В. Вільямса, присвяченому історії американо-російських та американо-радянських відносин більш як за півтора століття, уперше в американській буржуазній історіографії зроблено серйозну спробу об'єктивно проаналізувати причини загострення відносин США з СРСР після смерті Ф. Рузвельта¹. Німецьке питання і європейську політику США автор розглядав у безпосередньому зв'язку з радянсько-американськими відносинами. Спираючись на великий матеріал — мемуари та книжки сподвижників Рузвельта (Г. Гопкінса, Г. Морґентау, Г. Стімсона, С. Уеллеса), а також його недругів і критиків (У. Леді, Дж. Форрестала, Дж. Кеннана, Ч. Болена та ін.) — і використовуючи доступні йому в той час дипломатичні документи, дійшов обґрунтованого висновку, що адміністрація Г. Трумена свідомо взяла курс на погіршення відносин з СРСР у Німеччині, Європі й усьому світі.

В. Вільямс різко виступив проти Дж. Кеннана — автора доктрини «стримування світового комунізму». Він з обуренням писав, що вже у перші післявоєнні роки «в США була створена така атмосфера, коли кожен, хто допускав можливість врегулювання суперечок з СРСР, підпадав під підозру»². Характеризуючи антирадянські цілі європейської політики США наприкінці 40-х — на початку 50-х років, автор, одначе, не ідеалізував і позицію покійного президента Ф. Рузвельта в німецькому питанні, бо вважав його противником єдиної Німеччини, для якого «в розв'язанні німецької проблеми важливо було, передусім, зберегти свободу рук»³.

Критикуючи Дж. Кеннана і його покровителів (Дж. Форрестала та ін.), В. Вільямс виявив уже тоді, в 1952 р., певне розуміння позиції СРСР у німецькому питанні. Він вважав цілком виправданим занепокоєння Радянського уряду з приводу американської політики відродження німецького милітаризму. Виступаючи проти «антирадянської інерції» в європейській політиці США, Вільямс писав: «Бути інтелектуальним лунатиком в атомний вік — смерті подібно»⁴. В своїх книгах і статтях, надрукованих у 50-ті — на початку 60-х років, В. Вільямс переконливо показував провали і невдачі зовнішньої політики США в Європі та на інших континентах, постійно закликав до ділових переговорів з СРСР у німецькому питанні та з інших міжнародних проблем, до розширення політичного й економічного співробітництва з соціалістичними країнами⁵.

¹ W. Williams. American — Russian Relations 1781—1947, New York, 1952.

² Там же, стор. 283.

³ Там же, стор. 270—274.

⁴ Там же, стор. 238.

⁵ W. Williams. The Tragedy of American Foreign Policy, New York, 1969; його ж. The Contours of American History, New York, 1961; його ж. "The Nation" (New York), XI, 1957, стор. 297—301; "Monthly Review" (New York), XI, 1957, стор. 151—154, та ін.

Відомий американський історик Ф. Шуман, перу якого належить ряд праць про СРСР, написаних ще в 20—30-ті роки, уже невдовзі після перемоги над гітлеризмом, у розпал «холодної війни», неохвально оцінював американську політику в Німеччині. Першим серед американських істориків він назвав промову з німецького питання, виголошену 6 жовтня 1945 р. державним секретарем Дж. Бірнсом, «поворотом на фатальний шлях»⁶. Критикуючи цей і наступні виступи Дж. Бірнса, явно спрямовані на перегляд Потсдамських угод, Шуман писав, що саме в них містилися головні джерела «холодної війни» і трагічного повороту в радянсько-американських відносинах. «В ім'я демократії,— писав він,— була розпочата дипломатична й пропагандистська кампанія для ліквідації радянського впливу у Східній Європі й на Балканах»⁷.

Незважаючи на нерозуміння, а часом і перекручення принципів і рушійних сил радянської зовнішньої політики, Ф. Шуман наприкінці 50-х років переконується, що «між двома половинами розколотого світу бажані, необхідні й можливі мирні відносини, якщо ми не хочемо, щоб війна знищила всіх нас»⁸. У листі до редакції газети «Нью-Йорк Таймс» він писав у 1958 р.: «Не може зрозуміти, яку мету, крім заплутовання питання, може мати перекручення радянської політики щодо Німеччини... Американська політика незмінно спрямована на озброєння рейху та його об'єднання із Заходом проти Сходу. А це, природно, робить неможливим возз'єднання Німеччини»⁹. Ще через рік, уточнюючи своє ставлення до європейської політики США й німецького питання, у статті «Російсько-американські відносини зайшли в тупик» Ф. Шуман писав: «Головною метою США в міжнародній політиці є об'єднання й переозброєння Німеччини в союзі з Заходом проти Сходу, об'єднання всього некомуністичного світу... для повалення комуністичної влади скрізь»¹⁰.

Критикуючи з тих же позицій антирадянську політику США в Європі, інший американський історик — Л. Бромфільд — писав: «Ми блискавично забули Бельзен і Бухенвальд. Ми забули, що Росія є сусідкою держави, яка двічі протягом життя одного покоління втягувала весь світ у війну, вторгалася й спустошувала Францію та Росію, тисячами знищувала їх населення»¹¹.

Визнання законних інтересів національної безпеки СРСР, захист курсу Ф. Рузвельта на післявоєнне співробітництво США з СРСР відображені у відомій радянському читачеві книзі Р. Шервуда¹².

Серед американських істориків і публіцистів, незмінно критично настроєних щодо тогочасної європейської політики США, помітне місце посідає Дж. Уорберг, автор ряду книжок безпосередньо з німецького питання. Ще 1946 р. в праці «Німеччина, міст чи поле бою?» Дж. Уорберг виклав свій «план розв'язання німецької проблеми» (так званий «план Уорберга»), що став розвитком і уточненням відомого плану «жорсткого миру» з Німеччиною, автором якого був міністр фінансів республіканської адміністрації Генрі Моргентау¹³. В наступних працях Дж. Уорберг з буржуазно-ліберальних позицій різко засуджував практику відродження нацизму й мілітаризму в Західній Німеччині¹⁴. «В своєму незнанні Європи й своєму страху перед Росією,— писав він,— ми створили або допомогли створити нову ампутовану німецьку націю в складі 48 мільйонів охоплених занепокоєнням жителів — протиприродну державу, що загрожує майбутньому німецького народу не менше, ніж мирові в Європі, а, в кінцевому підсумку, й безпеці США»¹⁵. Ще на початку 50-х років автор критикував твердження американської пропаганди про те, що ФРН, переозброєна в рамках НАТО, стане нібито «ручною» і цілком безпечною для її сусідів у Європі. «Для нас немає ніякої рації обманювати себе. Воєнне співробітництво німців було куплене під натиском Сполучених Штатів ціною... німецької гегемонії в Західній Європі. Хоч би які угоди підписувались на доказ протилежного, переозброєна Західна Німеччина, врешті-решт, стане панівною державою на континенті»¹⁶.

У своїй наступній книзі Дж. Уорберг пише: «Ні республіканці, ні демократи не можуть сказати, що зовнішня політика США після війни була успішною... Ми зв'яза-

⁶ F. Shuman. Soviet Politics at Home and Abroad. New York, 1946, стор. 96.

⁷ F. Shuman. The Devil and Jimmie Byrnes, New York, 1948, стор. 7.

⁸ F. Shuman. Russia since 1917, Four Decades of Soviet Politics, New York, 1957, стор. 106.

⁹ "The New York Times", 21 січня 1958 р.

¹⁰ "Current History", січень 1959 р., стор. 65.

¹¹ L. Bromfield. A New Pattern for a Tired World, New York, 1954, стор. 275.

¹² Р. Шервуд. Рузвельт и Гопкинс. Глазами очевидца, М., 1950.

¹³ J. Warburg. Germany-Bridge of Battleground, New-York, 1946.

¹⁴ J. Warburg. Germany-Nation or No-Man's Land, N 4, 1947; його ж. Last Call for Common Sense, New-York, 1949; його ж. Germany-Key to Peace, New-York, 1953; його ж. Danger and Opportunity, New-York, 1956; його ж. Agenda for Action, New-York, 1957; його ж. The West in Crisis, New-York, 1959; його ж. Disarmament: the Challenge of the 1960-ies, New-York, 1961, та ін.

¹⁵ J. Warburg. Germany-Key to Peace, стор. 5.

¹⁶ Там же, стор. 152.

себе з безперспективною Європою, особливо з Західною Німеччиною...— джерелом усіх європейських бідувань»¹⁷. У праці, присвяченій роззброєнню, автор тісно поєднує розв'язання цієї проблеми з компромісним вирішенням німецького питання. Він вказує на те, що, «починаючи з 1949 р., західна позиція в німецькому питанні характеризувалась рідкісною твердолобістю, цілковитою відсутністю будь-якої гнучкості», рекомендує урядові США «відмовитися від перетворення ФРН на воєнний арсенал», виступає за прийняття плану Народної Польщі щодо ядерного роззброєння в Центральній Європі, рекомендує офіційно визнати НДР¹⁸. В статті «Перегляд американської зовнішньої політики» він покладає на США «значну частку відповідальності» за створення в Західній Німеччині й Західному Берліні «головного вогнища напруженості в світі», підтримує ідею про прийняття обох німецьких держав до ООН, рекомендує визнати остаточним кордон по Одеру — Нейсе¹⁹.

У своїй останній значній праці, присвяченій оцінці зовнішньої політики США в 60-ті роки, Дж. Уорберг, при всій обмеженості своїх буржуазно-ліберальних позицій, залишається послідовним противником ядерного озброєння ФРН, політичних амбіцій західнонімецьких реваншистських лідерів типу Штрауса, прихильником нормальних міждержавних відносин між двома німецькими державами. Навіть стоячи на ідейних позиціях антикомунізму, Дж. Уорберг приймає платформу мирного співіснування в Європі²⁰. Наукова й публіцистична діяльність Дж. Уорберга зробила його одним із визаних ідеологів «Товариства по відверненню третьої світової війни», навколо якого вже більше 20 років групується певна частина американської буржуазної інтелігенції ліберального спрямування і якому постійно подавали фінансову й моральну підтримку такі крупні бізнесмени, як С. Ітон, М. Екклс, Е. Уейр та ін.

У працях відомого історика-міжнародника Д. Флемінга знаходимо здорові, реалістичні твердження про провал американської політики «холодної війни», про необхідність мирного співіснування й співробітництва США та СРСР. З цих же позицій оцінює автор німецьке питання і європейську політику США. На противагу «ревізіоністському» напрямку в американській буржуазній історіографії другої світової війни Д. Флемінг розглядає бойову співдружність США та СРСР у роки війни не як «дивний союз», а як важливий доказ дівесті радянсько-американського співробітництва в розв'язанні німецького питання. Вкрай негативно ставиться він до тенденційних американських публікацій з німецького питання²¹ і високо оцінює рішення Ялтинської та Потсдамської конференції, а провини в загостренні радянсько-американських відносин, розколи Німеччини й напружені обставини в центрі Європи покладає на адміністрації Трумена та Ейзенхауера. «Це не Рузвельт зазнав невдачі,— пише Д. Флемінг,— це його наступники виявилися нездатними досягти миру». Автор заявляє про «перетворення західного Берліна з допомогою великих асигнувань США і ФРН на форпост капіталізму всередині соціалістичної НДР, на величезний конгломерат шпигунів, будь-коли збираних до купи».

Учений засуджує уряд і бізнесменів, які фінансували воєнне будівництво в Західній Німеччині так само, як це робили їхні попередники після першої світової війни, що «мало згубні наслідки для США і всього людства». Тим більше, зазначає автор, що справа дійшла до небезпечної стадії оснащення бундесвера ракетно-ядерною зброєю. Д. Флемінга непокоять американські прихильники так званого «самовизначення» німців, які вбачають єдиний шлях до цього в тому чи іншому варіанті «поглинення НДР». «Невже ми справді маємо намір,— запитує вчений,— під прапором «самовизначення» назавжди увічнити в центрі Європи стан війни?!» Ось чому цілком обгрунтованими й логічними є висновки Д. Флемінга про необхідність визнання НДР, прийняття обох німецьких держав до ООН, заходів проти посилення західнонімецького реваншизму²². Безпорадність автора в розгляді цілей і принципів зовнішньої політики СРСР не применшує позитивного значення його критичних виступів проти зовнішньої політики США.

Реалістичні погляди щодо двох німецьких держав і політики США висловлює також професор Клермонтського університету, колишній консультант держдепартаменту Фред Ніл. У книзі «Війна, мир і Німеччина» дослідник аналізує поетапно такі кроки політики США в Німеччині, як створення Бізонії, валютна реформа, створення ФРН, і змушений визнати, що це були «явні порушення угоди союзників по Німеччині»²³. Характерним є зауваження Ф. Ніла про те, що західні держави, порушивши

¹⁷ J. Warburg. Agenda for Action. Toward Peace through Disengagement, New York, 1957, стр. 183, 105—108.

¹⁸ J. Warburg. Disarmament: the Challenge of the 1960-ies, New York, 1961, стр. 22, 77—78, 136.

¹⁹ The Liberal Papers. Ed. by I. Roosevelt. Chicago, 1962, стр. 66—70.

²⁰ J. Warburg. The United States in the Postwar World: a Critical Appraisal, London, 1966.

²¹ D. Fleming. The Cold War and Its Origins 1917—1960, London, 1961, стр. 41.

²² Там же, стр. 208, 216—218, 948, 955, 986, 1094—1096.

²³ F. Neal. War, Peace and Germany, New York, 1962, стр. 17—18, 34—36.

головні угоди Потсдама, чіпляються за пункт відносно Західного Берліна. Автор реально оцінює військово-економічну міць і політичні амбіції Західної Німеччини, як найсильнішої держави в Західній Європі, найбездатнішого учасника НАТО, який уже «значною мірою панує над американською політикою в Європі». Він засуджує політику ремілітаризації ФРН і вважає, що політика США в німецькому питанні не відповідає ні інтересам національної безпеки США, ні інтересам миру взагалі. Визнати наявні кордони, визнати НДР, нейтралізувати Західний Берлін — такими були рекомендації Ф. Ніла урядові США²⁴, хід думок історика, який з позицій тверезого врахування політичної реальності й здорового глузду аналізує європейську політику США. Ці погляди Ф. Ніл розвиває і в своїх наступних працях про зовнішню політику США і радянсько-американські відносини²⁵.

Серед буржуазних авторів, критично настроєних щодо післявоєнної політики США в німецькому питанні, виділяється група істориків і публіцистів, які мають безпосереднє відношення до політики США в Західній Німеччині як у зв'язку з постійним її вивченням, так і внаслідок особистого досвіду роботи в апараті американської військової адміністрації (OMGUS) в Західній Німеччині. Це — М. Готліб, Л. Хестер, Т. Тетенс, Дж. Мартін, Р. Секюлі, А. Кан, Дж. Уїлер, Б. Бернштейн, С. Белфрейдж та ін. Всі вони — «рузвельтівці» і були або звільнені, або самі подали у відставку в перші післявоєнні роки на знак незгоди з політикою адміністрації Г. Трумена в Німеччині.

Професор Вісконсінського університету Менюел Готліб у праці «Німецьке мирне врегулювання і берлінська криза» докладно аналізує соціально-економічні аспекти політики США в німецькому питанні. Переконливо критикуючи провокаційну антирадянську спрямованість цієї політики, він пише про альтернативу, що стояла перед правлячими колами США наприкінці 40-х — на початку 50-х років: «Об'єднана, ліберальна, але нейтралізована, роззброєна Німеччина могла б відігравати роль надійного буфера між Сходом і Заходом. Але наші керівники відкинули цю лінію врегулювання. Вони шукали порятунку для економічних інститутів Німеччини від страшних їм форм соціалізму, створюваних за існування ізольованої національної демократичної держави»²⁶.

Варто звернути увагу на визнання Готліба, що чотиристоронній контроль над Берліном відіграв для США «роль троянського коня»: з його допомогою «...західні держави створили важливий плацдарм у самому центрі території, яку контролюють Радянці, для того, щоб підірвати й послабити цей контроль і забезпечити перевагу своїй політиці за будь-якого майбутнього німецького врегулювання». На основі всебічного аналізу становища в обох частинах Німеччини автор доходить висновку, що західним державам нічого робити в західному Берліні. Він пропонує вивести звідти всі іноземні війська «...в обмін на задоволення вимог Заходу з інших питань»²⁷. Навіть за такого гондлярського підходу до справи Готлібові не можна відмовити в відчутті реальності.

В 1955—65 рр. кілька праць з німецького питання і європейської політики США опублікував один з найдосвідченіших американських експертів у німецькій проблемі Т. Тетенс. На особливу увагу заслуговує його книга «Нова Німеччина і старі нацисти», в якій автор, далекий від симпатій до РСР і соціалізму, спираючись на величезний фактичний матеріал, переконливо показує зростання мілітаризму й неонацизму в Західній Німеччині. Як і М. Готліб, він обережний у висновках, нерідко ховається за ширму риторичних запитань, що взагалі є характерною особливістю буржуазно-ліберальної історіографії. Зате цифри й факти, якими він оперує, наведені ним історичні аналогії виразно розкривають справжню політику США в німецькому питанні. Так, наприклад, полемізуючи з колишнім верховним комісаром США в Німеччині Дж. Коннентом, який у своїх лекціях, прочитаних у Гарвардському університеті, стверджував, нібито «нацизм мертвий і похований назавжди», і, мовляв, «німецький народ обернувся спиною до німецького минулого», Т. Тетенс, оперуючи неспростовними фактами, доводить, що процес «ренацифікації» ФРН триває, що магнати німецького капіталізму, які привели до влади Гітлера, знову займають ключові позиції в економіці країни, в державному апараті; що десятки тисяч колишніх есесівців, воєнних злочинців розгулюють на волі в Західній Німеччині²⁸.

Цікавий аналіз, якому автор піддає діяльність «західнонімецького лобі» в США. Він перелічує імена сенаторів і конгресменів, назви громадських організацій та органів преси, які систематично, рік у рік, день у день рекламують і заохочують західнонімецьких реваншистів у США. Оцінюючи фактичний провал післявоєнної полі-

²⁴ Там же, стор. 100—101, 111—118.

²⁵ F. Neale. The U. S. Foreign Policy and the Soviet Union, New York, 1964; та ін.

²⁶ M. Gottlieb. The German Peace Settlement and the Berlin Crisis, New York, 1960; стор. VIII.

²⁷ Там же, стор. 191—196.

²⁸ T. Tetens. The New Germany and the Old Nazis, New-York, 1961, стор. 14—22, 3, 53—57, 66—68.

тики США в Німеччині, автор особливо журиться з приводу того, що в особі ФРН виріс сильний конкурент США в боротьбі за лідерство у Західній Європі й на світовому ринку. Ось чому він закликає до перегляду політики США в німецькому питанні й похмуро пророкує: «Вже недалекий той час, коли ми побачимо результати нашого експерименту в Німеччині»²⁹.

Буржуазно-ліберальні критики політики США стурбовані впливом неонацистської партії у ФРН. Цей «протест справа», пише професор Ф. Фіхтнер, загрожує «законним парламентським інститутам Федеративної Республіки»³⁰. Професор Д. Халльгартен виступає в західнонімецькому «Тат» з осудом мілітаризму й неонацизму в ФРН, які «паразитують» на антирадянській, антикомуністичній політиці США в Європі³¹.

Увагу американської та західноєвропейської громадськості наприкінці 60-х років привернула книжка американського історика У. Хенгена — по суті перше серйозне дослідження в американській буржуазній історіографії, присвячене ролі й значенню НДР у європейській та світовій політиці. Реалістично оцінюючи все зростаючу питому вагу НДР в економіці й політиці Європи, автор вказує, що «...претензії Бонна репрезентувати всіх німців... настільки ж сумнівні, як і незаконні». Не виявляючи симпатій до соціалістичного устрою в НДР, Хенген, проте, визнає «невблаганні факти дійсності»: «Насправді є дві німецькі держави і два напрями думок... і, будучи реалістом, жодний з них не можна ігнорувати»³². Автор, подібно до інших буржуазно-ліберальних критиків, засуджує політику невизнання НДР, плани певних кіл у США, спрямовані на утворення воєнно-політичного союзу з ФРН. Учений вважає за необхідне й корисне скликати європейську нараду з проблем колективної безпеки в Європі з участю обох німецьких держав. Він рекомендує урядові США приділяти більше уваги НДР як «найважливішому союзникові СРСР...»³³.

Наприкінці 60-х — на початку 70-х років в американській історичній літературі й публіцистиці розгорілася полеміка з приводу політики В. Брандта, спрямованої на нормалізацію міждержавних відносин з СРСР та іншими країнами соціалістичної співдружності. Апологети традиційної політики в Європі, історики та публіцисти піддали різким нападкам «лінію Брандта»*. На хвилі цієї «критики справа» в сенаті США було провалено пропозицію М. Менсфілда про скорочення американських збройних сил у Європі. Буржуазно-ліберальне крило істориків і публіцистів виступило проти «антибрандтівських» заяв Дж. Болла, Д. Ачесона, Л. Клея та інших воєвоєничих захисників «жорсткої лінії» в Європі. Показовим був виступ А. Голдберга, колишнього представника США в ООН: «Американська критика Брандта необгрунтована... вона може мати серйозні наслідки не тільки для Брандта, а й для американо-радянських відносин... Вона може переконати Кремль у тому, що США не зацікавлені в розрядці напруженості з СРСР... особливо в галузі стратегічних озброєнь». Автор вимагає «зважати на великий інтерес СРСР до німецької проблеми» і «не ставати на ще більш пронімецьку позицію, ніж сам уряд Західної Німеччини»³⁴. Йому вторус інший впливовий публіцист — А. Гарріман, який присвятив кілька книжок зовнішній політиці США. Мاستитий політичний і громадський діяч у своїй останній роботі, присвяченій відносинам США та СРСР, рішуче підтримує «східну політику» В. Брандта, виступає за скликання європейської наради та участь у ній США³⁵. Не секрет, що багато цитованих вище буржуазно-ліберальних авторів пов'язують з цією новою «східною політикою» ФРН і «нові» надії на «розм'якшення світового комунізму» в дусі відомого «наведення мостів» і т. п. Втім не можна заперечувати притаманного їм політичного реалізму, здорового глузду, серйозного ставлення до політики мирного співіснування двох протилежних систем.

Стислий аналіз буржуазно-ліберальної історіографії німецького питання та європейської політики США після другої світової війни дає змогу зробити деякі наукові й політичні висновки.

Вже з перших повоєнних місяців в американській буржуазній історіографії, поряд з переважаючим апологетичним, існував яскраво виражений критичний напрям у наукових дослідженнях і публіцистиці. Його позиції були досить міцними і впливовими

²⁹ Там же, стор. 123—129, 153—189, 252—257.

³⁰ F. Fichtner. The NPD in Recent German Politics.— "Orbis", 1968, N 1, стор. 185—199.

³¹ "Tat" (Frankfurt a. M.), 1968, N 7, стор. 16.

³² W. Hengen. The Muted Revolution: East Germany's Challenge to Russia and the West, London, 1937, стор. VII.

³³ Там же, стор. 223—228.

* У 1970—71 рр. надруковано монографії та статті Т. Стенлі, Д. Вітта, Дж. Іоффе, З. Бжезінського, Р. Бергосса, Дж. Хантлі та ін., спрямовані проти нових позитивних тенденцій у зовнішній політиці ФРН.

³⁴ "The New-York Times", 5 січня 1971 р.

³⁵ A. Harriman. American and Russia in a Changing World. A Half Century of Personal Observation, New York, 1971.

протягом перших двох-трьох років після війни. Це спричинювалося тими антифашистськими тенденціями і традиціями, які були народжені участю США у війні на боці антигітлерівської коаліції. Але вже наприкінці 40-х років хвиля антирадянської, антикомуністичної істерії буквально захлюстує буржуазну історичну літературу та публіцистику. Здоровий голос політичного реалізму в американській буржуазній історіографії починає знову гучніше лунає тільки з другої половини 50-років, і особливо — в останнє десятиріччя. Істотно розширилися ряди буржуазно-ліберальних критиків, посилюється їхній вплив на історичну науку, на громадську думку Америки. Це пояснюється істотними об'єктивними причинами: зміною співвідношення сил двох систем у світовому масштабі на користь соціалізму; провалами зовнішньої політики США в Європі, в тому числі й крахом планів створення єдиної мілітаристської Німеччини, «поглинення» НДР, перетворення ФРН на слухняне знаряддя своєї політики, відцентровими тенденціями серед американських союзників у Європі тощо.

Буржуазно-ліберальна історіографія за станні роки еволюціонувала: від визнання того, що політика США в німецькому питанні є згубною для європейського миру і загальної безпеки, від констатації провалу цієї політики — до розуміння того, що вирішувати справи в Європі слід на основі визнання НДР, допуску обох німецьких держав до ООН, нормалізації відносин між ними на основі американсько-радянського співробітництва в інтересах мирного співіснування на субконтиненті.

Не випадково більшість названих критиків політики США в Європі так само, а, можливо, й ще войовничіше критикує політику свого уряду у В'єтнамі. Буржуазно-ліберальний напрям в американській історіографії стає все популярнішим. Його вплив позначається на позиціях школи «політичного реалізму» (Г. Моргентау, Д. Кеннан, Дж. Фрейнд та ін.). Цей вплив на громадську думку США, тиск на позиції правлячих кіл особливо корисний на нинішньому етапі розвитку радянсько-американських відносин, коли ряд вимог буржуазно-ліберальної опозиції вже здійснюється на практиці.

С. Й. Аппатов

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

П. М. ФЕСУНЕНКО.
СТИЛЬ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В. И. ЛЕНИНА.

Издательство Киевского
педагогического института
им. А. М. Горького, К., 1972, 192 с.

Автор рецензованої книжки взяв вельми складне, відповідальне і разом з тим почесне завдання, успішне вирішення якого становить дуже трудомісткий процес.

Результат його дослідження має важливе науково-теоретичне і практичне значення, особливо для працівників ідеологічного фронту, бо на основі мовного аналізу творів В. І. Леніна в міру можливості всебічно висвітлені особливості його багатющої стильової спадщини.

Оскільки термін «стиль» багатозначний, то, природно, виникає необхідність на початку роботи визначити, в якому значенні він буде вживатися дослідником. У передмові застережено: «Найчастіше слово «стиль» В. І. Ленін вживав у значенні улюблених мовних засобів, своєрідності викладу й побудови літературної праці» (стор. 4). У такому ж розумінні вживається це слово у рецензованій книжці. При цьому у визначенні індивідуального стилю автор спирається на ленінське розуміння терміну «стиль», що виходить за межі суто лінгвістичного аспекту (стор. 3).

У праці П. М. Фесуненка досліджуються загальні особливості наукового, публіцистичного і ораторського стилів В. І. Леніна.

Методологією і методикою при написанні монографії, як справедливо стверджує сам автор, було ленінське вчення про мову й стиль. З прийнятого П. М. Фесуненком визначення стилю випливає і доцільність, крім спостережень над мовними особливостями стилю, розгляду роботи В. І. Леніна над планами своїх творів, літературним опрацюванням рукописів, своєрідністю побудови й логічних засобів викладу у нерозривному зв'язку з емоціонально-виразними засобами мови.

Про композицію праці слід сказати, що малий обсяг книжки не дав авторові можливості вмістити всі головні теми дослідження. Тому вона обмежена п'ятьма взаємно пов'язаними розділами, певною мірою розкриваючи в своїй сукупності багатство й особливості ленінського стилю.

У короткій передмові (стор. 3—5) дослідник говорить про значення вивчення

стилю творів В. І. Леніна для всіх працівників ідеологічного фронту, про методологію і методику роботи над вивченням стилю творів і, нарешті, про зміст розділів.

У першому розділі дається огляд основної наукової та науково-популярної літератури про ленінський стиль у хронологічно-тематичному аспекті по десятиріччях, тобто з 20-х по 60-ті роки включно. Такий огляд в задумі автора дає можливість зрозуміти процес досліджень, їх напрямки, глибину, методичну, методологічну правильність і на підставі цього зробити висновки про досягнуте та про перспективи дальшої розробки.

Аналізуючи роботи з цього питання, П. М. Фесуненко коротко зупиняється на їх позитивних і негативних сторонах. У 20-ті, 30-ті роки домінував формальний підхід у розгляді мовних фактів, проте в окремих випадках вивчення елементів стилю В. І. Леніна пов'язувалося з метою, завданнями, отже, з ідейним змістом творів у цілому.

Вивчення стилю творів В. І. Леніна в 40—50-ті роки характеризується значним зменшенням методологічних помилок. Робота над дослідженням лексичних, синтаксичних і фразеологічних особливостей дала помітні результати. Однак, за правильним висновком П. М. Фесуненка, недостатньо вивчалися лексичні й синтаксичні сторони ленінського стилю; вивчення наукового, публіцистичного й ораторського, а також ділового й епістолярного стилів відсутнє.

Досконалість стилю творів зумовлена не тільки ретельною працею В. І. Леніна над використанням найбільш відповідних у кожному окремому випадку засобів мови, а й композиційною стрункістю, логічною послідовністю розвитку думки, що досягається підготовкою матеріалів, особливо планів, творча розробка яких В. І. Леніном дає можливість досліднику простежити етапи оформлення вождем своїх думок у послідовній їх течії (II розділ).

На багатьох творах В. І. Леніна, зокрема таких, як «Розвиток капіталізму в Росії», «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Що робити?», «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» та інших, П. М. Фесуненко аналізує численні приклади різних форм планів (прості, складні, комбіновані), які складав В. І.

Ленін, засоби розташування в них матеріалу (ступінчастий, концентричний), варіанти планів ленінських друкованих та усних виступів і приходять до висновку, що «найсуворіша й послідовна робота В. І. Леніна над планами своїх творів є животворним джерелом майстерності їх композиції, стилю» (стор. 69), а вивчення ленінських розробок планів стане засобом опанування методами наукового дослідження і літературної праці.

Третій розділ присвячений дослідженню логічних засобів стилю ленінського викладу.

Слід відзначити глибокий ступінь проникнення дослідника в особливості манери вживання В. І. Ленінін логічних засобів, майстерно застосовуваних у поділі творів на частини, пов'язаних різноманітними логіко-стилістичними переходами, в своєрідність аналізу і синтезу, що спираються на точні та ясні засоби (терміни, визначення, факти, цифрові дані, цитати й історичні паралелі), в прийомі індукції й дедукції в їх виключно умілому поєднанні, у засоби введення прикладів та ілюстрацій, в показ діалектичності міркувань, у полемічність, проймаючи більшість наукових, публіцистичних і ораторських творів В. І. Леніна, у висновки й узагальнення.

Усі ці специфічні для стилю В. І. Леніна засоби П. М. Фесуненко показує на численних творах різних жанрів.

Розташування параграфів третього розділу краще змінити більш вдалим, а саме: п'ятий параграф об'єднати з другим під заголовком «Особливості міркування і викладу, прийомі індукції й дедукції». Якщо ж залишити обидва параграфи, тоді змінити їх порядок, поставивши четвертий після другого. Стрункість і послідовність плану від цього тільки виграли б.

У четвертому розділі аналізується вживання літературних образів, висловів, народних висловів і ленінських афоризмів.

Зміст першого параграфа — про вживання літературних образів — повно розкриває надзвичайно майстерне використання В. І. Ленінін образів літератури, особливо російської, зокрема сатиричних образів Крилова, Грибєдова, Гоголя, Тургєнева, Гончарова, Салтикова-Шедрина, Некрасова, Чехова, Горького та інших письменників.

У праці показана майстерність В. І. Леніна у застосуванні прийому переосмислення соціального змісту образу, розгорнуті літературні аналогії з розширенням і зміцненням смислових планів як засіб характеристики політичних діячів, політичних партій, тобто дійові засоби ідеологічної боротьби.

У другому і третьому параграфах розглядається застосування В. І. Ленінін літературних і народних висловів.

П. М. Фесуненко переконливо показує, як Володимир Ілліч умів доречно вживати крилаті слова, «які з дивною влучністю виражають суть досить складних явищ»¹.

З великим ефектом вживаються В. І. Ленінін у різних аспектах крилаті слова з античної міфології й літератури, влучні вислови з біблійних міфів, літературні цитати. Літературні вислови, іноді спеціально трансформовані, В. І. Ленін вводить у свої твори, як підкреслює автор, не для прикраси, а для впливу на розум і почуття читача, тим самим досягаючи більшої переконливості. З народних прислів'їв і приказок Володимир Ілліч ретельно відбирав ті, які не несуть в собі антинародних ідей, наповнюючи їх часом новим значенням.

Четвертий параграф IV розділу присвячений розгляду тих найглибших думок, виражених у мудрій простоті слів, які створив геній людства і які збагатили скарбницю російської мови новими афоризмами.

Синтезуючи зміст четвертого розділу, П. М. Фесуненко робить резюме: «Згустки геніальної ленінської мудрості, відлиті в стислу і ясну словесну форму, в свою чергу, є вічно живим джерелом крилатої літературної і народної фразеології» (стор. 146).

У п'ятому розділі розглядаються ленінські філігранні правки рукописів, що служать взірцем того, як старанно й копітко слід виникати в потенційній можливості слів, виразів і цілих фраз та вибирати з словесних засобів найбільш точні, ясні й виразні.

Творчо розвиваючи стилістичні традиції К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін досяг щодо цього довершеності, а вивчення авторських правок рукописів дозволяє виявити головне в його творчій лабораторії.

У книжці П. М. Фесуненка на багатьох прикладах з праць В. І. Леніна показані мотивовані скорочення окремих слів, виразів, рядків і навіть цілих абзаців без шкоди для ясності, емоційності стилю. Добре проаналізовані автором лексико-стилістичні заміни, зокрема заміни синонімічні, що вносять у виклад додаткові смислові і емоційно-виразні нюанси.

З граматичних правок у рукописах В. І. Леніна П. М. Фесуненко зупиняє свою увагу на окремих різноманітних синтаксично-стилістичних скороченнях, замінах, перетворенні синтаксичних конструкцій і законотворно приходять до висновку, що «всі лінгвістичні скорочення і заміни переслідують спільну мету — звільнити текст від надлишків точних і маловиразних лексичних та синтаксичних елементів, підібрати такі, які точно, повно й ясно передають думку» (стор. 189).

Отже, про книгу П. М. Фесуненка можна висловитись тільки позитивно як стосовно загальної композиції, так і методологічних установок, методики і результатів дослідження і, нарешті, ясної, простої і разом з тим науково-популярної мови викладу.

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 25, стор. 133.

**М. П. КИМ. СОВЕТСКИЙ НАРОД —
НОВАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ОБЩНОСТЬ,**

Политиздат, М., 1972, 263 с.

На всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва в Радянській країні діяльність КПРС характеризується дальшим творчим розвитком всеперемагаючої марксистсько-ленінської теорії. Неодмінний вклад у скарбницю наукового комунізму вніс XXIV з'їзд КПРС. На основі марксистсько-ленінської методології в Звітній доповіді ЦК КПРС і в інших документах з'їзду було творчо розвинуто і конкретизовано вчення про будівництво комуністичного суспільства в Радянській країні. Вперше в історії світової суспільної думки в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва було висунуто і теоретично обгрунтовано положення про виникнення в нашій країні нової історичної спільності — радянського народу, — що визначає собою новий етап соціально-політичного розвитку Союзу РСР, дальше зміцнення його соціальної і національної єдності.

«За роки соціалістичного будівництва, — підкреслював Л. І. Брежнєв, — в нашій країні виникла нова історична спільність людей — радянський народ. У спільній праці, в боротьбі за соціалізм, у боях за його захист народилися нові, гармонійні відносини між класами і соціальними групами, націями і національностями — відносини дружби і співробітництва»¹.

На сучасному етапі, коли творчістю робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції всіх націй і народностей Союзу РСР в нашій країні безпосередньо втілюється в життя програма побудови комуністичного суспільства, вивчення і наукова розробка історії радянського народу як нової соціально-класової та інтернаціональної спільності, виявлення суті цієї спільності, основи, на якій вона створювалась, рис її духовного розвитку, засобів життя, перспектив дальшого розвитку, безумовно, має величезне наукове і політичне значення.

Всілякого схвалення заслуговує той факт, що ця актуальна проблема стала темою книги радянського вченого-історика М. П. Кіма «Советский народ — новая историческая общность».

Рецензована праця — перша в радянській історичній і соціологічній літературі монографія, присвячена новій соціально-класовій та інтернаціональній спільності людей — цьому принципово новому суспільному явищу, що виникло в Радянській країні. Автор всебічно розкрив історичний шлях становлення і розвитку радянського народу, вихідним моментом якого стала перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату, проаналізував фактори, що

визначили собою формування цієї нової історичної спільності людей, визначив її характерні риси. Написана на великому фактичному матеріалі книга містить ряд важливих теоретичних висновків і узагальнень.

У першому розділі дослідження автор обгрунтовує думку про те, що після перемоги пролетарської революції, поряд з корінними принциповими змінами раніш існуючих спільностей людей, виникають нові історичні спільності, невідомі на попередніх етапах розвитку людства. М. П. Кім простежує шляхи створення в процесі економічного, політичного та ідеологічного ставлення соціалізму нових соціалістичних спільностей. Аналізуючи конкретно-історичний матеріал, він доводить, що виникнення нових соціалістичних спільностей відбувається не однотипно. Вони створюються на основі повної ліквідації революційним шляхом буржуазної спільності, шляхом поступового перетворення буржуазної спільності в нову, соціалістичну і нарешті — шляхом створення в цих соціально-економічних і політичних умовах — нових відносин між індивідами і соціальними групами нових соціалістичних спільностей. Цим третім шляхом в роки утвердження соціалізму в Радянській країні проходив процес формування нової історичної спільності людей — радянського народу.

У дослідженні чітко визначена суть цієї нової спільності, підкреслена не тільки соціально-класова, але й інтернаціональна суть цієї спільності трудящих (стор. 32), що виникла в наслідок подолання соціально-класових і міжнаціональних антагонізмів, зближення різних класів і соціальних груп, націй і народностей, в наслідок перемоги соціалізму в СРСР.

У своїй праці М. П. Кім перелічує всі основні риси радянського народу, що характеризують його як нову соціально-класову та інтернаціональну спільність. Він доводить, що радянських людей різних національностей, представників дружніх класів об'єднує єдина мета — повна побудова комунізму, спільний світогляд — марксизм-ленінізм, єдність радянської соціалістичної культури.

Серед найважливіших факторів, що характеризують радянський народ, автор простежує керівну роль робітничого класу і Комуністичної партії в новій історичній спільності людей.

На основі аналізу численного конкретно-історичного матеріалу дослідник досить детально висвітлює найважливіші моменти історичного досвіду Комуністичної партії у формуванні радянського народу в умовах перехідного періоду до комунізму, показує, як долалися величезні труднощі в процесі класового й інтернаціонального згуртування трудящих Радянської країни під керівництвом робітничого класу. Аналізуються основні моменти політики Комуністичної партії в перехідний період, що забезпечили соціально-класове згуртування трудящих нашої країни. Велику увагу приділено розкриттю основних принципів гос-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 87.

подарської і культурної політики Комуністичної партії і Радянської держави, що привела до ліквідації в основному фактичної нерівності народів, які входять до складу СРСР, переведення всіх народів на міцну базу соціалістичної економіки і забезпечення величезних досягнень у справі здійснення ними культурної революції (стор. 144).

Соціально-класове згуртування, зміщення міжнаціональної спільності народів забезпечили створення нової історичної спільності людей. Автор робить важливий висновок, що водночас визначає собою хронологічні рамки процесу формування радянського народу. «Таким чином, — пише він, — на кінець перехідного періоду, з побудовою в СРСР в основному соціалістичного суспільства в основному склалася і нова історична спільність людей — радянський народ» (стор. 145).

Позитивним у дослідженні є й те, що в ньому детально простежується і аналізується діалектика розвитку радянського народу, а також відзначається, що наступний період розвитку соціалістичного суспільства став періодом, коли радянський народ розвивався вже на своїй власній соціалістичній основі. Побудова розвинутого соціалістичного суспільства в Радянській країні визначила собою також дальше зміцнення і радянської спільності трудящих, яку автор характеризує на цьому етапі як розвинуту соціалістичну.

Велику увагу М. П. Кім приділяє аналізу факторів дальшого розвитку соціалістичної спільності радянських людей на сучасному етапі комуністичного будівництва в Радянській країні. Він виходить з принципового положення про те, що розвиток нової історичної спільності спирається на якісно нові соціально-економічні, політичні та культурні умови, які створилися в ході завершення будівництва соціалізму і його дальшого розвитку.

Характеризуючи аспекти розвитку радянського народу, автор підкреслює, що в історичній спільності дружніх класів та інтелігенції і разом з тим спільності соціалістичних націй і народностей необхідно виходити з «примату класового над національним» (стор. 185), хоч і не слід применшувати значення національного аспекту.

В монографії підкреслюється, що коли соціально-класова спільність трудящих має справу з трьома елементами, що її створюють, — робітничим класом, селянством та інтелігенцією, — то міжнаціональна спільність в нашій країні пов'язана з історичними долями багатьох десятків етнічних одиниць, що її створюють. Радянський народ, як міжнаціональна спільність, являє собою більш широку, ніж окремі нації чи народності, соціальну спільність, яка вбирає в себе монолітну єдність всіх радянських людей різних національностей і національних груп СРСР. Створення нової історичної спільності — радянського народу — закономірність розвитку і зближення радянських націй та народностей в процесі соціалістичного будівництва. На основі зближення радянських націй і народностей у радянських людей різних національностей сформувалося багато спільного в усіх сферах суспільного життя.

Автор розкриває, що єдина соціально-економічна і політична основа розвитку соціалістичних націй визначає те, що кращі якості і традиції кожного народу стають при соціалізмі досягненнями всіх інших народів унаслідок їх вільного взаємовпливу і взаємозбагачення. Вже сьогодні в характеристиці духовного обличчя соціалістичних націй незмірно більше значення має не те, що відрізняє їх один від одного, а те, що об'єднує їх, ті спільні риси, які відображають їх соціально-політичну та ідейну єдність, спільність інтересів і мети в будівництві комунізму.

Великий фактичний матеріал, наведений у книжці, розкриває ті основні історичні процеси, які характеризують розвиток націй та їх зближення, зміцнення міжнаціональної спільності трудящих в умовах соціалістичного суспільства.

Отже, у праці детально простежується весь історичний шлях виникнення і розвитку нової історичної спільності радянського народу. Насичена важливими і цікавими теоретичними висновками, монографія М. П. Кіма вносить значний вклад в історичну науку і стане в нагоді працівникам ідеологічного фронту в інтернаціональному вихованні трудящих.

О. Я. Завадська,
Л. А. Шевченко

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ КПСС В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ НОВОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ*,

Политиздат, М., 1972, 328 с.

Знайомство з літературою, яка висвітлює питання нової економічної політики, свід-

* Авторский коллектив: И. А. Андреев, В. П. Дмитренко, З. К. Звездин, В. И.

чить, що досі досліджувалися лише деякі аспекти чи окремі етапи (в основному початкові) здійснення нпу. Тому вже давно назріла необхідність створити узагальнюючу працю, де б він досліджувався з часу

Кузьмин, Н. Ф. Кузьмин, И. С. Куликова, Л. Ф. Морозов, Л. И. Прокова, Г. М. Сорокин, И. Я. Трифонов, В. П. Шерстобитов. Руководитель авторского коллектива и научный редактор Л. Ф. Морозов.

свого введення й доти, коли він повністю себе висчерпав.

Автори рецензованої монографії зробили спробу розповісти про це повніше. У праці добре використана радянська історіографія з питань непу, повніше (у порівнянні з раніше виданими дослідженнями) розкривається суть ленінського вчення про економічну політику в перехідний період від капіталізму до соціалізму і досвід її здійснення в СРСР. Матеріал у книзі викладений не в хронологічному порядку, а за окремими проблемами. Незважаючи на недоліки такої структури (немає цілісної картини розвитку непу в хронологічному порядку), вона дала змогу науковцям зосередити увагу на вузлових, найменш досліджених і спірних питаннях нової економічної політики.

Узагальнюючи накопичений радянською історіографією фактичний матеріал, автори пропонують виділити три основні етапи в проведенні економічної політики в перехідний період: 25 жовтня 1917 р.—літо 1918 р.; літо 1918 р.—березень 1921 р.; березень 1921 р.—друга половина 30-х років (стор. 10—11).

Розглядаючи принципи і відмітні риси економічної політики на кожному з цих етапів, історики роблять висновок про те, що немає ніяких підстав отождествляти економічну політику пролетарської держави, прийняту навесні 1918 р., з непом чи протиставляти їх. Навесні 1918 р. і після переходу до непу було багато спільних рис у вирішенні економічних проблем. Разом з тим дослідники підкреслюють, що в цей період зовсім не ставилося питання про відношення економіки перехідного періоду до ринку, торгівлі, що корінне питання соціалістичного будівництва було поставлене і практично вирішене тільки після переходу до непу (стор. 30).

Заслугою авторського колективу є й те, що становлення самої нової економічної політики розглядається, як діалектичний процес теоретичного узагальнення практики соціалістичного будівництва.

Відродно відзначити, що такий підхід не тільки декларується. Автори й самі дотримуються його при розгляді всіх вузлових проблем нової економічної політики. В діалектичній єдності розв'язується багато складних питань непу. Зокрема, переконливо показано, як на основі непу поєднувалася непримиренна боротьба проти капіталізму і використання пролетарською державою нової економічної політики для відновлення і розвитку товарообороту. «В цьому, — підкреслюють автори, — одна з важливих сторін непу, в якій проявлялася гнучкість ленінської економічної політики перехідного періоду» (стор. 58—59).

Багатопланово досліджується проблема регулювання соціально-економічних процесів на селі на основі непу, здійснення перебудови відносин між соціалістичним сектором і селянським господарством. Розділ, присвячений цій проблемі, — найбільша удача авторського колективу. На основі

аналізу великої кількості фактичних даних показано, що визначальною лінією у розвитку соціально-економічних відносин на селі в умовах непу було посилення соціалістичних тенденцій на основі зміцнення союзу робітничого класу з трудовим селянством.

Глибоко і всебічно висвітлена проблема: непу і кооперація. Історики (на відміну від своїх попередників) зробили правильний висновок, що в цей період кооперація «була складним соціально-економічним явищем» і за своєю соціальною природою вона «не була однорідним явищем» (стор. 177, 179).

У праці в узагальненому вигляді досліджуються основні напрямки впливу на кооперацію політичної влади пролетаріату й соціалістичного укладу в економіці, наслідком якого стало перетворення кооперації в різновидність підприємств соціалістичного типу.

Заслугує схвалення й те, що дослідники виділили в окрему главу питання про особливості проведення нової економічної політики в окремих національних республіках (стор. 199—277). На значному фактичному матеріалі республік Середньої Азії та Казахстану доведено, що партія комуністів, творчо застосовуючи основні принципи нової економічної політики, використовувала перехідні форми, які витікали з його вимог, додаткові шляхи і засоби, щоб підвести трудящі маси національних окраїн до соціалізму.

Значний матеріал узагальнений у главі про міжнародне значення нової економічної політики (стор. 300—327). У ній показано, як проведення непу в СРСР збагатило теорію й практику наукового комунізму ленінськими методами будівництва соціалістичного суспільства, придатними для всіх країн, що вирішують це завдання. Наголошуючи на позитивних рисах праці, необхідно вказати й на її недоліки. Спірним в історіографії є питання про хронологічні рамки непу. Автори заперечують протидумки, нібито «з кінця 20-х років партія стала проводити особливу економічну політику, яка не збігається з непом і якій ще необхідно дати назву»¹, і вважають, начебто непу визначив форми і методи будівництва соціалізму «на весь перехідний період» (стор. 65). Але це положення історики недостатньо аргументують. Здійсненню нової економічної політики в 30-х роках присвячено лише два розділи IX глави (стор. 270—299), що не дає змоги глибоко проаналізувати специфіку застосування нової економічної політики на завершальній стадії перехідного періоду.

У перших восьми главах аналіз основних проблем непу дається на фактичному ма-

¹ Ю. А. Мошков. К вопросу о заключительном этапе нэпа. — «Историческое значение новой экономической политики (в связи с 50-летием перехода к нэпу). Всесоюзная сессия. Материалы обсуждения, вып. 1, стор. 94.

теріалі 20-х років. Дані 30-х років до вивчення цих проблем майже не залучаються.

Дослідження особливостей проведення нової економічної політики в національних районах обмежені одним регіоном (Середня Азія). Залучення матеріалів з республік Закавказзя та автономних республік і областей РРФСР дало б змогу повніше розкрити специфіку застосування непу в районах з різними вихідними позиціями на основі використання спільних закономірностей будівництва соціалістичного суспільства.

В раніше опублікованих працях недостатня увага приділялася висвітленню питань перебудови роботи соціалістичної промисловості відповідно до принципів непу, а також переведення на шлях соціалізму дрібних кустарно-ремісничих виробництв. На жаль, зазначені аспекти не висвітлені також і в рецензованій книжці. Проте вихід у світ узагальнюючої праці про історичний досвід здійснення непу — значна подія в радянській історіографії.

Л. Є. Файн

**В. А. ДЬЯКОВ. РЕВОЛЮЦИОННАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И МИРОВОЗЗРЕНИЕ
ПЕТРА СЦЕГЕННОГО**

(1801—1890 гг.),
изд-во «Наука», М., 1972, 330 с.;

WŁODZIMIERZ DJAKOW, PIOTR
SCIEGIENNY I JEGO SPUSCIZNA.

Przedmową poprzedził, S. Kieniewicz.

Wstęp i komentarze zedo źródeł
przygotował J. Skowronek. Państwowe
Wydawnictwo Naukowe, Warszawa,
1972, 530 s.

**ВОЛОДИМИР ДЬЯКОВ. ПЕТРО
СЦЕГЕННИЙ ТА ЙОГО СПАДЩИНА.**

Передмова С. Кеневича. Вступ і коментарі
до джерел Є. Сковронька,
Державне наукове видавництво, Варшава,
1972, 530 с.

В. І. Ленін, вчені-марксисты неодноразово зверталися до вивчення революційного демократизму — найпрогресивнішої традиції минулого. Її дослідження набуває особливого значення в наш час, коли обґрунтована В. І. Леніним необхідність союзу пролетаріату та його партії з резолюційно-демократичними силами й партіями підтверджується сучасним розвитком світового революційного процесу і виявляється у діяльності КПРС та міжнародного комуністичного руху¹.

Видання праці В. А. Дьякова, присвяченої видатному польському революційному демократу П. Сцегенному, в двох варіантах (далі: російський варіант — р. в., польський — п. в.), є актуальним, цілком виправданим з наукової та політичної точки зору.

Селянин за походженням, ксьондз Петро Сцегенний народився, жив і діяв на поль-

ських землях, що входили до складу царської імперії. Революціонер-демократ, соціаліст-утопіст і революційний інтернаціоналіст, він уже на початку 40-х років XIX ст. нерозривно пов'язував справу національного визволення польського народу з його соціальним визволенням, гнівно таврував феодально-абсолютистські порядки, засуджував несправедливі війни і закликав трудящих незалежно від їх національності об'єднуватися у справедливій революційній війні проти гнобителів, «за повалення всіх старих властей»² і створення на землі «царства божого», де не було б експлуатації людщини людиною.

Релігійна і утопічна оболонка вчення Сцегенного приховувала конкретний об'єктивний зміст — заміну відживаючого феодального ладу прогресивнішим, буржуазно-демократичним ладом революційним шляхом, що найбільш відповідав інтересам народних мас. Цю об'єктивну мету мала створена Сцегенним повстанська організація. В призначений для повстання день (27.X.1844 р.) Сцегенний був, однак, заарештований і засуджений спочатку до страти, а потім на довічне заслання у Сибір, де, незважаючи на важкі умови, продовжував пропагувати ідеї утопічного соціалізму, писав твори. Після повернення на батьківщину (1871 р.) він не втратив зв'язку з її суспільним життям, написав ряд творів, підтримував контакти з польськими соціалістами, вітав їх діяльність.

Петро Сцегенний заслужено ввійшов до історії Польщі як один з найпрогресивніших діячів її допролетарського етапу. Але донедавна він залишався в польській і радянській історичній науці напівлегендарною постаттю. Хоча дослідники присвятили йому цілу низку цінних наукових праць, багато важливих моментів життя, діяльності і світогляду Сцегенного потребували ґрунтовного вивчення. Особливо це стосувалося найцікавішого періоду його життя, що припадає на другу половину 30-х — початок 40-х років XIX ст. Формування і зміст ідейної програми революціонера, спосіб ведення ним повстанської агітації, склад його організації, її місце і

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1972, стор. 24, 218; Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 55—56 та ін.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 20, стор. 165.

роль у польському визвольному русі, причини провалу, поведінка Сцегенного на суді — всі ці та інші питання, що на них неможливо зупинитися в межах рецензії, залишалися або недостатньо висвітленими, або зовсім не висвітлювалися, або ж висвітлювалися дуже суперечливо.

Грунтовному дослідженню цих питань перешкоджала недостатність джерельної бази. Судово-слідча справа революціонера вважалася безповоротно втраченою, а деякі обмежені документальні комплекси, що мали стосунок до неї, за винятком нечисленних спогадів сучасників, були єдиним джерелом для дослідників аж до другої світової війни, загинули у Варшаві в 1944 р.

Здавалося б, що після цього біографам Сцегенного залишилась переважно переоцінка і переосмислення скупого фактичного матеріалу, відомого вже з мемуарів і попередніх досліджень.

У 1972 р. вийшла в світ праця В. А. Дьякова, в якій він поставив мету заново дослідити діяльність і світогляд Сцегенного в 1835—1845 рр. на підставі як критичного осмислення літератури предмету, так і вивчення виявленої ним у Центральному державному військово-історичному архіві РСРП судово-слідчої справи революціонера (9 томів загальним обсягом понад 5300 арк.) і додатків — речових доказів до неї. Важко переоцінити значення цієї знахідки. Судово-слідча справа містить у собі величезну кількість невідомих до цього часу зізнань Сцегенного, членів його організації та свідків, листування властей про організацію «ксьондза-бунтівника» та його діяльність. Додатки ж до справи — рукописи 6 творів, призначених Сцегенним для ведення агітації, — є неоціненним джерелом для вивчення як його світогляду й програми, так і взагалі польської революційно-демократичної думки другої половини 30-х — початку 40-х років XIX ст.³

Праця В. А. Дьякова складається власне з двох частин — самого дослідження і публікації важливіших зізнань Сцегенного та агітаційних творів, три з яких взагалі не були відомі науці («Короткий і правдивий виклад вчення Ісуса Христа», «Думки, що полегшують розуміння вчення Ісуса Христа», «Треба тільки бажати»), два — лише називалися «Історія роду людського» («Золота книжечка», «Афоризми про устрій людського суспільства», а один — «Лист папи Григорія XVI» — публікувався в скорочених і суперечливих варіантах з наданням одночасно йому другої невластивої назви («Золота книжечка»).

Цим структурна своєрідність праці не вичерпується. Вона поділяється на р. в. і п. в., що, зберігаючи загальну структуру (дослідницька і публікаторська частини) й повторюючи головний зміст, узагальнен-

ня і висновки дослідження, відрізняються один від другого обсягом публікації документів (відповідно, 128 і 312 стор.) та структурою дослідницької частини (3 і 6 розділів) і викладом у ній фактичного матеріалу. Прагнучи якнайширше ознайомити польського читача з оригіналами найцікавіших документів, автор скорочує в п. в. історіографію та біографічні дані, що їх він докладніше подає в р. в. за рахунок обмеження в ньому публікації документального матеріалу в російському перекладі. На відміну від п. в., де публікуються зізнання Сцегенного в Келецькій і Варшавській слідчих комісіях, варшавському воєнному суді, листування революціонера з селянами, всі 6 агітаційних творів, у р. в. наводяться лише переклади його зізнань у Варшавській комісії, а з творів усуваються «Короткий виклад» і «Думки». Стислішим є і висвітлення у р. в. джерел світогляду Сцегенного, бо автор має можливість відіслати читача до своєї відповідної статті⁴. Взагалі ж автор вільно оперує розподілом матеріалу в обох варіантах, і це зумовлене тим, що він мислить їх як взаємно доповнюючі одна одну складові частини єдиного цілого (р. в., стор. 32). Отож у сукупності р. в. та п. в. і треба розглядати працю В. А. Дьякова.

Досліджуючи на підставі багатющого документального матеріалу важливіше десятиріччя у житті й діяльності Сцегенного і підпорядковуючи нові дані про попередній та наступний періоди його життя цій головній меті, автор робить це з дійсно філігранною майстерністю, неухильно дотримуючись при цьому принципів історичного матеріалізму. Формування світогляду й діяльність революціонера постають перед читачем у тісному зв'язку з історичною дійсністю рік за роком, місяць за місяцем, а в найважливіших відрізках часу — день за днем і навіть година за годиною. Уточнюється, між іншим, дата народження Сцегенного (раніше приймали за неї 1800 р.); по-новому, з переважно вичерпною повнотою розглядаються його життєвий шлях до кінця 30-х років, створення ним підпільної організації, її діяльність у 1840—1844 рр., соціально-політичні ідеали революціонера, слідство в його справі; розповідається про його дальшу долю.

Простежуючи еволюцію поглядів Сцегенного від просвітницьких позицій до революційних, автор показує, що вона відбувалась під впливом загострення на польських землях кризи феодалних відносин, наростання патріотичного й демократичного руху, національно-визвольного повстання 1830—1831 рр., посилення класової боротьби в польському суспільстві опісля. Як ідейні джерела формування світогляду

³ Докладніше про це див.: В. А. Дьяков. Новые материалы о Петре Сцегенном. — «Советское славяноведение», 1968, № 3.

⁴ В. А. Дьяков. Идейные истоки мировоззрения Петра Сцегенного. — Исследования по истории польского общественого движения XIX в. — начала XX в., М., 1971.

революціонера, вказуються повстанська періодика, французький утопічний соціалізм, польські емігрантські і підцензурні демократичні та прогресивні видання, ідеї доби Просвітництва, окремі положення Святого письма, тлумаченні в утопічно-соціалістичному й комуністичному дусі. Робиться важливий висновок, що погляд на Сцеґенного, як на людину, що не орієнтувалась чи погано орієнтувалась в сучасній їй політичній думці, не відповідає дійсності.

Спростовуються невірні погляди про нібито ізолюваність діяльності революціонера від визвольного руху після повстання, якусь особливу специфіку його організації — виключно селянський склад, лише соціальна чи лише патріотична спрямованість програми тощо. Встановлюється, що наближення Сцеґенного до революційного підпілля почалось уже в 1834—1835 рр. і завершилось у 1838 чи 1839 рр., коли він приєднався до його найрадикальнішого крила, що домогалось одночасно демократичного перетворення польського суспільства і відновлення незалежної Польщі. На другому етапі свого життєвого шляху, який, за думкою автора, почався наприкінці 1839 або на початку 1840 р. і закінчився арештом у 1844 р., Сцеґенний виступав як свідомий і активний діяч революційного підпілля. За його участю або ним самим були написані агітаційно-пропагандистські твори, звернені до трудящих, шляхетсько-інтелігентської молоді, нижчого духовенства. Він же створив і очолював підпільну організацію, що мала свої гуртки на Люблінщині й Келечинні й представляла ті польські соціальні групи, які відповідали верствам населення, що позначаються термінами «третій стан» або «різномісниця». Селяни становили її найзначнішу соціальну силу, але не відігравали в ній керівної ролі. Нічого специфічно селянського не було і в структурі та вимогах організації. Дещо визначаючись радикалізмом суспільно-політичної програми, широкими зв'язками з селянами і ремісниками, вона не відрізнялась істотно від інших тогочасних революційних організацій, була, подібно їм, неоднорідною за своїм складом і поглядами її членів, складала разом з ними єдину конспіративну мережу, очолювану центральним варшавським керівництвом. В цьому зв'язку автор слушно вказує на певну штучність назв «Селянський союз» чи «Союз селян». Уточнюється, і кількісний склад організації, яка, всупереч існуючим уявленням, налічувала не тисячі, а лише сотні членів. Ставши невід'ємною і активною частиною революційного підпілля, організація Сцеґенного після розгрому в 1843 р. центрального керівництва взяла на себе ініціативу щодо підготовки збройного повстання. В її програмі, написаній Сцеґенним, нерозривно пов'язувалися завдання соціального й національного визволення польського народу.

Автор спростовує існуючий погляд, за яким провал організації пояснюється до-

носом одного її члена — шляхтича, вказує, що донощиків було кілька — з різних верств населення і, головне, що не тільки в доносах слід шукати причини провалу, а й у недостатній готовності селянства до активних дій, невідомості конспіраторів, ідейних розходженнях всередині кожної з конспіративних організацій тощо.

Відкидаються у дослідженні й обвинувачення Сцеґенного у зраді своїх товаришів під час слідства й суду. Доводиться, що він прагнув, як правило, применшити їх участь у визвольному русі, взяти якнайбільшу вину на себе. Винятком були для нього ті члени організації, які зрадили її.

Автор вносить остаточно ясність у суперечливі оцінки світогляду та програми революціонера, дані попередніми дослідниками, вказує, що мали рацію ті з них, які вбачали в Сцеґенному кінця 30-х — початку 40-х років соціаліста-утопіста, переконаного прихильника революційного перетворення існуючих порядків на засадах свободи, рівності й братерства. В дослідженні проводиться паралель між поглядами Сцеґенного й видатного польського революційного демократа Е. Дембовського, програмою революціонера і програмними положеннями найрадикальнішої емігрантської революційно-демократичної організації «Польський народ», стверджується їх близькість. Як найхарактерніша риса світогляду Сцеґенного в першій половині 40-х років визначається його переконання у вирішальній ролі класової боротьби для історії людськості, у непримиренності протиріч між гнобленими й гнобителями. Підкреслюється важливіша особливість соціально-політичної програми революціонера — нерозривне пов'язання боротьби за національне визволення польського народу з боротьбою за його соціальне визволення з висуненням на перше місце завдання ліквідації соціального гноблення, що мусить повести за собою і ліквідацію національного гніту. Власне, з першості соціальних завдань виходив Сцеґенний в своїй ідеї революційного союзу трудящих різних національностей (поляків, росіян, німців, українців, литовців тощо), вважаючи, що після ліквідації влади монархів, панів, офіцерів і урядовців вони нічого не будуть мати до поділу і зможуть жити за законами свободи, рівності й братерства. Тому-то революціонер не надавав великого значення кордонам майбутньої незалежної Польщі, яка в його уявленні повинна була стати складовою її основною частиною міжнародної демократичної федеративної держави — «Все-владдя слов'ян».

В дослідженні детально розглядаються погляди Сцеґенного на русійні й керівні сили збройного повстання, на його тактику. Піддається критиці зневажливе ставлення до планів революціонера з боку деяких польських істориків, вказується, що плани ці визначалися історичними умовами, в яких він діяв, і відповідали тодішньому рівневі польського визвольного руху.

Спираючись на ґрунтовний аналіз нововиявлених ним джерел і розглядаючи Сцегенного як сина свого часу, народу і класу, автор вважає, що він був не тільки видатним революційним діячем, але і видатним мислителем, творцем цілісної, закінченої, оригінальної доктрини, якій належить чільне місце в історії польської суспільно-політичної думки XIX ст.

Ознайомлення з фундаментальною працею В. А. Дьякова наводить і на деякі зауваження, що стосуються насамперед авторської інформації про різницю між р. в. і п. в. дослідження. Згадка про один з них, що він «містить у собі в основному чисто біографічний матеріал» (р. в., стор. 32), для висвітлення цієї різниці є недостатньою, бо обидва варіанти, взяті окремо, дають можливість скласти достатнє уявлення про дослідницьку частину праці. Недостатньою є також інформація про різницю в публікації документів. Вона обмежується вказівками на численність відповідних додатків та відтворення їх за оригіналами чи перекладами (там же), не подаючи відомостей про їх характер, що позбавляє читача можливості зорієнтуватись у всій публікаторській роботі, виконаній автором. В п. в. чомусь взагалі немає жодної згадки про р. в., і його читачеві залишається невідомим, що він є однією з двох складових частин єдиної праці і що для створення повного уявлення про неї слід ознайомитись і з другою частиною.

Надто стислими є згадки про відомі раніше твори Сцегенного. З одного боку, складається враження, що всі вони (за винятком «Листа») були написані ним в останній період життя і виявляли ознаки нахилу до класового солідаризму і буржуазного просвітництва, з другого ж, — що деякі з них, як, наприклад, «Зауваження про причини падіння Польщі» (час написання неясний), містили в собі елементи його революційного світогляду (р. в., стор. 12—13, 144; п. в., стор. 22—23, 188—189).

Варто було б уточнити деякі назви творів революціонера, що зустрічаються в літературі. Невідомо, наприклад, чи «Афоризми про колективне життя»⁵ є якимись третіми «Афоризмами», написаними Сцегенним, чи це лише друга або спотворена назва «Афоризмів про устрій людського суспільства».

Дещо нечітким є визначення організації, з якою був пов'язаний Сцегенний в другій половині 30-х років, і датування встановлення ним зв'язків з нею. Вказівки про приєднання революціонера в 1838 чи в 1839 р. (перевага відчутно надається другій даті) до варшавської організації Співдружності польського народу і в усякому разі співпрацю з нею в 1839 р. (р. в., стор. 60, 69, 88; п. в., стор. 54—55, 57) не відповідають твердженню самого автора про її розгром у 1838 р. (р. в.,

стор. 46). Головне ж полягає в тому, що Співдружність, як загальнопольська організація є єдиним керівним центром, фактично не існувала вже з літа 1836 р. Після переїзду тоді її керівників з Кракова до Галичини вона розпалась на два по-суті самостійних крила, а в червні 1837 р. внаслідок серйозних протиріч між ними, взагалі припинила своє існування, бо праве її крило було розпущене львівським ліберальним керівництвом, а ліве стало базою, на якій його керівник С. Малиновський створив у Тарнівському окрузі нову радикальнішу загальнопольську організацію — Загальну конфедерацію польської нації (ЗКПН). Саме Малиновський підтримував контакти з варшавською організацією Співдружності, створеною восени 1836 р. за завданням ше краківського керівництва. Восени ж 1837 р. ця організація прийняла засади Конфедерації і визнала своїм керівником її представника О. Венжика⁶. Таким чином, якщо приєднання Сцегенного до революційного підпілля відбулось у 1838 р., то він приєднався вже до варшавської організації ЗКПН [те, що вона виступає в документах під старою назвою (п. в., стор. 55), не змінює суті справи]. Якщо ж це сталося у 1839 р., то Сцегенний міг тоді приєднатись, мабуть, тільки до Союзу польської нації⁷, створеного у Варшаві після розгрому там восени 1838 р. організації ЗКПН (а не Співдружності). Зрештою, ні перше, ні друге не ставить під сумнів твердження автора про приєднання Сцегенного в 1838 чи 1839 р. до найрадикальнішого крила підпілля, бо Конфедерація з її рисами революційного демократизму була лівішою не тільки від Співдружності, але й від емігрантського Польського демократичного товариства, вплив якого на революціонера в той час підкреслює автор. Що ж до Союзу, то досить згадати, що велику роль у його діяльності відіграв Е. Дембовський.

Певні застереження викликають деякі примітки до публікаторської частини п. в. (автор — Є. Сковронек). Не можна погодитись з твердженням, що С. Гошинський був провідним організатором і керівником

⁶ M. Tyrowicz. Wizerunki sprzed stulecia. Wyd. 2, Kraków, 1968, стор. 92—95; W. Borys. Powszechna konfederacja narodu polskiego na terenie Galicji Zachodniej i Krakowa (1837—1838). — «Małopolskie studia historyczne», 1965, z. 3/4, стор. 33, 38—39; В. О. Борис. «Загальна конфедерація польського народу» в Західній Галичині та її програма (1837 р.). — «Вісник Львівського ордена Леніна державного університету ім. Ів. Франка», серія історична, вип. 7, 1971, стор. 120—121.

⁷ На відміну від слова *lud* (народ) перекладаємо слово *naród* в назвах *Powszechna Konfederacja Narodu Polskiego* і *Związek narodu polskiego* більш відповідним йому в даному випадку словом «нація».

⁵ Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей, т. III, М., 1958, стор. 10.

конспірації в Галичині в 1832—1838 рр., одним з найрадикальніших діячів Співдружності і Конфедерації, соратником Малиновського у веденні агітації серед селянства в 1836—1838 рр. (п. в., стор. 456). Не обговорюючи ці твердження в цілому, зазначимо лише, що, по-перше, незабаром після переїзду в 1836 р. з Кракова до Галичини Гошинський відійшов від Малиновського, однодумцем якого, зрештою, ніколи не був, і приєднався до правого крила Співдружності, де підтримував його главу — ліберала Ф. Смольку, і займав у визвольному русі в кращому випадку центристську позицію, по-друге, ніякого відношення, крім хіба негативного, до створення і діяльності Конфедерації він не мав, і, по-третє, вже з літа 1837 р. жодної ролі в конспірації в Галичині не відігравав, переховуючись від властей у львівських знайомих і по поміщицьких маєтках⁸. Л. Мазуркевич не виїхав після звільнення добро-

вільно із Шпільбергу до Франції (п. в., стор. 463), а був змушений до того властями⁹. Г. Еренберг не працював як член Співдружності з представником ЗКПН О. Венжином (п. в., стор. 346), а сам став членом Конфедерації і підкорився його керівництву¹⁰.

Наведені тут зауваження, звичайно, не вичерпують зауважень і думок, які можна зробити і висловити з приводу великої праці В. А. Дьякова. Але слід наперед зазначити, що як висловлені, так і не висловлені зауваження мають переважно технічно-інформаційний характер і аж ніяк не знецінюють величезної роботи, виконаної її автором у висвітленні революційної діяльності й світогляду П. Сценгенного та публікації нових джерел для цього.

Праця В. А. Дьякова є безсумнівно великим внеском у вивчення кардинальних проблем історії польського революційного руху першої половини XIX ст. і значно збагачує наше уявлення про ідеологічну спадщину революціонерів-демократів минулого в цілому.

І. М. Нефедов

⁸ K. Widmann. Franciszek Smolka, Lwów, 1884, стор. 959—961.

¹⁰ M. Turowsicz. Назв. праця, стор. 94—95; В. О. Борнс. Назв. праця, стор. 120.

П. Ф. РЕШОДЬКО. СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 — СІЧЕНЬ 1918 р.).

*Видавництво Харківського університету,
1972, 170 с.*

Вивчення історії боротьби селян — союзника пролетаріату в соціалістичній революції має велике наукове і виховне значення. Питання про хід боротьби селян за перемогу соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на окраїнах Росії та участь різних соціальних груп селянства в цій боротьбі ще не досить повно висвітлені в історичній літературі. Якоюсь мірою цю прогалину заповнює рецензована монографія П. Ф. Решодька.

Незважаючи на те, що в названій праці досліджується хід селянського руху лише в одній Харківській губернії за порівняно невеликий проміжок часу, це не применшує її важливості, оскільки йдеться про губернію, яка була центром боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, а сам період є чи не найбільш складним з точки зору приведення в дію революційних сил.

Книжка, що складається з вступу, чотирьох розділів, висновків і списку використаної літератури, написана на основі значної кількості друкованих джерел, офіційних матеріалів, періодичної преси того

часу та архівних даних, які вперше вводяться в науковий вжиток.

У першому розділі — «Становище селян Харківської губернії напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції» — автор ставить своїм завданням на основі аналізу друкованих джерел та статистичних даних про економічне становище селян Харківської губернії розкрити причини селянського руху. Історик доводить, що гостре малоземелля було причиною селянських повстань, які почалися в Полтавській і Харківській губерніях ще в 1902 р.

В дослідженні досить ґрунтовно висвітлено селянський рух у Харківській губернії в період двовладдя (березень — червень 1917 р.), динаміку наростання і розмах якого видно з складених автором таблиць про «основні форми селянських виступів...» у березні — квітні (табл. 3) і травні — червні (табл. 4). Автор розкриває велику роз'яснювальну роботу більшовиків, спрямовану на викриття угодовської політики есерів та меншовиків, що сприяло прийняттю селянами ленінської аграрної програми, утворенню Рад селянських депутатів, посиленню наступу селян на поміщицьке і куркульське землеволодіння.

Особливе місце в роботі займає показ селянського руху в Харківській губернії в липні — жовтні 1917 р. — в період підготовки збройного повстання. На багатому документальному матеріалі розкриті форми

і методи агітаційно-пропагандистської роботи більшовиків серед робітників і селян після липневих подій 1917 р.

Автор науково висвітлює складність боротьби більшовиків за маси, доступність більшовицької пропаганди, розвінчує антинародну політику Тимчасового уряду, Центральної ради, угодовство меншовиків і есерів. П. Ф. Решодько розкриває загострення ідеологічної боротьби проти буржуазно-поміщицької контрреволюції, показує, як зростала роль селянських комітетів, особливо волосних земельних комітетів, у боротьбі селян за захоплення і розподіл поміщицької землі. Табл. 5. («Самовільні захоплення селянами орної поміщицької землі в Харківській губернії») досить переконливо стверджує висновок про те, що з липня захоплення селянами поміщицької землі різко посилюється.

Наслідки агітаційно-пропагандистської та організаційної роботи більшовиків найбільш повно висвітлено в IV розділі, де розглядається боротьба селян Харківської губернії за встановлення Радянської влади. В цьому розділі розкрито діяльність більшовиків, спрямовану на поширення в селянських масах ленінської політики з аграрного питання, показано боротьбу селян за здійснення ленінського декрету про землю і встановлення влади Рад. Особливо сумлінно викладений матеріал про організацію селянських червоногвардійських дружин та їх значну роль у встановленні і зміцненні Радянської влади в повітах і селах Харківської губернії.

Поряд з цим в рецензованій книжці окремі питання не знайшли належного відображення, є ряд неясностей, не зовсім вдалих місць. Перш за все звертає на себе увагу те, що у монографії чомусь немає посилань на вже написані праці про селянський рух на Україні й Харківщині в революції 1905—1907 рр. При використанні цих праць автор міг би розкрити відоме положення В. І. Леніна, що революція 1905—1907 рр. була «генеральною репетицією» революції 1917 р.». Може, тому в монографії не підкреслюється належною мірою і думка, що в основі селянського руху 1917 р. були ті ж причини, що викликали першу російську революцію 1905—1907 рр., а автор, очевидно, бездоказово не називав би «Харківську губернію центром селянського руху ще в період першої російської революції 1905—1907 років» (стор. 19). Не використав автор і монографії О. Г. Михайлюка «Більшовики України в боротьбі за селянство (1905—лютий 1917)», яка дає змогу простежити безперервну і багатогранну діяльність більшовиків у залученні селянства на бік революційного пролетаріату під час буржуазно-демократичної революції.

Бажав би кращого і аналіз того нового, що з'явилося в економічному і політичному житті селян у 1917 р. порівняно з роками першої російської революції. Рецензоване дослідження дещо втрачає від того, що розвиток селянського руху в Хар-

ківській губернії в період двовладдя розглядається в ньому лише на фоні загальнопоросійських подій і не пов'язується з становищем та боротьбою селян інших губерній України.

Не виправдовує себе і своєрідний поділ селянського руху на короткі, іноді двомісячні періоди, чому відповідають і окремі таблиці з великою кількістю даних про форми селянських виступів: березень—квітень (табл. 3), травень—червень 1917 р.

Така помісячна періодизація нічим не виправдана, а розгляд селянського руху в усіх його формах за такі короткі періоди призводить до схематичного аналізу, опису однотипних подій, повторень, внаслідок чого нерідко окремі місця в роботі мають описовий характер, а науковий аналіз підмінюється коментуванням ходу окремих подій, нагромадженням фактів без належних висновків і узагальнень.

У роботі не визначено всієї кількості селянських виступів за окремі періоди, немає загальної таблиці та підрахунків селянських виступів по Харківській губернії, що зменшує можливість показу розгортання і ходу селянського руху по губернії в цілому за період, що досліджується.

В книжці є ряд місць, які потребують глибшої розробки і уточнень. Наприклад, на стор. 52 П. Ф. Решодько згадує про створення Рад сільськогосподарських робітників, виникнення профспілок сільськогосподарських робітників і службовців, та, на жаль, ці дуже важливі й цікаві факти не знайшли подальшого розвитку. Більше того, автор звужив це питання, додавши висновки, що «ці організації нерідко виступали на захист інтересів і трудового селянства» (стор. 52). Складається враження, що історик розмежовує сільськогосподарських робітників і селянство, нібито сільськогосподарські робітники не входили до складу селянства. Це ж саме помітно і на стор. 64.

Автору слід було ретельніше попрацювати і над висновками, окремі положення яких не узгоджуються з текстом монографії. Тут, наприклад, відзначається, що «бідне селянство Харківщини, як і всієї України, рішуче піднімалося на боротьбу за здійснення ленінського декрету про землю, на боротьбу проти Центральної ради, за встановлення влади Рад» (стор. 161). Це дійсно так, але в тексті дослідження ця провідна роль бідного селянства залишилася не розкритою.

Там же, у висновках, написано: «VI з'їзд губерньської Ради селянських депутатів... підбив підсумки боротьби найбільшого селянства Харківщини під керівництвом більшовиків за встановлення Радянської влади на селі...» Сам висновок вірний, але в тексті монографії це питання не знайшло свого розкриття.

У праці є чимало нечітких визначень і думок. Наприклад, Лютневу буржуазно-демократичну революцію автор навіть у заголовку підрозділу називає чомусь «другою буржуазною революцією» (стор. 169),

другий підрозділ має назву «Початок селянського руху...», хоч в тексті йдеться про посилення селянського руху (стор. 40) і т. п.

**Ф. Є. ЛОСЬ. НАРИСИ З ІСТОРІЇ СРСР
(ЕПОХА КАПІТАЛІЗМУ),**

вид-во «Радянська школа»,
К., 1972, 278 с.

Книжка проф. Ф. Є. Лося вийшла в серії «Бібліотека вчителя історії та суспільствознавства». Вона написана відповідно до шкільної програми з історії СРСР з метою подати практичну допомогу вчителю у підготовці до викладання цього курсу в школі. З позицій марксистсько-ленінської методології в праці висвітлюються важливі проблемні питання — скасування кріпосного права, буржуазні реформи 60—70-х років, розвиток капіталізму в пореформенний період, суспільно-політичний рух, народництво, селянський і робітничий рух, поширення марксизму і виникнення соціал-демократичних організацій, внутрішня і зовнішня політика царизму, розвиток культури народів Росії.

Належна увага приділяється висвітленню розвитку імперіалізму, показані особливості його розвитку в Росії, аналізуються фактори, які зумовили переміщення на початку XX ст. центру світового революційного руху в Росію, розповідається про робітничий та селянський рух напередодні революції та події 1905—1907 рр., столипінську реакцію, нове революційне піднесення, першу світову імперіалістичну війну та участь в ній Росії, повалення царизму внаслідок перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції.

Червоною ниткою через усю книгу проходить ленінська концепція історії Росії. Взяти хоч би проблему розвитку капіталізму в Росії в пореформенний період. Селянська реформа 1861 р. створила сприятливі умови для розвитку капіталізму. Росія вступила в капіталістичний період своєї історії. На основі вивчення ленінських праць, зокрема книги «Розвиток капіталізму в Росії», автор висвітлює розвиток капіталізму в сільському господарстві і промисловості, показує загальні закономірності цього процесу й особливості, характерні для Росії.

В окремому розділі висвітлюється питання про формування робітничого класу Росії та його революційну боротьбу в пореформенний період. На основі ленінської періодизації про три основні стадії розвитку капіталізму та етапи формування робітничого класу автор на конкретному фактичному матеріалі простежує процес утворення пролетаріату Росії, розкриває джерела його поповнення, наводить дані

Незважаючи на ці огріхи та прорахунки, в цілому праця є вагомим внеском у розробку важливої теми з історії селянства.

І. М. Рева

про кількісний склад робітничого класу в різні періоди. В книжці показані особливості формування пролетаріату в окремих районах країни, наводяться цікаві дані про національний склад робітничого класу різних галузей промисловості України. За висновком автора, робітничий клас України формувався здебільшого за рахунок двох братніх народів — російського й українського, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»¹.

Багато цікавих фактів та узагальнень читач почерпне в розділах, в яких висвітлюється революційно-демократичний рух 60-х років, діяльність революційного народництва, боротьба пролетаріату в пореформенний період, поширення марксизму в Росії, виникнення соціал-демократичних організацій.

Належна увага приділяється висвітленню історії Росії в період імперіалізму, коли склалися безпосередні соціально-економічні й політичні передумови соціалістичної революції в нашій країні. На основі ленінського вчення про імперіалізм у Росії показуються його особливості, фактори, які зумовили ці особливості.

Внаслідок особливостей російського імперіалізму та ряду інших факторів Росія на початку XX ст. стала центром міжнародного революційного руху. Це особливо яскраво знаменувала революція 1905—1907 рр. — перша народна революція епохи імперіалізму. Розділ VIII — один з кращих. Використовуючи праці В. І. Леніна, автор показує соціально-економічні передумови революції, її характер, рушійні сили та особливості, стратегічний план і тактичну лінію більшовиків у ній, робітничий, селянський і національно-визвольний рухи, збройну боротьбу робітників, селян, солдатів і матросів, виникнення Рад робітничих депутатів, угодовство меншовиків і контрреволюційну роль ліберальної буржуазії, причини поразки та історичне значення революції.

Вдало написані розділи, в яких висвітлюється історія Росії в роки столипінської реакції, нового революційного піднесення, першої світової війни. В розділі «Друга буржуазно-демократична революція в Росії» показані її особливості, якими вона відрізнялася від першої російської революції.

Ф. Є. Лось правильно зробив, додавши до кожного розділу яскравий матеріал з історії України.

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 32, стор. 334.

Проте в цікавій і потрібній книзі є деякі упущення. Думається, що в такому посібникові необхідно знайомити чителів з науковими дискусіями, які велися останнім часом на сторінках центральних журналів з проблем історії СРСР доби капіталізму. Варто було б додати до кожного розділу й історіографію проблеми, а також список основної літератури, дати критику сучасних буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії народів нашої Батьківщини. Варто було більше уваги приділити національно-колоніальній політиці царизму, зростанню національно-визвольної боротьби народів окраїн Росії, викриттю антинародного характеру різних буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістичних партій, які своєю політикою і практичними діями об'єктивно зникалися з великодержавними шовіністами і допомагали царському уряду в боротьбі проти загальнонародного революційного фронту.

Говорячи про п'яту ознаку імперіалізму у ленінському формулюванні («закінчено територіальний поділ землі найбільшими капіталістичними державами»²), варто було б зробити екскурс у сучасність, указавши, що в наш час колоніальна система імперіалізму зазнала краху. Це ж саме слід було зробити при характеристиці суперечностей імперіалізму (стор. 123), зазначивши, що в сучасний період характерною є суперечність між імперіалістичними країнами й тими, що здобули національну незалежність внаслідок краху колоніальної системи.

Потребує уточнення положення автора про те, що «наприкінці першої половини XIX ст. швидко відбувався процес розкладу феодально-кріпосницької системи і зародження капіталізму» (стор. 5). Процес розкладу, звичайно, відбувався, але зародження капіталізму, перші його нарізки більшість істориків відносять до по-

чатку XVII ст.³ Це, мабуть, недогляд автора. Замість слова «зародження» треба поставити «розвитку», і все буде правильно. Детальніше і ясніше треба було викласти викупну операцію, роз'яснивши, наприклад, поняття «капіталізований оброк». На стор. 89—90 в числі керівників відомого морозовського страйку вказуються Л. Іванов і Л. Абраменко, але це одна і та ж особа — Лука Іванович Абраменков⁴.

У розділі VIII на стор. 164 стверджується, що під час грудневого збройного повстання «на Казанській залізниці дружинниками керували члени МК РСДРП А. В. Шестаков, А. І. Горчилін та О. В. Ухтомський». Тимчасом, Ухтомський за партійною приналежністю — есер. Звичайно, про його участь у повстанні тут треба було сказати, але в плані проведення більшовиками ленінської «лівоблокистської» тактики, якій, до речі, приділено мало уваги.

Трапляються перекошування в написанні прізвищ відомих діячів науки і культури, політичних діячів. Так, на стор. 266 згадується історик М. І. Караєв (потрібно Кареев), стор. 267 — Л. Я. Шернберг (Штернберг), стор. 270 — П. Д. Бобринкін (Боборинкін), стор. 273 — Т. П. Красавіна (Карсавіна), стор. 159 — О. О. Кізеветтов і О. І. Шинкарев (Кізеветтер і Шингаров).

Зазначені недоліки не знижують загальної позитивної оцінки книги. Цінність її, як посібника для вчителя, полягає в тому, що вона містить багато історичних фактів, висновків і теоретичних узагальнень, яких немає в шкільному підручнику. Рецензована праця може бути використана для підготовки і проведення факультативних занять з історії, а також гурткової роботи.

О. Г. Михайлюк, П. М. Шморгун

³ СІЭ, т. 6, стор. 987—988.

⁴ Хрестоматія по історії СССР (1861—1917), М., 1970, стор. 186.

WASILIJ CWIETKOW.
WSPOMNIENIA PARTYZANTA
WYWIADOWCY,

„Książka i wiedza”,
Warszawa, 1972, 318 s.

ВАСИЛЬ ЦВЕТКОВ. СПОГАДИ
ПАРТИЗАНА-РОЗВІДНИКА,

вид-во «Ксіонжка і ведза»,
Варшава, 1972, 318 с.

З великим інтересом польські читачі зустріли книжку, написану В. А. Цветковим. Цей автор відомий у Польщі. У 1969 р. Державна Рада ПНР нагородила його польським орденом «Хрест Грюнвальда».

В основу книги В. А. Цветкова, який у роки Великої Вітчизняної війни був одним з керівників партизанської розвідки, покладено його військовий щоденник, де містяться спогади про найважливіші події воєнного часу, описи партизанських операцій, згадки про зустрічі з керівниками та рядовими бійцями партизанського руху тощо. В. А. Цветков висвітлює події, що відбувалися під час партизанської боротьби на території теперішньої Брестської області, діяльність десантної розвідувально-диверсійної групи капітана Ю. Топкіна, частково — діяльність Операційного центру полковника Г. Лінкова, а також керованого ним партизанського загону № 25. У книзі викладено історію боротьби українських, білоруських і польських партизанів,

показано широко розгалужену розвідницьку мережу, створену партизанами в містах і селах.

На сторінках книги змальовано обстановку, що склалася незабаром після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз улітку 1941 р., хід організації та комплектування диверсійно-розвідувальної групи, труднощі, зв'язані з перекиданням десантної групи в тил ворога, а пізніше — Операційного центру та партизанського загону спеціального призначення № 25, показано розгортання партизанського руху в зазначеному районі. Багато місця В. А. Цветков приділяє справам щоденного партизанського життя, проблемам, що постали перед місцевим населенням, яке залишилося на тимчасово окупованій території, його ставлення до окупантів та партизанської боротьби. Наведено яскраві приклади патріотизму, самовідданості та самопожертви заради перемоги над гітлеризмом.

Основним завданням групи, а пізніше й Операційного центру та загону спеціального призначення № 25 було ведення розвідки. Автор характеризує організацію військової розвідки в тилу ворога, методи роботи, тактику, способи збирання інформації. З записів у щоденнику стає видним, як радянська розвідка стежила за всіма залізницями та іншими шляхами, що зв'язували тил ворога з фронтом. Під неустанним контролем перебувало перекидання військ та військового спорядження. Розвідка діяла чітко і своєчасно передавала радянському командуванню докладні актуальні дані. Не меншу увагу приділяє автор у своїй книзі питанням саботажу та диверсійної роботи. Очолювана ним група, а пізніше Операційний центр і підрозділ № 25 мали на своєму рахунку десятки висаджених у повітря військових залізничних ешелонів ворога і сотні одиниць транспорту на інших шляхах Полісся, багато диверсій на військових, адміністративних, господарських і промислових об'єктах ворога.

Багато місця у спогадах В. Цветкова займає висвітлення розвідувальної та диверсійної роботи, в якій брало участь польське населення. Цьому питанню В. Цветков приділив значну увагу.

Велика кількість поляків належала до підпільних груп і антифашистських комітетів, що співробітничали з радянським партизанським підпіллям. У польських містах і містечках діяли, крім того, осередки польського підпілля, організовані прави-

ми угрупованнями, що підпорядковувалися лондонському емігрантському уряду.

В. Цветков зміг залучити значну кількість учасників польського підпілля до співробітництва, а частину навіть завербувати до свого загону. В ньому налічувалося кілька десятків партизанів польської національності, окрема польська група, керована Леоном Оніхімовським, поляками були деякі командири відділень, співробітники штабу, а також десятки співробітників і зв'язкових, які діяли в агентурній мережі в гарнізонах ворога, в установах окупаційних властей, на залізницях, пошті тощо. Вони збирали розвідувальну інформацію й чинили акти диверсії.

В. Цветков зв'язував з поляками та польським підпіллям свої дальші плани, мав намір з їх допомогою розвинути розвідувальну та диверсійну діяльність в районі Варшави (у місті вже перебував його розвідник, з яким підтримувався зв'язок), Кракова, Бялистока, Вільнюса, Львова та ін.

У спогадах Цветкова містяться кілька записів про важливі події, які чутною луною відгукнулися в період окупації. Подорожні їх були досі невідомі. Йдеться насамперед про спроби замаху на Гітлера, зроблені групою офіцерів вермахту в ставці фюрера в районі Смоленська, в місці розташування штабу армії «Центр», а також дещо пізніше — в Берліні. У щоденнику читач знайде подробиці диверсійних актів, вчинених співробітниками В. Цветкова в Пінську, зокрема висадження в повітря механічного цеху на фабриці дикту, що виробляла складені бараки для фронту, а також приміщення жандармерії в Янові Поліському, паровозного депо в Городці та ін.

Спогади партизана-розвідника становлять значну історичну цінність, оскільки містять невідомі раніше факти, розвідувальні дані, враження, записані безпосереднім свідком подій. Це — джерело, що заповнює прогалини в знаннях про участь поляків у партизанському русі в Західній Білорусії. Позитивною рисою книжки В. Цветкова є вмiле поєднання опису подій в тилу ворога з подіями на «Великій землі» та на фронті з життям учасників партизанського руху, їх турботами та переживаннями. Цікавий зміст, оригінальна композиція праці, лаконічна і зрозуміла мова, жива розповідь роблять цю книгу дуже корисною й потрібною.

Гелена Маляновська

Хроніка та інформація

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА СЕСІЯ В М. ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ

Одним із заходів, зв'язаних з проведенням знаменного ювілею II з'їзду РСДРП, була наукова сесія «Міжнародне значення лєнінізму і боротьба за згуртованість світового революційного руху», яка проходила 6—7 червня 1973 р. у Будинку вчених м. Дніпропетровська.

Сесію підготували і провели Наукова рада Академії наук СРСР з комплексної проблеми «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху», Інститут міжнародного робітничого руху АН СРСР (ІМРР), Інститут історії АН УРСР, Дніпропетровський державний університет (ДДУ). У роботі сесії взяли участь партійний актив, лектори, пропагандисти, агітатори, викладачі вищих і середніх учбових закладів Дніпропетровська.

Вступним словом наукову сесію відкрив секретар обкому КП України, кандидат історичних наук А. Я. Пашенко.

На пленарних засіданнях із змістовними доповідями виступили: заступник директора ІМРР АН СРСР, кандидат історичних наук В. К. Кучко — «Історичне значення II з'їзду РСДРП для міжнародного робітничого руху»; відповідальний працівник ЦК КПРС, кандидат економічних наук О. П. Козлов — «Міжнародна політика КПРС і світовий комуністичний рух»; старші наукові співробітники ІМРР АН СРСР, кандидати історичних наук Ю. С. Оганісян — «Лєнінське вчення про пролетарський інтернаціоналізм і його значення в боротьбі за згуртованість міжнародного комуністичного руху» і Л. Б. Москвін — «Сучасна науково-технічна революція і робітничий рух»; заступник директора Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР А. М. Шлепаков — «Критика буржуазних концепцій світового революційного процесу і ролі робітничого класу».

Учасники секції «Актуальні проблеми сучасного світового робітничого руху» заслухали доповіді д. і. н. І. М. Кулинич (Інститут історії АН УРСР) — «Робітничий клас європейських соціалістичних країн — провідна сила в будівництві розвинутого соціалістичного суспільства», завідуючого кафедрою загальної історії ДДУ, к. і. н.,

доцента А. С. Зав'ялова — «Співробітництво робітничого класу НДР з непролетарськими верствами і партіями в справі будівництва соціалізму». Про використання досвіду трудящих СРСР робітничим класом зарубіжних соціалістичних країн доповів доцент ДДУ, к. і. н. М. Ф. Карпенко.

Ряд доповідей учасників сесії був присвячений аналізу процесів і нових явищ, що впливають на сучасне соціально-економічне становище робітничого класу, визначають основні напрямки, тенденції та перспективи його класової боротьби. В ході сесії учасники звертали увагу на особливості боротьби робітничого класу в країнах розвинутого капіталізму в умовах сучасної науково-технічної революції. Це знайшло своє відбиття в доповідях к. і. н. Г. О. Новікова (ІМРР АН СРСР) — «Нові явища в страйковій боротьбі в країнах капіталу»; к. і. н. І. С. Хміль — «Робітничий клас США на сучасному етапі класової боротьби», к. і. н. В. О. Горбика і аспірантки Г. П. Малашенок (Інститут історії АН УРСР) — «Нове в класовій боротьбі англійських трудящих в умовах соціальної доктрини і практики консерваторів».

Тепер, як ніколи раніше, зростає історична роль робітничого класу країн Азії, Африки та Латинської Америки. Збільшується його чисельність і організованість, підвищується політична свідомість. Робітничий клас країн «третього світу» довів, що він є найактивнішим і послідовним борцем за національне і соціальне визволення. Боротьба пролетаріату тут поступово знаходить дедалі більшу підтримку широких мас селян, дрібнобуржуазних міських верств, молоді, інтелігенції й створює нові, більш сприятливі умови для згуртування єдиного національно-демократичного фронту проти імперіалізму, за загально-демократичні, антиімперіалістичні та соціальні перетворення. Ці процеси були розглянуті в доповідях к. і. н. М. О. Окуневої (ІМРР АН СРСР) — «Нові явища в революційному русі в країнах Латинської Америки» і к. і. н. Д. М. Філіпенка (Інститут історії АН УРСР) — «Місце і роль робіт-

ничого класу Африки в національно-визвольному русі».

Зав. відділом пропаганди та агітації Жовтневого райкому партії м. Дніпропетровська, к. і. н. А. Ф. Липовський виступив з доповіддю «Інтернаціональне виховання зарубіжних студентів у радянських вузах».

Цікавими і змістовними були також інші доповіді, проголошені, зокрема, на засіданні секції «Теорія і історія світового революційного руху».

Значний інтерес учасників конференції викликала доповідь завідуючого відділом Інституту міжнародного робітничого руху АН СРСР, доктора історичних наук, професор О. А. Галкіна «Ленінізм і проблеми формування свідомості робітничого класу». Основні етапи виникнення і розвитку пролетаріату були розкриті в доповіді д. і. н. М. А. Заборова (ІМРР АН СРСР). Доповідь «Історичний досвід КПРС і сучасний ревізіонізм» зробив д. і. н. С. Л. Агаєв (ІМРР АН СРСР). З критикою західнонімецької буржуазної історії

історії робітничого класу Німеччини виступив к. і. н. доцент ДДУ М. Д. Мартінов, а питання науково-технічної революції та інтелігенції висвітлювала у своєму виступі завідувача кафедрою історії КПРС ДДУ, доцент В. О. Жаура. Підсумкам вивчення проблем міжнародного робітничого і національно-визвольного руху в Українській РСР була присвячена доповідь вченого секретаря Республіканської наукової ради АН УРСР з вказаної проблеми, к. і. н. Б. М. Забарка (Інститут історії АН УРСР).

Учасники конференції виступили перед робітниками дніпропетровських заводів, ознайомилися з історико-революційними пам'ятками міста. Досвід проведення наукової сесії, що пройшла на високому науковому і ідейно-політичному рівні, великий інтерес, виявлений до неї науковою громадськістю, є підтвердженням актуальності проблематики міжнародного значення ленінізму — ідейної зброї світового пролетаріату.

Б. М. Забарко

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ О. О. КУЧЕРОМ

18 травня 1973 р. на засіданні Вченої ради історичного факультету Харківського ордену Трудового Червоного Прапора державного університету ім. О. М. Горького відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії СРСР ХДУ О. О. Кучером на тему: «Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921—1923 рр.».

Офіційними опонентами були акад. АН УРСР, д. і. н., проф. М. І. Супруненко, д. і. н., проф. історичного факультету Ленінградського державного університету ім. А. О. Жданова І. Я. Трифонов, зав. кафедрою історії УРСР Харківського державного університету ім. О. М. Горького д. і. н., проф. І. К. Рибалка.

В обговоренні взяли участь проф. О. О. Воскресенський (Харків) і д. і. н., проф. І. Л. Шерман (Харків).

Дисертація О. О. Кучера, як підкреслили у своїх виступах офіційні опоненти і всі, хто виступав, є першою узагальнюючою працею з історії розгрому внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921—1923 рр. На великому джерельному матеріалі автор дослідив питання про соціальну базу внутрішньої контрреволюції, показав об'єктивні передумови її краху, викрив антинародну діяльність українських буржуазних націоналістів, сіоністів, меншовиків, есерів, анархо-махновців, які з допомогою

міжнародного імперіалізму намагалися ліквідувати владу Рад.

Автор дисертації ґрунтовно проаналізував численні заходи ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, урядів РРФСР та УРСР, спрямовані на організацію розгрому куркульських банд та ворожого підпілля. Багато уваги приділено вивченню ролі В. І. Леніна в організації та керівництві цієї боротьбою.

Чимало питань досліджено вперше. Серед них — роль місцевих партійних комітетів, комсомолу, Рад, постійних нарад по боротьбі з бандитизмом, радянської дипломатії тощо в ліквідації куркульських банд.

Високо оцінюючи дисертацію О. О. Кучера, опоненти, зокрема, відзначали високу культуру дослідження. Особливу увагу було звернуто на джерельну базу дисертації, для написання якої О. О. Кучер використав документальні матеріали більш як 120 фондів архівів Москви, а також Києва, Харкова, Дніпропетровська, Одеси, Чернігова, Житомира, Запоріжжя та інших міст України. Значна їх кількість введена до наукового обігу вперше. З даної теми автор опублікував монографію і 15 наукових статей.

Вчена рада історичного факультету ХДУ одноголосно ухвалила присудити О. О. Кучеру вчений ступінь доктора історичних наук.

В. М. Довгопол

РЕЗЮМЕ

Н. Ф. Котляр.— Против буржуазно-националистических извращений общего исторического прошлого русского, украинского и белорусского народов в IX—XV вв. Современная украинская буржуазно-националистическая историография, фальсифицируя историческое прошлое, пытается подвести «теоретическую» базу под бредовые политические платформы националистических главарей, которые вынашивают надежды на отрыв украинского народа от братской семьи народов СССР. Опираясь на достижения советской исторической науки, автор данной статьи разоблачает антинаучные измышления буржуазных националистов.

П. Е. Бидзиля.— Партийные организации Украины в борьбе за дальнейшее развитие науки и укрепление ее связей с производством в период завершения построения социализма. Бурное развитие научно-технической революции в период завершения построения социализма, требует активного и планомерного руководства. Используя обширный документальный материал, автор показывает роль партийных организаций Украины в создании условий для дальнейшего успешного развития науки, усовершенствовании сети вузов и научно-исследовательских учреждений, укреплении их технической базы, подборе, подготовке и распределении научных кадров, тесном практическом содружестве ученых с производственниками и т. д.

SUMMARIES

N. F. Kotlyar.— Against the Bourgeois-nationalist Misinterpretations of the Common Historical Past of the Russian, Ukrainian and Byelorussian Peoples in the 9—15th Centuries. Modern Ukrainian bourgeois-nationalist historiography, falsifying the historical past, tries to substantiate "theoretically" the wild polytical platforms of bourgeois-nationalist chiefs who hope to separate the Ukrainian people from the fraternal family of the USSR peoples. Resting upon the achievements of Soviet historical Science, the author unmasks anti-scientifist figments of bourgeois nationalists.

P. E. Bidzilya.— Party Organizations of the Ukraine in the Struggle for the Further Development of Science and Consolidation of Its Connections with Production during Completion of the Socialism Consutruction. Rapid development of scientific-technical revolution during completion of socialism construction demands active and regular management. Using numerous documentary data, the author shows the role of the Ukraine Party organizations in improving the network of higher educational and research institutions, consolidating their technical resources, selecting, training and distributing scientific personnel, in close practical cooperation of scientists with production workers, etc.

НОВІ КНИГИ

Американская историография внешней политики США. 1945—1970, изд-во «Наука», М., 1972, 403 с.

БЕСКРОВНЫЙ Л. Г.— Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России, изд-во «Наука», М., 1973, 616 с.

Внешняя политика Советского Союза. Актуальные проблемы, изд-во «Международные отношения», М., 1973, 199 с.

История индустриализации СССР. 1926—1941 гг. Документы и материалы. Индустриализация СССР. 1938—1941 гг., изд-во «Наука», М., 1973, 424 с.

История СССР. С древнейших времен до наших дней. В 2-х сериях. Т. 10. СССР в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг., изд-во «Наука», М., 1973, 782 с.

КОТЛЯРОВ В. І.— Глибоке коріння непопулярної дружби, вид-во «Прапор», Харків, 206 с.

КУМАНЕВ Г. А. и СЕЛЕЗНЕВ Г. К.— Американская политика «новых рубежей» в Латинской Америке. 1961—1971 гг., изд-во «Наука», М., 1972, 199 с.

ЛЕЩЕНКО Л. О.— СРСР і Канада в антигітлерівській коаліції. Демократичні сили Канади у боротьбі проти фашизму, за союз і бойове співробітництво з СРСР. 1941—1945 рр., вид-во «Наукова думка», К., 1973, 211 с.

МИНЦ И. И.— История Великого Октября. В 3-х т. Т. 3. Триумфальное шествие Советской власти, изд-во «Наука», М., 1973, 1007 с.

ОЛЕКСЮК М. М.— Прогресивна преса Західної України в боротьбі на захист СРСР (20—30-ті роки), вид-во «Наукова думка», К., 1973, 228 с.

Под знаменем пролетарского интернационализма. Большевики Петрограда и Прибалтики в борьбе за Октябрь, Лениздат, Л., 1972, 254 с.

РОГАЧЕВСКАЯ Л. С.— Ликвидация безработицы в СССР. 1917—1930 гг., изд-во «Наука», М., 1973, 382 с.

РУБИНСКИЙ Ю. И.— Тревожные годы Франции. Борьба классов и партий от Версаля до Мюнхена. 1919—1939 гг., изд-во «Мысль», 1973, 456 с.

СТЕБЛІЙ Ф. І.— Революція 1848—1849 років у Європі і Україна, вид-во «Знання», К., 1973, 47 с.

ФЛОРЯ Б. Н.— Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI—начале XVII в., изд-во «Наука», М., 1973, 223 с.

ХОРОШАЙЛОВ Н. Ф.— Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса, 1943—1945 гг., изд-во «Вища школа», К., 1973, 242 с.

ШМИДТ С. О.— Становление российского самодержавства. Исследование социально-политической истории времени Ивана Грозного, изд-во «Мысль», М., 1973, 359 с.